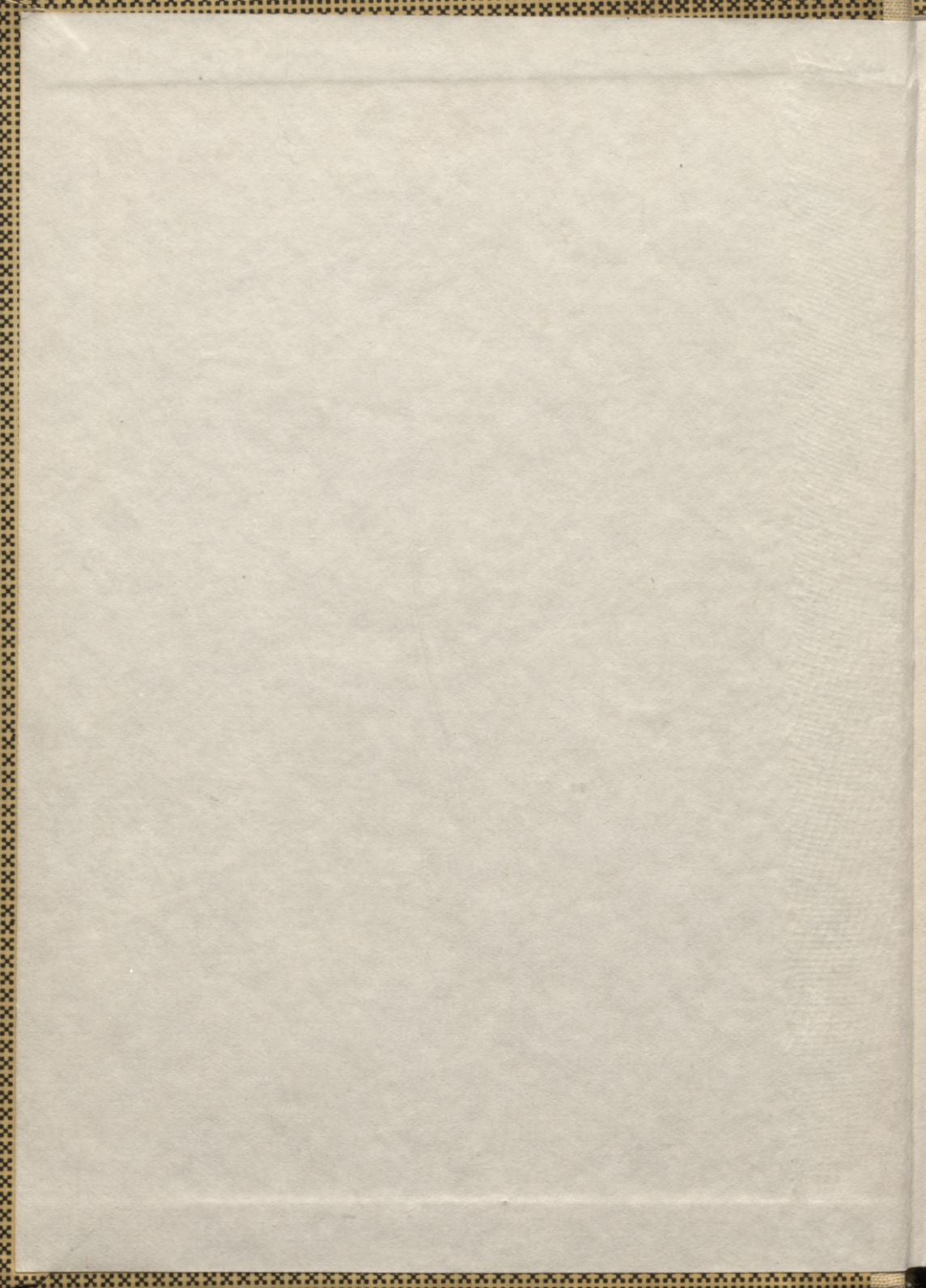
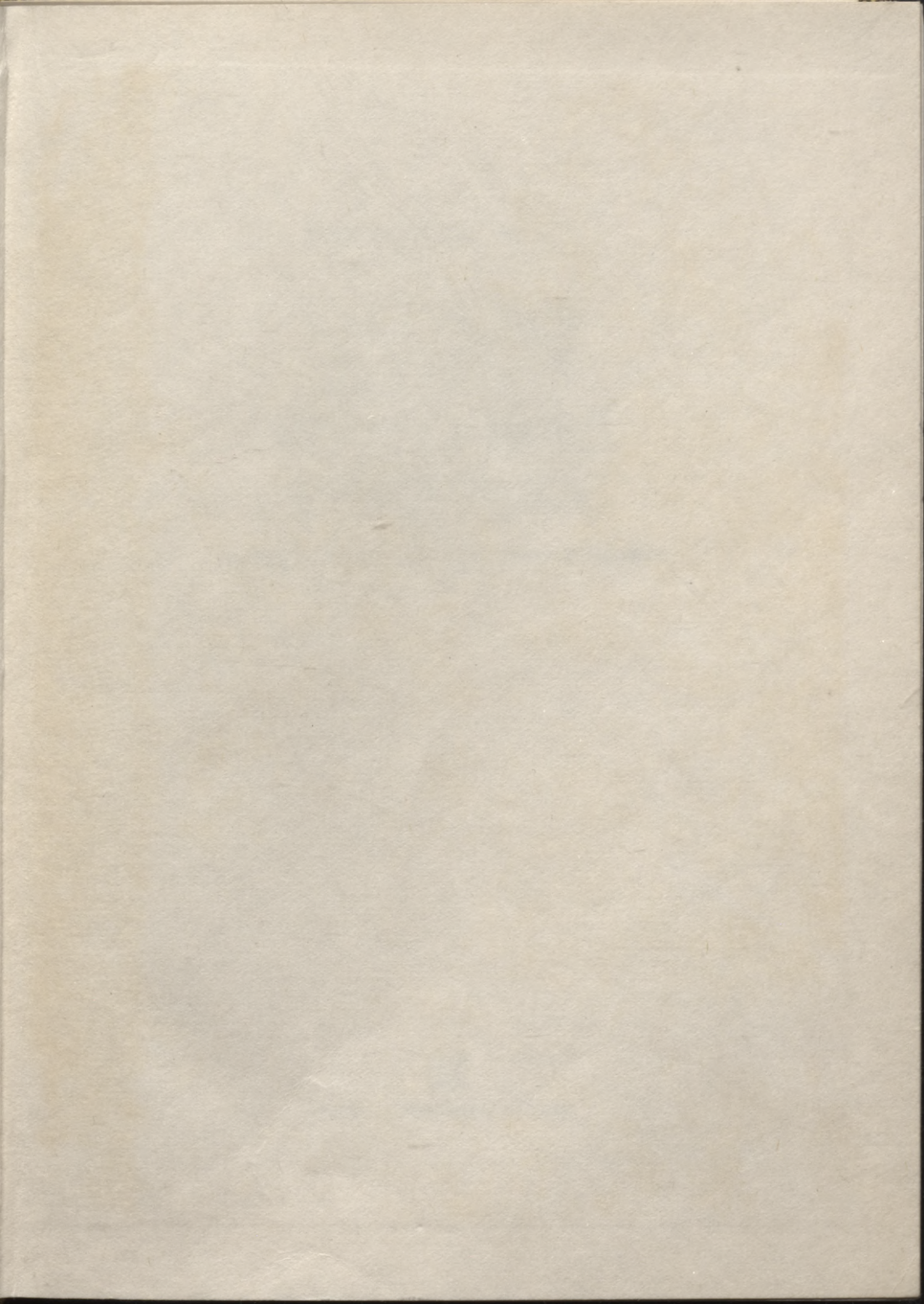

MARTA RUDZĪTE

**LATVIEŠU
VALODAS
VĒSTURISKĀ
FONĒTIKA**

93-3
L 465

L
4

MARTA RUDZĪTE

**LATVIEŠU
VALODAS
VĒSTURISKĀ
FONĒTIKA**

RĪGA «ZVAIGZNE» 1993

81.2Lz73

Ru 215

LATVIJAS NACIONĀLA
BIBLIOTEKA

93 = 14779

0306022246

LATVIJAS
VALDŽI
VĒSTURISKĀ
ANTĒMOTĀ

Recenzentes: R. Grisle, D. Nitina

ISBN 5-405-01203-3

© Marta Rudzite, 1993

Priekšvārdi

Šis darbs rakstīts filoloģijas studentiem, kam klātienēs vai neklātienēs nodaļā jāapgūst latviešu valodas vēsturiskās gramatikas kurss. Vēsturiskā fonētika ir tā pirmā daļa, tāpēc šai grāmatā ietverti arī programmā paredzētie ievadjautājumi.

Rakstīt latviešu valodas vēsturisko gramatiku, kad mums jau ir Jāņa Endzelīna "Latviešu valodas skapas un formas" (1938) un "Latviešu valodas gramatika" (1951), ir reizē viegli un grūti. Šie J. Endzelīna darbi taču ir latviešu valodas vēsturiskā gramatika. Parādību aplūkošanas sistēma te izstrādāta, skapu un formu pārveidošanās likumi lakoniski formulēti un ilustrēti ar lietpratīgi izraudzītiem piemēriem. Tā kā mācību grāmatās ietver zinātnē aprobēto, tad latviešu valodas vēsturiskā gramatika pamatos vēl ilgi būs J. Endzelīna devuma popularizēšana.

Tomēr kopš J. Endzelīna darbu iznākšanas ir pagājuši vairāki gadu desmiti. Pa šo laiku radušies jauni pētījumi un uzkrājušies jauni atzinumi par vienas vai otras parādības vēsturi. Sevišķi vērā ņemami darbi ir K. Stanga (Christian Schweigaard Stang) "Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen" (1966) un Z. Zinkeviča (Zigmas Zinkevičius) "Lietuvių kalbos istorinė gramatika" (T. 1 - 2, 1980-1981). Bez tam studentiem vajadzīgi dažādi paskaidrojumi, kādus nemēdz dot fundamentālos pētījumos, lieti noder dažādas shēmas un tabulas. Tas tad ir lūgums man uzņemties šā darba gatavošanu publicēšanai. Tā uzdevums būtu palīdzēt studentam apgūt latviešu valodas vēsturiskās gramatikas pamatus un tā padziļināt viņa izpratni par dzimto valodu, veicināt pienācīgu profesionālo sagatavojumu.

Tiem, kas par kādu jautājumu gribētu uzzināt ko

vairāk, var ieteikt papildliteratūru, kas norādīta aiz paragrāfiem vai dažkārt oitur tekstā. Tur minēti darbi, kas par attiecīgo jautājumu dod bagātāku faktu materiālu vai arī pauž citādus uzskatus.

Latviešu valoda kopā ar kuršu, leišu un prūšu valodu pārstāv indoeiropiešu valodu saimes baltu atzaru jeb grupu. Šī valodu grupa veidojusies vismaz 2000 gadu priekš mūsu ēras kā centrālu un perifēru dialektu kopums plašā teritorijā - Vislas lejtecē, Nemunas baseinā, Dņepras un Daugavas augšteces baseinā. Jau ap 5. gadsimtu priekš mūsu ēras perifērie dialekti stipri atšķirušies no centrālā areāla dialektiem. Uzskata, ka prūšu (un sākumā varbūt arī kuršu) senči ietilpuši baltu pirmvalodas perifēro dialektu areālā, bet latviešu un leišu senči piederējuši pie centrālā areāla, kur valodas tuvs līdzīgums pamatos saglabāts līdz mūsu ēras 5.-7. gadsimtam. Tad sācis sašķelties arī šis dialektu kopums. (Par to skat. 1981. gadā Vilņā izdotā rakstu krājumā "Iš lietuvių etnogenezės", 5.-11. lpp.) Dialekti, uz kuru pamata vēlāk konsolidējās latviešu valoda, ar laiku bija nokļuvuši baltu areāla perifērijā, kur tiem ne tikai bija nepārtraukta saskare ar Baltijas jūras somugru valodām, bet daļa šo valodu runātāju pat ieplūda latviešos. Tas ir sekmējis dažu valodas parādību citādu attīstībai gaitu nekā pārējās baltu valodās.

Tagadējā latviešu valoda, ko Latvijas Republikā un ārpus tās runā apmēram pusotra miljona cilvēku, ir radusies, saplūstot kopā valodām, kādās runājušas no vēstures avotiem zināmās baltu ciltis - latgaļi jeb latvieši, sēļi, zemgaļi, kā arī kurši, kam sava valoda bijusi vēl 16. gadsimtā. J. Endzelīns aizrāda, ka "zemgaļi .. tāpat kā sēļi bija laikam tuvu rada istajiem latviešiem". (Latv. val. gram., 8. lpp.) Visu šo

triju cilšu valodās bija notikuši jauninājumi, kas atšķiras tās no senleišu cilšu valodām, piem., baltu *š vai *ś pārveidojums par s, *ž vai *ź par z, *si par š. J.Endzelīns tāpēc runā par latviešu pirmvalodu, ar pirmvalodu saprotot savstarpēji ļoti tuvu dialektu vai izlokšņu grupu.¹ Vēsturiskā situācija Latvijas teritorijā sekmēja vienas iezemiešu valodas izveidošanos. Mēs saucam to par latviešu valodu varbūt tāpēc, ka latvieši bija tā šejienes baltu cilts, ko vācu iebrucējiem pirmo izdevās pakļaut savai varai un kuras valodu viņi sāka lietot saziņai ar visām te dzīvojušām ciltīm. Nav noliedzams, ka arī tolaik vajadzēja būt valodas atšķirībām pat vienas cilts apdzīvotās teritorijas robežās, jo dzīva valoda nekādā pilnīgi vienāda visur, kur to runā. Pēc nabadzīgajiem vietvārdu un personvārdu dotumiem no 13. gadsimta mums nav iespējams restaurēt tā laika valodu, varam tikai spriest par vienu otru īpatnību. 16. un 17. gadsimta raksti liecina, ka dažāda laba valodas pārādība, kas mūsu dienās ir sastopama tikai augšzemnieku vai lībiskajā dialektā, tolaik bijusi ar plašāku areālu un nav vēl kvalificējama par noteikta dialekta īpatnību. Dialekti, ko mēs izšķiram latviešu valodā patlaban, nav tieši senlatviešu cilšu valodu turpinājumi. Mūsdienu dialektu īpatnības tikai daļai attiecināmas uz tik seniem laikiem. Šai darbā jautājumā par latviešu valodas izveidi paturēta J.Endzelīna koncepcija.

¹ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. - R., 1951, 4. lpp.

Pirmvalodas izpratnes sakarā sal. Aitzetmüller R. Altbulgarische Grammatik .. - Freiburg i.Br., 1978, S. 6.

Apgādam nododamo manuskriptu Latvijas Universitātes Latviešu valodas (tagadējā Baltu valodu) katedrā vērtēja doc. R.Bērtulis, docētāji J.Kušķis un P.Vanags. Apgādā "Zvaigzne" manuskriptu recenzēja filoloģijas zinātņu kandidāte R.Grišle un prof. D.Nitiņa. Stažēdamies Rīgā, ar manuskriptu iepazīnās arī Viļņas Universitātes docents B.Stundža. No minētajiem kolēģiem esmu saņēmusi vērtīgus ieteikumus un vērā liekamus aizrādījumus, par ko viņiem liels paldies. Pateicos arī redaktorei R.Augstkalnei un kolēģiem dažādos zinātnes centros arī ārpus Latvijas, kas, dāvinādami man ne vien savas publikācijas, bet arī citu autoru darbus, ir palīdzējuši tapt šai grāmatai.

Satura rādītājs

Priekšvārdi	3
Seisnāti literatūras epizīmējumi	12
Citi seisnājumi	18
Piezīmes par rakstību valodu piemēros	22
<u>Ievads</u>	31
Latviešu valodas vēsturiskās gramatikas priekš- mets un uzdevumi	31
Galvenie avoti latviešu valodas vēstures no- skaidrošanai	40
Galvenās metodes valodas vēstures pētīšanai	55
Pārskats par latviešu valodas vēsturiskās grama- tikas tapšanas gaitu	62
<u>Vēsturiskās fonētikas objekts un uzdevumi</u>	84
<u>Uzsvars</u>	87
Vārda uzsvers	87
Teikuma uzsvers	97
Zilbes intonācija, uzsvers jeb tonis	99
Intonāciju maips	112
Intonāciju disimilācija	112
Metatonija	112
<u>Vokālisms</u>	116
Mantotu vārdu vokālisms	116
Patskaņi	122
i (122), ī (128), u (130), ū (133), e (134), ē (136), a (138), ā (141), o (143), ō (144)	
Divskaņi	145
ei (145), eu (147), ei (149), ie (150),	

uo (154), ui (157), iu (158), eu (159),
ou (159), oi (160)

Pārskats tabule par mantotu vārdu vokāli-	
mu saknes un piedēkļu zilbēs	162
Aizgūtu vārdu vokālisms	163
Patskaņi	164
Divskaņi	167
Piedēkļu zilbju vokālisms	169
Piedēkļu garumu saīsināšana	169
Piedēkļu īso patskaņu pēģerināšana	175
Piedēkļu patskaņu zudums	175
Piedēkļu patskaņu kvalitātes pārveidojumi	177
Gala zilbju vokālisms	181
Pirmatnēju īsumu liktenis gale zilbēs	181
Pirmatnēju garumu liktenis gale zilbēs	185
Gale zilbju patskaņu zudums izloksnēs	200
Gala zilbju patskaņu kvalitātes pārmaiņas	202
Garo patskaņu un divskaņu saīsinājumi gale zilbēs	203
Vokālisms vienzilbes vārdos	203
Mantotā patskaņu mije	204
Pārskapa	213
Monoftongizācija	242
Diftongizācija	244
Veco garumu saīsinājumi	248
Saīsinājumi tautosillabisku sonantu priekšā	248
Garumu saīsinājumi proklizē	250
Saīsinājums savienojumā -îk- / -îk- + līdz-	
skenis	251
Vecu īsumu pēģerinājumi	252
Pēģerinājumi tautosillabisku plūdeņu un nā-	
seņu priekšā	252

-ij- > -ij-, -uv- > -ūv-	258
Pagarinājumi palīgakcents ietekmē	259
Aizstāju pagarinājums	260
Pagarinājumi nebalsīgu troksneņu priekšā	260
Spontāni īsu patskaņu pagarinājumi	261
Aneptikse	261
Kontrakcija	263
<u>Konsonantisms</u>	264
Mantotu vārdu konsonantisms	264
p (268), b (269), t (270), d (271), k (272),	
g (274), s (276), z (279), l (280), r (281),	
m (281), n (282), j (283), v (284); ģ (285),	
c (287), č (288), g (289), dz (290), dž	
(290), š (290), ž (291), ģ (292), ģ (293),	
p (294); f (294), h, ch (295)	
Pārskata tabulas par līdzskaņiem mantotos	
vārdos	296
Aizgūtu vārdu konsonantisms	297
p (297), b (297), k (297), j (297), v (298),	
ķ (298), g (298), ģ, p (299)	
Līdzskaņu pārveidojumi kombinācijās	299
Līdzskaņu liktenis vārda beigās	300
Līdzskaņu zudums	300
Balsīgums zudums izloksnēs	302
Nebalsīgu troksneņu pārvēršanās par	
pusbalsīgiem	302
Tautosillabisku nāseņu liktenis	303
Līdzskaņu savienojumi ar j	306
Līdzskaņu pārmaiņas palatālo patskaņu	
priekšā	314
Līdzskaņu palatalizācija izloksnēs	319

Līdzskaņu pārmaiņas mīkstinātu līdzskaņu priekšā	321
Līdzskaņu pārmaiņas špāceņu priekšā	322
Līdzskaņu pārveidojumi palatalizētu līdzskaņu priekšā	322
s liktenis aiz mīkstinātiem līdzskaņiem un j	323
Līdzskaņu liktenis aiz špāceņiem	328
s liktenis aiz š, ž, č, ģ	328
t liktenis aiz š izloksnēs	329
Fonētiski un etimoloģiski nemotivēts līdzskaņu mīkstinājums	330
Līdzskaņu mīkstinājums zudums	331
Velarizācija	332
Asimilācija	333
Disimilācija	336
Līdzskaņu pārveidojumi disimilējoties	336
Līdzskaņu zudums disimilējoties	337
Līdzskaņu zudums vārda sākumā un vidū	338
j zudums (338), v zudums (343), m, n, p zudums (347), r, l zudums (349), s, z zudums (350), t, d zudums (351), p, b zudums (354), k, g zudums (354)	
Līdzskaņu pielikums un iespraudums	355
Garī resp. dubultoti līdzskaņi un to liktenis	361
Citi artikulācijas veida grozījumi	364
Metatēze	366
Blakus esošu skaņu metatēze	367
Šķirtu skaņu metatēze	367
Balsīgu un nebalsīgu troksneņu maiņa	368

<u>Pielikums</u>	369
Latviešu valodas dialekti (karte)	
Latviešu valodas intonācijas (karte)	
Paskeidrojumi dialektu kartei	370
Latviešu valodas izloksnes	372
Izloksnes nosaukums, numurs kartē	372
Numurs kartē, izloksnes nosaukums	377

Saisināti literatūras apzīmējumi

- AfslPh -- Archiv für slavische Philologie. - Berlin, 1876-1929.
- Aitzetmüller, Altbulg. Gramm. -- Aitzetmüller R. Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft. - Freiburg i. Br., 1978.
- Ancitis, Aknīstes izl. -- Ancitis K. Aknīstes izlokšne : Izlokšnes statika un dinamika. Ievads, fonētika, morfoloģija. - R., 1977.
- Anttila, Introduction -- Anttila R. An introduction to historical and comparative linguistics. - New-York; London, 1972.
- Apinis, Latv. grāmatn. -- Apinis A. Latviešu grāmatniecība. - R., 1977.
- Arumaa, Ursl. Gramm., 1 -- Arumaa P. Urslavische Grammatik. Bd 1. Einleitung. Lautlehre. (T. 1. Vokalismus. T. 2. Betonung.) - Heidelberg, 1964.
- Arumaa, Ursl. Gramm., 2 -- Arumaa P. Urslavische Grammatik. Bd 2. Konsonantismus. - Heidelberg, 1976.
- B -- Baltistica. - Vilnius, 1965 skk.
- Baltu val. teksti -- Baltu valodu teksti / Prof. J. Endzelīna izraudzīti. - R., 1936.
- BB -- Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen / Herausgegeben von Dr. Ad. Bezzenger und Dr. W. Prellwitz. Bd 1-30. - Göttingen, 1877-1906.
- Bergmane, Blinkena, Latv. rakst. attīst. -- Bergmane A., Blinkena A. Latviešu rakstības attīstība : Latviešu literārās valodas vēstures pētījumi. - R., 1986.

- Būga, Rinkt. r. -- Būga K. Rinktiniai raštai. T. 1-3.-
Vilnius, 1958-1961. Būga K. Rinktiniai raštai:
Rodyklės. - Vilnius, 1962.
- EH -- Endzelīns J., Hauzenberga E. Papildinājumi un
labojumi K. Milēnbaha Latviešu valodas vārdnī-
cai. 1.-2. sēj. - R., 1934-1946.
- Einführung der Sprachw. -- Einführung in die Grund-
fragen der Sprachwissenschaft / Von einem Auto-
renkollektiv unter Leitung von Wilhelm Bondzio.
- Leipzig, 1980.
- Endzelīns, Dī. -- Endzelīns J. Darbu izlase : Četros
sējumos. I-IV/2 sēj. - R., 1971-1982.
- Endzelīns, Latv. val. gram. -- Endzelīns J. Latviešu
valodas gramatika. - R., 1951.
- Endzelīns, Latv. val. sk. un f. -- Endzelīns J. Lat-
viešu valodas skaņas un formas. - R., 1938. =
Dī., IV/1, 303.-525. lpp.
- Evangelien und Episteln.. -- Dravīņš K. Evangelien
und Episteln, ins Lettische übersetzt von Georg
Elger : Nebst einem Register seiner geistli-
chen Lieder aus der Zeit um 1640. Bd 1.
Texte. - Lund, 1961.
- FBR -- Filologu biedrības Raksti. 1.-20. sēj. - R.,
1921-1940.
- Fil. mat. -- Filologijas materiāli. - R., 1933.
- FUF -- Finnisch-ugrische Forschungen. - Helsinki,
1901 skk.
- Grīnaveckis, Žem.t.ist. -- Grīnaveckis V. Žemaičių
tarmių istorija (fonetika). - Vilnius, 1973.
- Günther, Altlett. Sprachdenkm., 1 -- Günther A. Alt-
lettische Sprachdenkmäler in Faksimile-
drucken. Bd 1. - Heidelberg, 1929.
- Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2 -- Günther A. Alt-

- lettische Sprachdenkmäler in Faksimiledrucken. Bd 2. - Heidelberg, 1929.
- Karaliūnas, Baltų k. strukt. bendr. -- Karaliūnas S. Baltų kalbų struktūru bendrybės ir jų kilmė. - Vilnius, 1987.
- Kask, Eesti k. ajal. gram. -- Kask A. Eesti keele ajalooline grammatika : Häälikulugu. - Tartu, 1972.
- Kazlauskas, Liet. k. ist. gram. -- Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. - Vilnius, 1968.
- Koivulehto, Kontakten -- Koivulehto J. Zu den ältesten Kontakten zwischen Ostseefinnisch und Balto-Slavisch. - Itämerensuomalaiset kielikontaktit, Helsinki, 1990, S. 148-153.
- Krahe, Idg. Sprachw. -- Krahe H. Indogermanische Sprachwissenschaft. 1. Einleitung und Lautlehre. - Berlin, 1962.
- Kuryłowicz, Idg. Gramm., 2 -- Kuryłowicz J. Indogermanische Grammatik. Bd 2. Akzent. Ablaut. - Heidelberg, 1968.
- KZ -- Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, begründet von Adalbert Kuhn. - Göttingen, 1852 skk.
- Latv. teksti XVI un XVII gs. -- Latviešu teksti XVI un XVII gadsimtā. - Rīga; Liepāja, 1967.
- Latv. teksti XVIII gs. -- Latviešu teksti XVIII gadsimtā. - Rīga; Liepāja, 1968.
- Laua, Latv. lit. val. fon. -- Laua A. Latviešu literārās valodas fonētika. - R., 1980.
- LD -- Barons K., Visendorfs H. Latvju dainas. I-VI sēj. - Jelgava; Petrograda, 1894-1915.
- Lehmann, Proto-Indo-Europ. phonol. -- Lehmann W.P. Proto-Indo-European phonology. - Austin, 1955.

- Liet. k. atl., 2 -- Lietuvių kalbos atlasas. T. 2.
Fonetika. - Vilnius, 1982.
- Ltdz. -- Latviešu tautasdziesmas. - R., 1979 skk.
- LUR -- Latvijas Universitātes Raksti. 1.-20. sēj. - R., 1921-1928.
- LUR filol. un filoz. fak. sēr. -- Latvijas Universitātes Raksti. Filologijas un filozofijas fakultātes sērija. 1.-6. sēj. - R., 1929-1940.
- LVKJ -- Latviešu valodas kultūras jautājumi. - R., 1965 skk.
- LVU ZR -- Zinātniskie raksti / Latvijas Valsts universitāte. - R., 1949 skk.
- Mag. -- Magazin / Herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft. Bd 1-21. - Mitau; Riga, 1828-1936.
- Mathiassen, Studien zum Langvokal. -- Mathiassen T. Studien zum slavischen und indoeuropäischen Langvokalismus. - Oslo etc., 1974.
- Mažiulis, Baltų k. sant. -- Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. - Vilnius, 1970.
- ME -- K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīca / Redīgējis, papildinājis, nobeidzis J. Endzelīns. 1.-4. sēj. - R., 1923-1932.
- Ozols, Veclatv. r. val. -- Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. - R., 1965.
- Poiša, Vidz. sēl. izl., 1 -- Poiša M. Vidzemes sēliskās izloksnes. 1. - R., 1985.
- Porzig, Gliederung -- Porzig W. Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets. - Heidelberg, 1954.
- Posti, Grundzüge -- Posti L. Grundzüge der livischen Lautgeschichte. - Helsinki, 1942.
- Rakstu krāj. J. Endz. -- Rakstu krājums : Veltījums

- akadēmiskim profesoram Dr. Jānim Endzeliņam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. - R., 1959.
- RKr. -- Rīgas Latviešu biedrības Zinātņu komitejas rakstu krājums. 1.-23. sēj. - Rīga; Jelgava, 1876-1940.
- RPI Raksti -- Raksti / Rīgas Pedagoģiskais institūts. 1.-11. sēj. - R., 1955-1958.
- Rudzīte, Latv. dial. -- Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. - R., 1964.
- Rūke-Dravina, Zur Konsonantenerweichung -- Rūke-Dravina V. Zur Konsonantenerweichung bei Diminutiven im Lettischen. - Commentationes Balticae, 1, Bonn, 1954, S. 141-165.
- ScSl -- Scando-Slavica. - Copenhagen, 1954 skk.
- Shevelov, Prehistory -- Shevelov G.Y. A prehistory of Slavic. - Heidelberg, 1964.
- Stang, Vergl. Gramm. -- Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. - Oslo etc., 1966.
- Szemerényi, Einführung -- Szemerényi O. Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. - Darmstadt, 1989.
- Tdz. -- Tautas dziesmas : Papildinājums Kr. Barona "Latvju Dainām" / Prof. P.Šmita redakcijā. 1.-3. sēj. - R., 1936-1938.
- Vaba, Ein baltisches Fragment -- Vaba L. Gibt es ein baltisches Fragment im estnischen Wortschatz der Waldimkerei? - Linguistica Uralica, Tallinn, 1990, N° 3, S. 173-179.
- VLIR -- Valodas un literatūras institūta Raksti. 1.-17. sēj. (16. sēj. nav iznācis). - R., 1952-1964.
- ZAV -- Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. - R., 1947 skk.

- Zinkevičius, Liet. dial. -- Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. - Vilnius, 1966.
- Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1 -- Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. T. 1. - Vilnius, 1980.
- Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 2 -- Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. T. 2. - Vilnius, 1981.
- Zinkevičius, Liet. k. k. -- Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. T. 1. Lietuvių kalbos kilmė. - Vilnius, 1984.

ВСИ -- Балто-славянские исследования. - М., 1974.

ВСИ 1980 -- Балто-славянские исследования, 1980. - М., 1981.

ВЯ -- Вопросы языковедения. - М., 1952 гкк.

Изв. -- Известия отделения русского языка и словесности.. - Л., 1896-1927.

Рудзите, Лат. диал. -- Рудзите М.К. Латышская диалектология /фонетика и морфология/ : Автореферат.. -- Р., 1969.

РФВ -- Русский филологический вестник. - Варшава, 1879-1917.

Семереньи, Введ. в сравн. языковед. -- Семереньи О. Введение в сравнительное языковедение. - М., 1980.

Этногр. и лингв. аспекты -- Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. - Р., 1980.

Citi saīsinājumi

A	--	augšzemnieku dialektā (shēmās)
a-bl.t.	--	austrumbaltu
adj.	--	adjektīvs jeb īpašības vārds
adv.	--	adverbs jeb apstākļa vārds
ak.	--	akuzatīvs
akt.	--	aktīvs
alb.	--	albāņu
arm.	--	armēņu
augšz.	--	augšzemnieku
aukšt.	--	aukštaišu
av.	--	Avestas (senirāņu) tekstu valodā
baltkr.	--	baltkrievu
bl.t.	--	baltu
C	--	konsonants jeb līdzskanis (shēmās)
č.	--	čehu
dat.	--	datīvs
dial.	--	dialektāle
divd.	--	divdabis
dsk.	--	daudzskaitlis
fr.	--	franču
go.	--	gotu
gr.	--	sengrieķu
gr.at.	--	sengrieķu valodas atiešu dialektā
gr.d.	--	sengrieķu valodas doriešu dialektā
gr.j.	--	sengrieķu valodas joniešu dialektā
gs.	--	gadsimts
gen.	--	genitīvs
grm.	--	germāņu
het.	--	hetu jeb hetītu
ide.	--	indoeiropiešu
ig.	--	igauņu
imp.	--	imperatīvs jeb pavēles izteiksme

inf.	-- infinitīve jeb nenoteiksmē
instr.	-- instrumentālis
izl.	-- izlokšņu
kondic.	-- kondicionālis jeb nosacījuma izteiksmē
kr.	-- krievu
krš.	-- kuršu
kurs.	-- kursiskās izloksnes
L	-- lībiskajā dialektā (shēmās)
la.	-- latviešu
lat.	-- latīņu
latg.	-- latgaliskās izloksnes
lei.	-- leišu jeb lietuviešu
līb.	-- lībiešu
lok.	-- lokatīvs
lpp.	-- lappuse
lv.	-- lejevācu
nāk.	-- nākotne
nek.dz.	-- nekatra dzimte
nom.	-- nominatīvs
novec.	-- novecojis
p.	-- persona
pag.	-- pagātne
palat.	-- palatāls
part.	-- participis jeb divdabīis
partik.	-- partikula °
pas.	-- pasīvs
patsk.	-- patskanis
piem.	-- piemēram
p.m.ē.	-- pirms mūsu ēras
po.	-- poļu
pr.	-- senprūšu
prep.	-- prepozīcija jeb prievārds
pr.P.	-- senprūšu valodas Pamedes jeb Elbingas vokabulāra dialektā

pr.S	-- senprūšu valodas Sembas jeb katehismu dialektā
refl.	-- refleksīvā jeb atgriezeniskā forma
resp.	-- respektīvi
s.	-- somu
sal.	-- salīdziniet
sav.	-- senaugšvācu
sēj.	-- sējums
sēl.	-- sēliskās izlokšnes
senkr.	-- senkrievu
sf.	-- senīru
siev. dz.	-- sieviešu dzimte
skat.	-- skatieties
skk.	-- 1) un sekojošās lappusēs; 2) un sekojošos gados
skr.	-- sanskrita
sl.	-- slāvu
ssl.	-- senslāvu
subst.	-- substantīvs jeb lietvārds
s.v.	-- sub voce (šķirkļi)
tag.	-- tagadne
tāmn.	-- tāmnieku jeb Kurzemes lībiskās izlokšnes
t.i.	-- tas ir
u.o.	-- un citi; un citur
ukr.	-- ukraiņu
u.tml.	-- un tamlīdzīgi
utt.	-- un tā tālāk
v.	-- vācu
V	-- 1) vokālis jeb patekanis (shēmās); 2) vidus dialektā (shēmās)
vav.	-- vidusaugšvācu
vīr.dz.	-- vīriešu dzimte
vlv.	-- viduslejšvācu

- vok. -- vokatīvs
 vsk. -- vienskaitlis
 zemg. -- zemgaliskās izloksnes
 žem. -- žemaišu
- > -- pārvērties par
 < -- cēlies no
 .. -- izlaidums citātā
 / -- 1) un, vai;
 2) latviešu vecajos tekstos komata nozīmē
 * -- rekonstruēta forma
 * -- īss patskanis un garš patskanis, piem.,
 ā̄ = a un ā
 ^ -- zem burta rāda skaņas nezilbiskumu, piem.,
 i̇ = nezilbisks i;
 virš k, g šī zīme lietota, apzīmējot ide.
 palatālos aukslējeņus

Piezīmes par rakstību valodu piemēros

Latviešu valodā lietojamā fonētiskā transkripcija ir apskatīta latviešu valodas dialektoloģijas kursā un vajadzības gadījumā atrodama studentiem pieejamos izdevumos, piem., "Filologu biedrības Rakstu" 15. sējuma, 80.- 85. lpp., "Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programmā" (R., 1954, 10.- 28. lpp.), M. Rudzītes darbā "Latviešu dialektoloģija" (R., 1964, 47.- 58. lpp.), mācību grāmatā "Latviešu valoda vidusskolām" (R., 1988, 282.- 285. lpp.).

Leļšu (literārajā) valodā ir divas zilbju intonācijas, ko valodnieciskos rakstos apzīmō uzsvērtā zilbē. Intonācijas apzīmējums tādējādi vienlaikus rāda arī vārda uzsvēru.

(akūts) tiek lietots krītošas intonācijas apzīmēšanai, piem., dūmai 'dūmi', mīelas 'mīļš', dārgs '.

Akūts pagarina senu Isu a un e divskaņos un diftongiskos savienojumos, piem., kālnas (a garš un krītoši intonēts) 'kalne', zēnkļas (e plats, garš un krītoši intonēts) 'zīme'.

(gravis) tiek lietots krītošas intonācijas apzīmēšanai divskaņos un diftongiskos savienojumos ar Isu pirmo komponentu, piem., gūiti 'dzīt, dzenāt', kūlti 'kult'.

Ar gravi rāda arī Isu uzsvērtu zilbi, kur intonāciju faktiski neizšķir, piem., kītas 'cits', kalbā 'valoda'.

(circumfleksa) tiek lietots kāpjošas intonācijas apzīmēšanai. Tas pagarina senu Isu a un e, piem., āšara (a garš un kāpjoši intonēts) 'asara', nēša (e plats, garš un kāpjoši intonēts) 'nes', alkis 'izealkums', kaķklas 'kārkle'.

- e (bez punkta virsū) leišu valodā vienmēr ir plats patskanis, piem., nēsti (e iss, plats) 'nest', nēša 'nes', svēikinti 'sveicināt';
- š šaurš, garš e, piem., tēvas 'tēvs', lētās 'lēnīgs, lēns', mēnesšlis 'mēnestipš';
- y garš i, piem., ypatybē 'īpatnība';
- o garš o mantotos vārdos un senākos aizguvumos, piem., dovanotojas 'dāvinātājs'.

Kā gari patskaņi lasāmi burti ar nāšņa zīmi (ē).

Nazālas pieskaņas šīm skaņām nav:

- a garš a, piem., žāsis 'zoss';
- ē garš, plats e, piem., tēsinys 'turpinājums';
- i garš i, piem., igilūs 'dzēlīgs; kodīgs';
- u garš u, piem., siūsti 'sūtīt', ak. tuŕgu 'tirgu'.

i-burts velāru patskaņu - a, o, u, ū priekšā aiz līdzskaņa rāda šā līdzskaņa mīkstinājumu, piem., siūsti 'sūtīt', kariāuti 'karot, cīnīties', pag. griovē 'gāza; grāva', liūdīs 'tauta'.

Palatālu patskaņu priekšā līdzskaņus mēdz palatālizēt, ko parastajā rakstībā neapzīmē, bet fonētiskajā transkripcijā rāda ar akūtu aiz līdzskaņa burta. Pārskatu par leišu fonētisko transkripciju var gūt darbā "Lietuvių kalbos tarmės : Chrestomatija" (Vilnius, 1970, 10.- 14. lpp.).

Prūšu velodas piemērus citē tā, kā tie rakstīti. Un rakstīti prūšu teksti ir pēc tā laika vācu rakstības parauga, piem., schis (= šis), asy (= azi) 'eža', awins (= avins) 'auns', laucka (= lauks) 'lauks, tīrums', thewis (= tēvis) 'tēvabrālis', sixdo (= zigzdo) 'emilts'.

Aiz isa patskaņa līdzskani rakstījumā mēdz dubul-

tot, bet tas nav darīts konsekventi, piem., attolis 'atāls', assis 'ass', bet sunis 'suns'. Reti dubultots līdzskanis cite līdzskaņa priekšā, piem., addle 'egle'. w un y nemēdz dubultot. piem., awins 'auns'.

Patskaņa garumu var rādīt viens līdzskaņa burts aiz patskaņa, piem., suris (= sūris) 'siers', dažkārt burts e aiz patskaņa, piem., liede (= līde) 'līdaka'. III katehismā uzsvērtā patskaņa garumu var rādīt horizontāla svītrīņa virs burta, piem., turritwei 'turrēt', semmē (= zemē) 'zeme'.

Vārdu lasījumi nereti visai problemātiski.

Prūšu tekstu grafiku var iepazīt no J.Endzelīna pētījumiem, kas publicēti Di., III/2, 211.-233. lpp. un IV/2, 24.-26. lpp. J.Endzelīns aprakstījis atsevišķu skaņu apzīmējumus un devis arī vispārīgu pārskatu par rakstības papēmieniem. Ja kādam šie avoti nebūtu pa rokai, šai darbā dots kopsavilkums par rakstījumiem un iespējamajiem lasījumiem prūšu tekstos.

e laikam lasāms kā plats patskanis, jo e vietā dažkārt rakstīts a, piem., vsk. vok. deiwa un deiwa 'dievs!';

i apzīmēts arī ar y, retumis ar j, piem., ycrooy (= ikroi) 'ikri'; dažkārt i vietā rakstīts e, piem., dessimpts un dessempts (= desimts) 'desmit';

u vietā dažkārt rakstīts o, tāpēc uzskata, ka prūšu izloksnēs u > o (tāpat kā i > e), piem., corpe 'kurpe', meddo 'medus';

o a (un u) vietā sastopams arī mantotos vārdos, piem., wobse (sal. lei. yaps(y)a) 'lapsene', bordus (sal. lei. barzda) 'bārda'.

Vēl dažas piezīmes par patskaņu garumu rādīšanu.

I apzīmēts arī ar ij, yie, ie, ye, y, piem., ylo (= ilo) 'ilens', rykyes (= rikis) 'kungs';

ē apzīmēts arī ar ea, piem., peadey 'zeķes'.

Dažādi ir arī prūšu divskaņu apzīmējumi.

ei apzīmēts arī ar ey, eij, ēi, piem., deywis 'dievs', ēisei 'tu ej';

ai apzīmēts arī ar ay, ae, āi, piem., Wayklis 'dēls', schklāits 'it sevīski';

oi apzīmēts arī ar oy, oe, oay, piem., caria-
woytis 'karaspēka skāte', coestue 'birste';

au apzīmēts arī ar aw, piem., cawx (= kauks) 'velns';

eu apzīmēts arī ar eau. Izruna nav droši zināma, piem., geauris (= gauris?) - kāds ūdensputns.

Svītrīņa virs divskaņa pirmā komponenta (un varbūt arī e aiz tā) norāda uz patskaņa pagarinājumu krītošās intonācijas dēļ.

Līdzskaņu sakarā, kā jau teikts, jāievēro vācu rakstības maniere. Sakarā ar to

s apzīmē ne tikai s, bet starp patskaņiem un priekš patskaņa vārda sākumā arī z, piem., sunis 'suns', bet semo (= zēmo) 'ziema';

š rakstīts kā sch, piem., schuwikis 'kurpnieks';

k attēlote ar k, c, ok, piem., corpe 'kurpe', vsk. ak. pecku 'lopu';

x attēlo skaņu kopu ks, piem., cawx 'velns';

qu attēlo skaņu kopu kv, piem., (jautājamā pronomena siev. dz. vsk. nom.) quai (= kvai) 'kas';

j apzīmēts arī ar i, y, izņēmuma kārtā ar g, piem., ioñis 'jūsu', crauyo, ak. kraugen 'asins'.

Pēc J.Endzelīna domām i resp. y aiz līdzskaņa sekojošā i, e priekšā var liecināt par līdzskaņu palatalizāciju, piem., piēncts, pyienkts 'piekt(ai)s' giēidi 'gaida'.

Kur šādu i resp y sastop velāra patskaņa priekšā, tur J. Endzelīna domas ir šādas: "Vai jōta aiz līdzskaņiem paglābusies (eventuāli ar iepriekšējā līdzskaņa mīkstinājumu) vai sakususi ar tiem mīkstinātos līdzskaņos, vispāri nav droši nosakāms." (Di., IV/2, 44. lpp.) V. Mažulis izšķīries par mīkstinātiem līdzskaņiem, kā liecina viņa prūšu izrunas restaurējumi, piem., brunyos - *brun'o's < *brunjās 'brupas' ("Prūšu kalbos etimologijos zodynas", 160. lpp.), dragios - *drag'o's < *dragiās 'raugs' (turpat, 217. lpp.). Sal. J. Endzelīna izrunas rekonstrukcijas - brunōs? (Di., IV/2, 191. lpp.), bet piuclan (= pjūklan) 'sirpis' (turpat, 280. lpp.).

Senslāvu valodas transliterējumā bez parastajiem latīņu burtiem lieto vēl dažus īpašus burtus. Tie ir y, ě, ę, o, ь, ъ un ch vai x.

y apzīmē krievu у-skaņai līdzīgu patskaņi, piem., syny 'abi dēli';

ě runāts kā plats e, piem., lěto 'vasara';

ę apzīmē nazālu e, piem., żęzda 'vēlēšanās, iekāre';

o apzīmē nazālu o, piem., roka 'roka';

ь,

ъ apzīmē pārisus, vājinātus patskaņus; ь ticis izrunāts kā vājināts e, ъ - kā vājināts o, piem., лѣтъ 'lietus';

ch dažkārt apzīmē arī ar x, piem., suchъ vai suxъ 'sausis'.

Par senslāvu burtiem un izrunu plašāk skat. "Русский язык: Энциклопедия" (М., 1979, с. 331-333); Ван-Вейк Н. История старославянского языка.-М., 1957, с. 66-73.

Gotu valodas tekstos ir šādas rakstības īpatnības:

- i iss i, piem., bindan 'siet';
ei garš i, piem., steiga (= stīga) 'kāpju';
ē garš, čaurš e, piem., jēr 'gads', mēna 'mē-
ness';
ai iss, plats e, piem., wairpan 'mest, sviest';
ō garš, šaurš o, piem., fōtus 'kāja (pēda)';
au iss, plats o, piem., haurn 'rags';
ai divskanis ai, piem., staiga 'taka; ceļš';
au divskanis au, piem., aukan 'augt'.
q nebalsīgs aukslējenis, kam pievienots u,
piem., qinō (= kuinō) 'sieva';
þ nebalsīgs spraudzenis, runāts apmēram kā angļu
th, piem., þu 'tu', þreis 'tris', brōþar 'brā-
lis';
hv līdzskanis, kas runāts apmēram kā wh angļu
vārdā white 'balts'; noreti to transkribē ar
hv, piem., hveits vai hveits 'balte'.

Cita aukslējona priekšā gotu g (tāpat kā grieķu
gamma) apzīmē velāru n; tātad gg = ng, gk = nk, ga =
na, piem., gagan (= gangan) 'iet'.

Skat. Braune W., Helm K. Gotische Grammatik. -
Halle/Saale, 1952; Tuldava J. Gotische Texte.. -
Tartu, 1981, S. 8.

Grieķu valodas piemēri šai darbā transliterēti pēc
noteikumiem.

Transliterētie un grieķu burti

a	A α	ē	Η η	m	Μ μ
b	B β	g	Γ γ	n	Ν ν
ch	Χ χ	i	Ι ι	o	Ο ο
d	Δ δ	k	Κ κ	ō	Ω ω
e	Ε ε	l	Λ λ	p	Π π

ph	Φ φ	s	Σ σ, ς	x	Ξ ξ
ps	Ψ ψ	t	Τ τ	y	Υ υ
r	Ρ ρ	th	Θ θ	z	Ζ ζ

Piezīmes par izrunu.

Patskanis e ir īss, šaurš e, ē -- garš, plats e, piem., exēgētēs (= eksaġgētēs) 'padomdevējs, skolotājs'. o ir īss, šaurš patskanis, ō -- garš, plats patskanis. y runājams kā vācu ü.

th -- aspirēts t; sākotnāji runāts arī aspirēts p un k, bet vēlāk ph runāts kā f, bet kh (ko transliterē ar ch) -- kā h.

Vēlākā laikā grieķu alfabētā vairs neietilpst f -- digamma jeb vau; šis līdzskanis runāts apmēram kā v, bet agri zudis. Valodniecībā tam nozīme, vārdus etimologizējot, piem., la. avs, lei. avīs, gr. cis (< *ófis).

Stiprās dvesmas zīme (') transliterēta ar h. Tā runāta līdzīgi vācu h-skaņai vārda sākumā un vissenākajos laikos dažos lokālos grieķu alfabētos arī apzīmēta ar burtu H (h).

Bez parastajiem divskaņiem ai, ei, oi, au, eu, ou grieķu valodā bijuši arī gardiftongi. Gardiftongi ēi, ēi, ēi grieķu valodā tiek rakstīti ar t.s. iōta subscriptum, bet šai darbā i rakstīts aiz garā patskaņa. Divskanis ou vēlāk runāts kā ū.

Plašāk par sengrieķu valodas burtiem un skaņām skat. Rāta A. Īss sengrieķu valodas kurss. - R., 1983, 91.- 98. lpp.

Sanskrita transliterējumos tāpat tiek lietoti daži specifiski burti.

- o lasāms kā ō, piem., cakrā- 'ritenis';
- j lasāms kā ṣ, piem., jāmī- 'pameita';
- ś = ś, piem., śyāmā- 'tumss, melns';

- ṣ lasāms kā ṣ, piem., śuṣi- 'dobums, caurums';
 ṇ, ṭ, ḍ -- retrofleksīvi slēdzēņi, piem., durṅā-
 'dzīvoklis, dzimtene', bhānda- 'trauks';
 -h < -e vai -r izolēta vārda beigās, piem.,
dēvaḥ 'dievs', mānavaḥ 'zēns';
 ṅ - ṅ, piem., pañca 'pieci';
 ṅ - velārs ṅ, piem., āṅka- 'likums';
 ṛ, ṛ - zilbiski plūdeņi, piem., vṛkaḥ 'vilks';
 ph, bh, th, dh, ṭh, ḍh, ch, jh, kh, gh - aspirēti,
 ar vieglu gaisa piedvesumu runāti līdzskapi,
 piem., dhūmāḥ 'dūms';
 y lasāms kā j, piem., yadā 'ja, kad', yajñāḥ
 'upuris'.

Sanskrita piemērus parasti citē tā, kā tie doti
 vārdnīcās. Tur bieži uzrādīta celma forma. Plašāk par
 fonēmām un burtiem sanskritā lasāms V. Kočarginas
 darbā "Санскритско-русский словарь" (M., 1978, c. 788-798).

Dažādu ide. valodu alfabētus rāda K. Brugmanis
 darbā "Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen" (Berlin; Leipzig, 1922, S. 42-
 52), kā arī T. Gamkrelidze un V. Ivanovs darbā "Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. I" (Тбилиси, 1984, с. LVII-LXIII).

Lībiešu valodas piemēros patskaņu garumu rāda kā
 latviešu valodā, piem., sēn 'sēne', bet līdzskaņu ga-
 rumu - burta dubultojušs, piem., kukki 'kukainis'.

- e apzīmē šauru e, piem., kekē 'ķeksis';
 ä apzīmē platu e, piem., käpā 'ķepa';
 o apzīmē īsu o, piem., soḡā 'vižņi';
 ō saknes zilbē apzīmē e-skaņas variantu, ko runā
 ar paceltu mēles pakalējo daļu; tālākās zilbēs

- to runā kā neskaidras kvalitātes patskani,
 piem., pozāgod 'gruži';
- o apzīmē skaņu, kas vidēja starp o un ū, piem.,
 von 'laime';
- ü mūsdienu lībiešu valodā zudis, bet runāts kā
 vācu un igauņu ü.

Divskaņiem var būt garš, dažiem pārīss pirmais
 komponents. Pārīss pirmais komponents divskaņim uo, ie.

- uo apzīmē divskani ar garu pirmo komponentu,
 piem., kuona 'varde';
- uo apzīmē divskani ar pārīsu pirmo komponentu,
 piem., kuonno (= k^uonne) 'vardi'.
 Līdzīgi šķir ie un ie.
- ' apzīmē lauztu intonāciju, piem., ki'l (= kīl)
 'kīla', bro'utšo 'braukt'.

Līdzskaņu mīkstinājumu apzīmē kā latviešu valodā,
 piem., kāngar 'kangars', tu'l 'uguns'; bet ir arī
 ŧ, ɸ, kas apzīmē latviešu k, g līdzīgas skaņas,
 piem., paɸā 'spilvens'.

Plašāk par lībiešu rakstību skat. Dambergas P.,
Karma T. Lībiešu tautasdziesmas. - R., 1980, 34. -
 35. lpp.

IEVADS

Latviešu valodas vēsturiskās gramatikas priekšmets un uzdevumi

1.§. Vairākums gramatiku, ar ko studentiem jādarbojas mācību laikā, valodas sistēmas elementus un to savstarpējos sakarus aplūko vienā noteiktā laika posmā. Vēsturiskā gramatika turpretim cenšas noskaidrot valodas sistēmas elementu cilmi un pārmaiņas laika gaitā, cenšas izziņāt pārmaiņu cēloņus un rašanās laiku. Valodas parādības šai kursā tiek skatītas diahroniskā jeb vēsturiskā aspektā. Vēsturiskās fonētikas uzdevums, piem., nav noskaidrot skaņu artikulārās un akustiskās īpašības, bet gan to, kuras skaņas negrozītā veidā ir mantotas no valodas attīstības senākiem posmiem, pat no pirmvalodas, un kuras skaņas radušās vēlāk un kādos apstākļos. Tāpat atšķiras parādību aplūkojums morfoloģijā. Mūsdienu valodas kursā, piem., konstatē faktu, ka skaitlenim trīs ir īpatnēja deklinācija, ko uzrāda pat "Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca" (1981). Abās dzimtēs iespējamās šādas formas: nom. trīs, gen. triju, dat. trīm, ak. trīs, instr. ar trīm, lok. trīs. Latviešu valodas deklinācijā tam nav līdzinieku. Vēsturiskā gramatika rāda, ka šis skaitlenis ir sens i-celma vārds un kādreiz tā deklinācija nav atšķirusies no i-celma (VI deklinācijas) lietvārdu locīšanas. Tiek atklātas tās pārmaiņas, kas notikušas lietvārdu locīšanā un radījušas pašreizējo atšķirību: nom. trīs, bet klētis, ļaudis; dat. trīm, bet klētīm, ļaudīm.

Par valodas sinhronisko un diahronisko pētīšanu - Общее языковедение: Методы лингвистических исследований. - М., 1973, с. 107-119.

2.8. Vēsturiskā gramatika ir zināmā mērā nosacīts nosaukums kursam, kurā aplūko visu valodas sistēmas līmeņu vēsturi. Fonētiku un leksiku no gramatikas mēdz nošķirt. Vēsturiskās gramatikas uzdevums it kā būtu aplūkot tikai morfologijas un sintakses parādību cilmes un pārmaiņu problēmas. Taču valodas elementi ir tik cieši saistīti, ka pārmaiņas vienā jomā bieži rada pārmaiņas arī kādā citā. Fonētiskas pārmaiņas, piem., var radīt jaunus vārdus un jaunas parādības gramatikā. Bez fonētikas zināšanām nav iespējams noskaidrot, kuras galotnes atzīstamas par morfoloģiskiem jauninājumiem, kuras par vecu mantojumu. Tāpēc vēsturiskās gramatikas kursā kā svarīga daļa ietilpst vēsturiskā fonētika.

Lai raksturotu vēsturiskās fonētikas nozīmi, aplūkosim kādu piemēru, kas ilustrē, kā fonētiskas pārmaiņas novedušas pie jauna vārda.

Dzīvnieku tēviņu nosaukumi visās baltu valodās darināti ar piedēkli -in-. Tas labi redzams leišu valodā, kur ir, piem., āntis 'pīle' un āntinas 'pīltēviņš', žasīs 'zoss' un žāsīnas 'zostēviņš', lāpē 'lapsa' un lāpinas 'lapsu tēviņš', katē 'kaķene' un kātinas 'runcis'. Arī mūsu izloksnēs ir pīlīns 'pīltēviņš', zūosīns¹ 'zostēviņš' un blakus vārdam avs 'aita' darinātais

¹Valodas piemēros, kur svarīgi šķirt divskani no patskaņa, raksta uo, o vai ō, nevis kā parastā rakstā ar vienu o burtu apzīmē visas trīs šīs skaņas.

Prāšu valodas piemēri rakstīti kā originālā. Par prāšu tekstu grafiku Endzelīns, Di., III/2, 211.-233. lpp., IV/2, 24.-26. lpp. un šā darba 23. skk. lpp.

Senslāvu valodas piemēros ar ь apzīmēts pārīss palatāls, ar ѣ - velārs patskanis; sk. arī 26. lpp.

avins 'auns'. (Sal. lei. švīnas, pr. avins, ssl. овинъ.) Latviešu valodā neuzsvērts patskanis aiz y vārda vidū var zust. Tas zudis arī vārdā avins. Tā radies avns, ko runājam un rakstām auns.

Kas līdzīgs ir arī ar vārdu āita. Deminutīvā avitīna starp patskaņiem izzudis y, un tā no avitīnas radusies aitīna. Skaniskā nesaderība starp pamatvārdu avs un pamazināmo formu aitīna runātājiem nav likusies ērta. Ņemot par paraugu tādus vārdu pārus kā vist-in-a un vist-a, blakus deminutīvam aitīna darināts jauns pamatvārds - aita. Vecie vārdi avins un avs paglābušies izlokšanās, tie sastopami arī tautasdziesmās. Vaivē, piem., pierakstīta tautasdziesma: citi vepri cirpin cirpa,

es avinu svilināju. LD 11587;

Zebrenē - kas gribēja baltu avju,

lai dzēn nakti piegulā. LD 32455, 7¹.

Gala zilbju īso patskaņu zudums lībiskajā dialektā radījis jaunas īpatnības gramatikā - 3. personas formas vispārinājumu abu skaitļu visās personās un akuzatīva lietojumu aiz genitīva prepozīcijām vienskaitlī. Ir verbi, kur patskaņa zuduma rezultātā rodas vienāda forma visā vienskaitlī, piem., lasu > laš, lasi > laš, lasa > laš. Par personas rādītāju tādā gadījumā jāklāst vietniekvārdam. Un, ja tā,

¹ K.Barona "Latvju dainu" citējumos garumzīmes liktas arī piedēkļos un priedēkļos, ja vien dziesma nav rakstīta visnotaļ izloksnē, tātad svilināju, nevis svilinaju. Cipars aiz komata apzīmē numurēto variantu.

tad arī daudzskaitlī var teikt mēs / mēs laš,
jūs laš; un pēc šādiem paraugiem arī es, tu,
vi(n)š / viņš, mēs / mēs, jūs iet. Tāpat,
 piem., vārda kuoks vsk. gen., ak. un instr.
 formās (kuoka, kuoku, ar kuoku) zudis gala
 zilbes īsais patskanis. Rezultātā rodas vienā-
 da forma - kuok. Ja nu ir nuo / no / nu kuok²,
par / pa kuok², pie / pe / pi kuok², tad var
 arī teikt nuo / no / nu brāl, par / pa brāl
 u. tml.

3.§. Valoda, tāpat kā viss dabā un sabiedrībā,
 mainās un pārvēršas. Katrā valodas sistēmas jomā -
 fonētikā, morfoloģijā, sintaksē un leksikā - pārmai-
 nām ir kādas īpatnības. Leksikas pārmaiņas mēdz sti-
 mulēt dažādi ārēji jeb ekstralingvistiski faktori,
 piem., pašu reāliju izžušana vai parādīšanās, cieši
 kontakti ar kādas citas valodas runātājiem, kāpēc ra-
 dies bilingvisms, u. tml. Bilingvisma ietekme jūtama
 arī fonētikā un gramatikā, sevišķi sintaksē, tomēr
 fonētiskās sistēmas un morfoloģijas pārmaiņas galve-
 nokārt regulē valodas attīstības iekšēji faktori -
 runas enerģijas ekonomija, analogija, vairīšanās no
 homonīmijas u.c. Valodā visu laiku kaut kas rodas un
 kaut kas zūd. Taču valodas inventārs nemainās viss
 uzreiz. Mainās tikai kādi elementi, pie tam tik lē-
 nām, ka runātāji paši to nemana. Citādi nemaz arī ne-
 drīkst būt, jo valodai taču jāfunkcionē kā sazināša-
nās līdzeklim. Valodas iekšējā struktūra bez tam ir
 ārkārtīgi sarežģīta, tās atsevišķo elementu pārmai-
 ņas vienlaikus stimulē un bremzē dažādi faktori.

Sīkāk par valodas attīstību - Endzelīns, Di.,
 II, 74.-83. lpp.; Di., III/2, 518.-522. lpp.;
 Einführung der Sprachw., S. 189-200; Общее

языкознание: Формы существования, функции, история языка. - М., 1970, с. 197-307.

Baltu valodas, pie kurām pieder latviešu valoda, pārējo savas saimes valodu vidū ievērojamas ar īpašu konservatīvismu. No visām patlaban dzīvajām ide. valodām baltu valodas ir visarhaiskākās. Tanīs saglabājušās gandrīz visas skaņas, kas bijušas baltu pirmvalodā, bet baltu pirmvalodā nepārveidotas saglabājušās daudzas ide. pirmvalodas vēlīnā perioda skaņas. Tāpēc mūsu valodā ir vārdi, kuros visas skaņas ir tūkstošiem gadu vecas. Atzīst, ka ide. pirmvalodā bijis, piem., adjektīvs *sausos.¹ No tā cēlušās atsevišķo ide. valodu formas. Sal.

ide.	*s	aũ	s	o	s
lei.	s	aũ	s	a	s
la.	s	āu	s		s
ssl.	s	u	ch	ʔ	
gr.	h	aũ		o	s
vlv.	s	ō	r		

Baltu valodas daudzos gadījumos ir arhaiskākas par sen mirušām ide. valodām. J. Endzelīns tāpēc spriež: "... jādomā, ka baltu ciltis ir palikušas indoeirop. pirmdzimtenes tuvumā, jo, tālus ceļus staigājot, tās laikam vairāk būtu nokļuvušas svešā ietekmē un sakarā ar to būtu vairāk pārveidojušas savu valodu." (FBR, 11. sēj., 193. lpp. = Di., III/1, 551. lpp.)

4.9. Latviešu un leišu valodā pārmaiņas tāpat ir notikušas gan fonētikā, gan citās valodas jomās. Pārmaiņas valodā kļūst saskatāmas, ja pašreizējos valodas faktus salīdzina ar kāda senāka laika posma valodu, kas fiksēta rakstos. 16.- 17. gadsimta latviešu

¹ Zvaigznīte tiek rakstīta rekonstruētu, t. i., izsaci-

rakstu valodā šīs tas atšķiras no mūsdienu valodas. G.Manceļa darbības laikā vidus dialektā, piem., vēl nav bijusi mums pazīstamā izruna viņš, kauliņš, jo blakus ʒell/ch, Tell/ch G.Mancelis raksta wings (= vins), Kaulings (= kaulins). Tāpat tai laikā Zemgales vidus izloksnēs, kurās balstīta G.Manceļa rakstu valoda, primārajiem (I konjugācijas) vārdiem pagātnē vēl šķirti ē- un ē-celmi gluži kā dienvidrietumu Kurzemes un augšzemnieku izloksnēs. G.Manceļa rakstos ir, piem., teikums ta/ʒ Bährns itt vs pa//chas Ghalwas krita/ brienums/ ka ta/ʒ Kacklu nhe lau/e. Dsk. datīvā tad vēl bijusi galotne ar -ms, kas mūsu dienās sastopama tikai Ziemeļkurzemes stūrī (Dundagā, Ventā u.c.) un dienvidrietumu Kurzemē pie Lietuvas robežas (Rucavā, Nicā). Zālamana sakāmvārdu tulkojumā, piem., lasāms: Teems ʒauneems buh/ʒ klannitee/ʒ preek/ch teems labbeems/ vnd teems Be/ʒ deewigheems eek/chan tahms Wahrteems tho Tai//no.¹

Tātad mūsdienu valodas skaņas, formas, konstrukcijas, leksika un frazeologija ir veidojušās lēnām un pamazām, gadsimtu un pat gadu tūkstošu gaitā. Visās valodas jomās un pat vienā vārdā blakus pastāv dažāda vecuma elementi. Tāpēc ir parādības, ko nevar izprast tikai no mūsdienu valodas viedokļa. Vienādā fonētiskā apkaimē dažkārt runājam nevienādi, piem., veci un veci, vedu un vedu, rudzi un Rudži u.tml. Atbildes uz šādiem jautājumiem meklējamas vēsturiskajā gramatikā, kas atklāj skaņu pārmaiņu likumus, māca saskatīt vārda sākotnējo struktūru un parāda sakarus starp vārdiem, dod iespēju noskaidrot vārdu pirmnozīmi, t.i., tos etimologizēt. Ir, piem., grūti uzreiz

nātu formu vai elementu priekšā.

¹ Par veco rakstu ortogrāfiju skat. Ozols, Veclatv. r.

minēt kādu citu tās pašas saknes vārdu blakus vārdam nuõma vai uõds. Iepazīšanās ar mantoto patskaņu miju *e : *ē : *o : *õ, kas latviešu valodā devusi mijas rindu e : ē : a : uõ, atklāj, ka nuõma ir vienas saknes vārds ar izlokšņu nemt 'nemt', bet uõds ar êst, tag. êdam. Un, ka odi tiešām êd, to zina visi. Vēsturiskā gramatika tādējādi ļauj saprast valodas parādības. Tā noskaidro, kas mūsdienu valodā ir sens mantojums, kas - jaunāka parādība. Vēsturiskās gramatikas vērojumi par noturīgo un mainīgo valodā māca spriest par katras valodas savdabīgumu, par pārmaiņu virzieniem konkrētā valodā un dod iespēju ar izpratni risināt problēmas, kas rodas mūsdienu valodas praksē. Nevienā valodā, piem., nav iespējamas visas iedomājamās skaņu kombinācijas. Katrs var pārliecināties, ka latviešiem nav mantotu vārdu, kas sāktos ar skaņu grupu sr-, vl- vai tn-. Literārajā valodā nav mantotu vārdu, kas izrunā beigtos ar skaņu grupu -ls vai -ns¹ u. tml. Jaunvārdos nedrīkst ieteikt tādus skaņu savienojumus, kas valodai nav raksturīgi. Tāpat tipiski ir salikteņu modeļi, pārvaldījums, teikuma locekļu secība utt. Valodas prakses kārtotājiem jāzina valodas likumi, lai viņi neizvirzītu ko tādu, kas bojā valodas sistēmu, vai neuztieptu valodai svešu sistēmu. Tāpēc vēsturiskā gramatika valodniecībā ir viena no pamatdisciplinām. Tā nepieciešama visiem, kam savā darbā jādomā par valodas jautājumiem, jāskaidro tie vai jāpiedalās valodas kopšanas un bagātināšanas darbā. Vēsturiskā gramatika ir arī zinātniskais pamats valo-

val., 75.- 79. lpp. (līdz ar literatūru).

¹Tamlīdzīgiem vārdiem kā krāšņs izrunā beigu -s priekšā ir i vai nenosakāmae kvalitātes patskanis - krāšņ's.

das mācīšanai skolā. Nevar iztikt bez vēsturiskās gramatikas, mācot, piem., šaurās un platās e, ē-skaņas lietošanu. Ir jārunā par to, kāpēc tādos vārdos kā tēvs ir plats ē, bet tādos kā klēts šaurš ē.

Endzelīns, Di., III/2, 396.-399., 400-407.lpp.

5.§. Valodas vēsture reizē ir arī tās tautas vēsture, kas šo valodu runā. Valodā ir ietverts viss, par ko tautai bijis jādomā un jārunā. Tāpēc labi izpētīta valodas vēsture spēj stāstīt par tautas vēsturi. Leišu valodnieks K.Būga, piem., teicis: kur vēstures avoti klusē, tur valoda saka savu vārdu.¹

Arī latviešu valodā glabājas tādas ziņas, kas nav atrastas rakstu avotos. Vārds mūks, piem., liecina, ka Indriķa hronikā minētais Meinhards nav bijis pirmais mūks, ar ko iepazīnušies senlatvieši. Vārds mūks mūsu valodā nav mantots, bet ienācis jau tolaik, kad vēl runāja *rankā, nevis ruoka, *pinti, nevis pīt u. tml. Kad *pinti pārvērtās par pīti, *sunkti par sūkti, tad arī *munkas vietā radās *mūkas, no kam mūks. (Diftongiskie savienojumi pārveidojušies senāk, nekā gala zilbē saīsinājušies garumi un zuduši īsie patskapi.) J.Endzelīns atzīst, ka diftongiskie savienojumi bijuši pārveidojušies jau pirms 1200. gada. Tātad laikā, kad te ieradās Meinhards, vārds mūks šejieniešiem jau sen bija pazīstams un pat paspējis pārmainīties. (Vārds aizgūts no vecgermāņiem, sal. dāņu un zviedru munk. Par to Endzelīns, Di., III/1, 596. lpp.)

Valodas dotumi ļauj spriest arī par cilšu robežām, par lielāku iedzīvotāju grupu pārvietošanos, par sa-

¹ Būga, Rinkt. r., III, 680. lpp.

kariem ar citām tautām utt. Tādēļ vēsturiskā gramatika ir svarīga robežzinātne etnogrāfijai, arheoloģijai, antropoloģijai un citām zinātņu nozarēm, kas pēti tautas un kultūras vēsturi.

Šai sakarā ieteicams izlasīt J. Endzelīna rakstus: Par seno kursu (jeb kuršu) tautību un valodu. - Di., II, 454.-465. lpp.; Kuršu pēdas rietumu Vidzemē. - Di., III/1, 355.-357. lpp.; Latviešu vārdi ar īsu patskani o no u. - Turpat, 387.-388. lpp.; Par Rietumkurzemes izloksnēm. - Turpat, 415.-418. lpp.; Piezīmes par zemgaļu vārdu un dialektu. - Turpat, 419.-421. lpp.; Piezīmes par "Latvijas vietu vārdiem". - Turpat, 430.-434. lpp.; Latviešu valoda Vidzemē. - Di., III/2, 478.-491. lpp.

6.§. Ar latviešu valodas vēsturi studenti iepazīstas arī latviešu literārās valodas vēstures kursā. Literārās valodas vēsturei tomēr ir citi uzdevumi nekā vēsturiskajai gramatikai. Literārās valodas vēsture iztīrā latviešu literārās valodas cilmes problēmu, apgaismo rakstu resp. literārās valodas attīstības procesu sakarā ar tautas vēsturi un valodas iekšējiem likumiem. Literārās valodas vēsturē nerunā par valodas pārmaiņām izloksnēs, neinteresējas par skaņu, formu un konstrukciju cilmi, bet aplūko rakstos fiksēto tautas valodas paveidu, kas ar laiku ieguvis normatīvu raksturu un kļuvis par sazināšanās līdzekli visai tautai.

Abus šos kursus - latviešu valodas vēsturisko gramatiku un literārās valodas vēsturi - mācību plānā kopīgi sauc par latviešu valodas vēsturi.

Par latviešu literārās valodas vēsturi un tās uzdevumiem sīkāk - Ozols A. Raksti valodniecī-

bā. - R., 1967, 452.-464., 508.-516. lpp.; par literārās valodas tapšanas gaitu - Rūke-Dravina V. The standardization process in Latvian. - Stockholm, 1977; par rakstības vēsturi - Bergmane, Blinkena, Latv. rakst. attīst.

Galvenie avoti

latviešu valodas vēstures noskaidrošanai

7.§. Par galvenajiem avotiem latviešu valodas vēstures noskaidrošanai vēsturiskā gramatikā izmanto 1) mūsdienu latviešu valodu, 2) senus rakstu pieminekļus un 3) radu valodas.

Mūsdienu latviešu valoda ir ilgas attīstības rezultāts. Dažādos laika posmos notikušās pārmaiņas pa daļai ir pārvērtušas senāko skaņu sistēmu un gramatiskos modeļus, bet, tā kā pārmaiņas nenotiek vienlaikus visā valodas izplatības apgabalā, neskar vienas un tās pašas valodas parādības un visas pozīcijas vārdā, valodā kopumā viena un tā pati valodas parādība var būt pārstāvēta nemainījusies un pārvērtusies. Tāpēc mūsdienu valoda (t.i., literārā valoda un izloksnes līdz ar vietvārdiem un folkloru) pati var būt savas vēstures avots.

Lai to labāk saprastu, aplūkosim dažus piemērus.

Mēs visi izjūtam, ka vārdi šķelt, šķēle, šķīle, šķals, šķaldīt ir savā starpā saistīti. Gramatikā sakām, ka tie ir vienas saknes vārdi. Ja nu tiem blakus noliekam vēl tādus vārdu pārus kā šķirt un šķarē, šķemba un šķamba, šķērst un šķārdīt (Varakļānos), tad duras acīs, ka velāru patskaņu priekšā ir skaņu kopa sk, bet palatālu - šk. Zinot skaņu artikulāros raksturojumus, kļūst skaidrs, ka sk, kas tagad ir tikai velāru patskaņu priekšā, senāk bijis arī palatālu patskaņu priekšā, bet pēc tam notikusi k asimilēšanās

sekojošam palatālam patskanim. Rezultātā palatālu patskaņu priekšā no sk radies sk̄, pēc tam sk̄k.

Literārās valodas (un izlokšņu) senāko gala zilbju vokālistu daudzos gadījumos rāda refleksīvās formas. Ir, piem., ceļšana un ceļšanās, tag. 3.p. skatā un skatās, nāk. vsk. 1.p. ceļšu un ceļšuos. Refleksīvais elements si, kas teikumā vienmēr bijis bez uzsvara, pieaudzis pie iepriekšējā vārda jau tai laikā, kad gala zilbēs latviešu valodā vēl bija senie garumi un tie patskaņi. Tāpēc mums ir, piem., 3.p. met, bet metas, skatā, bet skatās u. tml.

Sevišķi daudz ziņu par latviešu valodas vēsturi dod izlokšnes.

Valodas parādību nevienmērīgās attīstības dēļ vienas valodas izlokšnes resp. dialekti nemainās vienādos tempos un vienādi. Tāpēc izlokšnēs ir gan jauninājumi, gan arhaismi, kas palīdz noskaidrot valodas parādību vēsturi. Piemēra pēc apskatīsim adverbu komparatīva formas mūsu izlokšnēs. Literārajā valodā adverbu komparatīvs darināts ar -āk- tāpat kā adjektīvos, piem., labāk un labāks. Bet Latgales izlokšnēs adverbs komparatīva nozīmē lieto formu vairis vai vairs. Nirzā, piem., saka: dūt' jam vairis, jam vairis grib'is 'dod viņam vairāk, viņam vairāk gribas'; Asūnē - lels cīs, b'ēja vairs kā d'iu metri 'loti liels, bija vairāk nekā divi metri [garš]'.

Arī G.F.Stendera stāstos atrodam teikumu labbis es gribbetu pee lauwham un ohd/ehm d/ihwoht, ne ka pee Yaunas feewas.

Tas rāda, ka senāk latviešu valodā ir bijuši adverbu komparatīvi ar -(i)s. Literārās valodas partikula vairs ir kādreizējais adverbs komparatīvs.

Izlokšņu liecības par mūsu valodas skaņu, formu un konstrukciju vēsturi izmantojamas arī veco tekstu

kontrolei, lai varētu nošķirt kļūdas rakstījumos no valodas faktiem. Mūsu senie rakstu pieminekļi ir ne-latviešu rakstīti un, it īpaši 16. gadsimtā, nabadzīgā ortogrāfijā. K. Milenbaha un J. Endzelīna "Latviešu valodas vārdnīcā" no Bībeles tulkojuma, piem., minēta gen. forma mugures 'muguras'. Ē-celma forma mugure pilnīgi sveša literārajā valodā un nebija zināma arī izloksnēs. Varētu domāt, ka tas būs pašu tulkotāju veidojums. Taču pirms dažiem gadiem vecu ļaužu runā Dundagā tika konstatēta ē-celma forma - mugur (mugu-re. Tātad gen. mugures Bībelē ir valodas fakts, bet ne tulkotāja kļūda. Senāk šis ē-celms bijis plašāk pazīstams.

Izmantojot dialektu dotumus valodas vēstures noekaidrošanai, tiek ievēroti arī areālās lingvistikas atzinumi par to, ka seniskākas valodas parādības biežāk saglabājas perifēros areālos. Uz vecākām parādībām norāda arī tas, ka mūsu dienās tās nesastop vienotā areālā. Atcerēsimies šai sakarā ģek. datīva galotni ar -ms Dundagas apkārtnē un Rucavā, pagātnes ē-celmu saglabājumu dienvidrietumu Kurzemē un Latvijas austrumu malā. Daudz citur nekonstatētu arhaismu ir dziļajās tāmnieku, dziļajās augšzemnieku izloksnēs, kā arī Kurzemes dienvidrietumu pašā stūrī - Nicā, Bārtā, Rucavā. Arhaismi sastopami arī Kuršu kāpu seno iedzīvotāju - kursenieku - runā un latviešu kolonistu valodā (piem., Dienvidigaunijā - Vastselīnā u.c.).

Endzelīns, Di., III/1, 571.-578. lpp.; Plāķis J. Kursenieku valoda. - R., 1927.

Valodas senās īpatnības labi saglabājušās folklorā, it īpaši klasiskajās tautasdziesmās, kur tās glabā ritms. Nicā, piem., pierakstīta tautasdziesma ar seno (i)o- un (i)io-celmu ģek. instrumentāli:

Al. mana māmīna,
Dari duratīnas!
Kekatas atbrauca
Ar vezumīnis,
Ar miezis, ar rudzis,
Ar bēris zirgis.

(RKr., 20. sēj., 48. lpp.)

No tā valodas attīstības posma, kad priedēklis un refleksivais elements vēl nebija saauguši vienā vārdā ar verbu, kaut kas paglābies tautasdziesmās -

At-sa, vārti, veraties
Līdz pašam stuburam,
Bagātāku mani veda
Ne veco ietālinu.

(Kalenavā, LD 18611.)

Endzelīns, Mūsu tautasdziesmu valoda. - D1.,
III/2, 78.-82., 83. lpp.

Ziņas par valodas vēsturi iegūstamas arī no vietvārdiem. Tāns dažkārt saglabājušās tādas valodas parādības, kas sugasvārdos jau izzudušas. Dažādās vietās Latvijā, piem., ir vietvārdi ar senāku genitīva formu lāca resp. lācu salikšana pirmajā daļā: Lāca--alksna Mālpurē, Lāca²--dumbēris - diķis Nioā, Lāc(a)--galvas² - mājas Zaļeniekos, Lāca--kaīns - ciems Maltā, Lācu--ezeriņš Blīdienē, Lācu²--kapi Vecpilī u. tml.

Vietvārdos saglabājies fonētiski senākais ç (no *kj), kas sugasvārdos aizstāts ar č (no oj). Par to 171. s.

Vietvārdos saglabājas arī senas leksēmas un senas vārdu nozīmes. Ir, piem., Auskali - mājas Ezerē, Rubā, Auskalšji - mājas Olainē. Salīdzinājumi ar radu valodām liek domāt, ka te patvērusies sena leksēma zelta apzīmēšanai: lei. āuksas, pr. ausis, lat. aurum 'zelts'. Upes vārdā Saka saglabājusies nozīme 'zars', 'atzarojums'; sal. lei. šakā 'zars', 'atzarojums'.

Vietvārdu nozīmi valodas vēsturē rāda J. Endzeliņa raksti Di., II, 440. - 465. lpp.; Di., III/1, 111.-112., 430.- 434., 463.- 464. lpp.; Di., III/2, 88.- 90., 162. - 194., 254. - 259., 402. - 403. lpp.

Par vietvārdu devumu latviešu valodas fonētikas izpētei rakstījusi E. Hauzenberga-Šturma FBR, 12. sēj., 115.- 148. lpp.

Vietvārdi nereti kļuvuši par uzvārdiem, tāpēc arī uzvārdi noder par valodas vēstures avotu, it īpaši tad, ja vietvārds zudis bez fiksējuma. Uzvārdos var būt sastopamas arī senas, citreiz vairs tikai izlokšanās paglābušās leksēmas un tāpat vārdu senas nozīmes, piem., Guļbzinis; sal. guļba 'nodoklis, nodeva'.

8.8. Ja pētījamai valodai ir seni rakstu pieminekļi, tie parasti ir ļoti svarīgs valodas vēstures avots. Latviešu valodas vēstures noskaidrošanai senie raksti izmantojami ar dažādiem ierobežojumiem, jo tie ir no vēla laikmeta un to autori nav latvieši, izņemot J. Reiteru un varbūt arī G. Elgeru.

Pirmie valodas materiāli, kas mums pieejami savas valodas vēstures pētīšanai, ir senlatviešu cilšu resp. zemju nosaukumi vēstures avotos. Ar 13. gadsimtu fiksēti ne tikai vietvārdi, bet arī kādi personvārdi, daži sugasvārdi, vēlāk arī kādi teikumi.

Par latviešu rakstu sākotni un tās problēmām pārskatu dod A. Ozols (Veclatv. r. val., 29.-68. lpp.) un A. Apinis (Latviešu grāmatniecība. - R., 1977, 17.-32. lpp.).

Pēc šiem pirmajiem dotumiem par valodu var maz ko pateikt. "... var vienīgi noskārst, ka 13. gadsimtenī latviešu valodā jau bija ç, đž senākā ķ, g vietā un

uo, ie, ū, ī senākā an, en, un, in vietā." (Endzelīns, Latv. val. gram., 21. lpp.)

Pirmās drukātās latviešu grāmatas radušās sakarā ar reformācijas kustību, jo protestanti dievkalpojumos sāka lietot tautas valodu, un tā radās pastiprināta vajadzība pēc kulta tekstiem latviešu valodā. Ir ziņas, ka 1525. gadā Lībekā konfiscētu un sadedzinātu luterāņu grāmatu starpā bijusi arī kāda latviešu valodā drukāta grāmata (vai tās daļa?). Tā pagaidām nav atrasta.

Sīkāk par to Apīnis, Latv. grāmatn., 35.-36. lpp.

Pirmā saglabājusies grāmata latviešu valodā ir 1585. gadā Viļņā izdotais "Catechismus Catholicorum..". Gadu vēlāk Kēnigsbergā (Karaļaučos) izdots M. Lutera katehisms - "Enchiridion. Der kleine Catechismus..". 1587. gadā turpat izdotas vēl divas grāmatas - "Evangelia und Epi/teln..", kur ietilpst arī Kristus ciešanu stāsti, un "Undeud/che Psalmen und gei/tliche Lieder oder Gefenge..".

Valoda 16. gadsimta rakstu pieminekļos ir tuva mūsdienu vidus dialektam resp. rakstu valodai. Tomēr uz viduslejšvācu ortogrāfijas pamata dibinātā rakstība nepilnīgi atspoguļo latviešu valodas skaņas. J. Endzelīns "Latviešu valodas skaņās un formās" to raksturojis šādi: ".. galotnēs e ļoti bieži aizstāj kādu a, i vai u, svelpeņi netiek rakstībā skaidri šķirti no spāceņiem un afrikātām, nei s no z un š no ž, līdzskaņu mīkstinājums ir tikai retumis apzīmēts u. t. t." (11. lpp.)

Morfoloģijā ir arī kādas formas, kas tagad sastopamas tikai izloksnēs, piem., dek. dat. ar -ms. Kā locījums ir vēl illatīvs. Piemēri: Tew bues touwe
Thewe unde mate cenan turret/ ka tu war ilge /igot
wur/con semme/ ko teuw does Dewe tous Kunxs (1585);

Cetītcz appe/kan Pontio Pilato/ cru/tan ehkaltc3/ no-
mirris unde apracktcz Semmen kapis exan helles/tre/-
fchan denan atkal ouxkancelis no tems murrone^sm
(1585); Jemmeth to /weete Garre/ kattrims yuus tōs
greekes pamme/ſet tems gir the pamme/te/ unde katt-
rims yuus toes patturree/ſeth/ tems gir thepattur-
reethe (1586); Sweetc3 Paulus py tems Rōmere loudems
than Sze/tan wetan tre/3 ta (1586).

Endzelīns, Di., III/1, 508.-511., 565.-570.
lpp.; Ozols, Veclatv. r. val., 69.-93. lpp.
(līdz ar literatūru). Tekstu paraugi - Latv.
teksti XVI un XVII gs., 7.-30. lpp.; Baltu
val. teksti, 56.-73. lpp.; Günther, Altlett.
Sprachdenkm., 1, S. 243-312.

17. gadsimta materiālus valodas vēsturei dod
G.Manceļa, K.Pīreķera, J.Reitera, E.Glika, G.Elgera
un citu tā laika autoru darbi. Par svarīgākiem J.En-
dzeliņš uzskatījis G.Manceļa un E.Glika devumu. (J.
Reitera raksti viņam vēl nebija pieejami.)

17. gadsimta pirmajā pusē izdota pirmā vārdnīca -
G.Manceļa "Lettus, das iſt Wortbuch/ Sampt angeheng-
tem tåglichem Gebrauch der Lettiſchen Sprache.."
(1638) un gramatika - J.G.Rēhehūzena "Manuductio
ad linguam Lettonicam.." (1644). Svarīgi ir G.Manceļa
ieviestie labojumi ortogrāfijā. Patskaņu garumi vārdu
saknēs apzīmēti ar burtu h; tāpat tie apzīmēti nenō-
teiksmes izskapā, pa daļai galotnēs. Rakstībā šķirts
ē no ie, kā arī šķirti līdzskaņi g, z, ē, ž, c, dz,
č, dž, līdzskaņa mīkstinājums rādīts ar burta pār-
svītrojumu, pareizi atspoguļoti gala zilbju patskaņi,
izņemot dažus gadījumus, kur G.Mancelis vairījies no
homogrāfiem. (Nomena dsk. gen. rakstīts ar -o, vsk.
ak. ar -u, nomena dsk. nom. ar -i, adverbi ar -e,

piem., Bährno-Bährni, lāhne 'lāni'; pille Duhmo, pad-
domu doht.) G.Mancelis šķīris arī plato e, ē no šau-
rē, piem., liex Dāgguns, mālla Mutte; zaure tetzeht,
Nhwewffeliba. Rakstībā visumā ieviests etimoloģiskais
princips (piem., aprackts, Karrohs, Meets, Sirrgs).

Pārskatu par 17. gadsimta tekstiem, mēklējāmā
grāmatām un rakstu pieminekļu valodu (līdz ar
literatūru) dod A.Ozols (Veclatv. r. val., 97.
- 335.lpp.), P.Šmits (Glūka bībeles valoda -
RKR., 14.sēj., 21.-100. lpp.); rakstību rāda
A.Bergmane un A.Blinkena (Latv.rakst. attīst.);
gramatikas apcerējuši R.Grabis (VLIR, 5.sēj.,
205.-266. lpp.), R.Grišle (RPI Raksti, 5.sēj.,
39.-59. lpp.; VLIR, 7. sēj., 245.- 255. lpp.;
Rakstu krāj. J.Endz., 479.-526. lpp.), T.Fen-
nels (Fennell T.G. The first Latvian grammar.
- Melbourne, 1982; Fennell T.G. Seventeenth
century Latvian grammatical fragments. - Mel-
bourne, 1982; Fennell T.G. Georg Dreszell's
Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache.
- Melbourne, 1984; Fennell T.G. The gramma-
tical appendix to Johannes Langius' Latvian-
German lexicon. - Melbourne, 1987); vārdnīcas
apcerējusi D.Zemzare (Latviešu vārdnīcas. -
R., 1961, 9.- 102. lpp.), latviešu vārdu krā-
jumu tālris rādījis T.Fennels (Fennell T.G.
A Latvian-German revision of G. Mancelius'
"Lettus" (1638). - Melbourne, 1988; Fennell
T.G. A Latvian-German revision of G.Mancelius'
"Phraseologia Lettica" (1638). - Melbourne,
1989; Fennell T.G. An alphabetical re-organi-
zation of Johannes Langius' "Lettisch-deutsches
Lexicon" (1685). - Melbourne, 1991); tekstu

paraugi - Latv. teksti XVI un XVII gs., 32.-118. lpp.; Günther, Altlett. Sprachdenkm., 1, S. 1 - 242; Baltu val. teksti, 73.- 79. lpp.; Karulis K. Jānis Reiters un viņa tulkojums. - R., 1986, 57.- 80. lpp.; Draviņš K. Evangelien und Episteln, ins Lettische übersetzt von Georg Elger, 1. - Lund, 1961.

No 18. gadsimta rakstu pieminekļiem valodas vēstures noskaidrošanai J. Endzelīns īpaši izceļ latgaliešu dialektā sarakstīto un 1753. gadā izdoto "Evangelia toto anno singulis dominicis et festis diebus".

Pārskatu par 18. gadsimta veclatviešu rakstu valodu dod A. Ozols (Veclatv. r. val., 339.-447. lpp.); vārdnīcas raksturo D. Zemzare (Latviešu vārdnīcas. - R., 1961, 103.- 187. lpp.). Tekstu paraugi - Latv. teksti XVIII gs. Veclatviešu rakstu valodas bibliogrāfiju dod A. Ozols (Veclatv. r. val., 572.- 595., 600.-620. lpp.).

No 19. un 20. gadsimta tekstiem latviešu valodas vēstures noskaidrošanai visvairāk noder folkloras un dialektu materiālu publicējumi.

Svarīgākie izdevumi - A. Lerha-Puškaiša "Latviešu tautas teikas un pasakas" (1.-7. sēj. - 1891-1903); Jelgavas latviešu biedrības rakstniecības nodaļas Rakstu krājums, II (Jelgava, 1893); K. Barona kopotās "Latvju dainas" (I - VI sēj. - Jelgava; Petrograda, 1894-1915); Viļānu izloksnē uzrakstītas pasakas "Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Tom XVIII" (Kraków, 1895, 236.- 492. lpp.); F. Trasuna "Skolas Dorzs : Losoma gromota tau-

tas skolom un satom.." (S.-Peterburg, 1909, 258.- 278. lpp.); J. Endzelīna "Lettisches Le-sebuch" (Heidelberg, 1922, S. 88-140; no jau-na - Di., III/1, 253.-305. lpp.); P. Šmits iz-dotās "Latviešu pasakas un teikas" (1.-15. sēj. - R., 1925-1937); P. Šmits rediģētās "Tautas dziesmas" (1.-3. sēj. - R., 1936-1938); M. Rudzītes sastādītie "Latviešu izlok-šņu teksti" (R. : LVU, 1963); "Latviešu tau-tasdziesmas" (R., 1979 skk.); "Džūkstes pasa-kas" (R., 1980); [Z. Birznieces] "Zemgalisko izlokšņu teksti : Džūkste". - R., 1983; "Augšzemnieku dialekta teksti : Latgaliskās izlokšnes". - R., 1983; M. Poišas "Vidzemes sēliskās izlokšnes, 1". - R., 1985; R. Grabja "Kūduma izlokšnes teksti". - R., 1991.

Latviešu dialektoloģijas bibliogrāfiju bibliogrāfiju dod M. Rudzīte (ZAV, 1978, N° 9, 150. lpp.).

9.§. Ja pētījamās valodas izlokšnēs un vecos rakstos nav tādu īpatnību, kas ļautu spriest par kā-das valodas parādības izveides gaitu, svarīgs valo-das vēstures avots ir radu valodas. Latviešu valodas pašas fakti, piem., nevar noskaidrot mūsu divskapa uo cilmi. Te jāņem palīgā radu valodas. Visbiežāk pietiek ar tuvākajām radu valodām - leišu un senprū-šu, kas ir arhaiskākas par latviešu valodu. Leišu āžuolas un prūšu ansonis (=anzōnis), piem., rāda, ka latviešu vārdā uōžuols pirmais uo cēlies no baltu *an, bet otrs no *ō, kas arī leišu valodā pārvērties par uo. Ar leišu un prūšu valodas dotumiem šai kursā būs jāstopas visu laiku, jo daudzi pārveidojumi mums notikuši pirms rakstu sākotnes un pašas latvie-

šu izloksnes arī nav saglabājušas tādas dialektālas atšķirības, kas atklātu valodas fakta pārveides gaitu.

Leišu valodu studenti jau ir mācījušies pirms vēsturiskās gramatikas kursa, tāpēc to raksturot nevajag. Atliek tikai aizrādīt, ka nav pareizi uzskatīt latviešu valodu par leišu valodas dialektu vai domāt, ka visus latviešu valodas faktus var atvedināt no leišu valodas faktiem. Ir arī tādas valodas parādības, kas latviešu valodā saglabājušas arhaiskāku stāvokli nekā leišu valodā vai vismaz ļauj par tādu spriest, piem., intonācijas.

Plāķis J. Leišu valodas rokas grāmata. - R., 1926; Senn A. Handbuch der litauischen Sprache. I. - Heidelberg, 1966; Lietuvių kalbos gramatika. I - Vilnius, 1965; II - Vilnius, 1971; III - Vilnius, 1976; Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. I - Vilnius, 1980; II - Vilnius, 1981; Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. - Vilnius, 1966 (ar 75 kartēm); Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. - Vilnius, 1973; Lietuvių kalbos atlasas. I. Leksika. - Vilnius, 1977; II. Fonetika. - Vilnius, 1982; Lietuvių kalbos tarmės: Chrestomatija. - Vilnius, 1970; Lietuvių kalbos žodynas. - Vilnius, 1941 skk.; Bojāte A., Subatnieks V. Lietuviešu-latviešu vārdnīca. - R., 1964; Balkevičius J., Kabelka J. Latvių-lietuvių kalbų žodynas. - Vilnius, 1977.

Senprūšu valodu, kas nepilnīgi saglabājušies trūcīgos rakstu pieminekļos, mūsu universitātē pagaidām nemāca, tās dati ietilpst tikai kā sastāvdaļa baltu valodu salīdzināmās gramatikas un latviešu valodas vēsturiskās gramatikas kursā. Nedaudz par to runāts

tiek baltu filoloģijas ievadā. Senprūšu valodai no baltu valodām ir senākie rakstu pieminekļi. Valodas piemērus no tiem raksta tā, kā ir avotā. Rakstības ziņā senprūšu teksti daudzreiz atgādina mūsu 16. gadsimta rakstus.

Trautmann R. Die altpreussischen Sprachdenkmäler. - Göttingen, 1910; Trautmann R. Die altpreussischen Personennamen. - Göttingen, 1925; Gerullis G. Die altpreussischen Ortsnamen. - Berlin; Leipzig, 1922; Endzelins J. Senprūšu valoda. - R., 1943; Mažiulis V. Prūšu kalbos paminklai. [I] - Vilnius, 1966; II - Vilnius, 1981; Schmalstieg W.R. An Old Prussian grammar. - University Park; London, 1974; Schmalstieg W.R. Studies in Old Prussian. - University Park; London, 1976; Mažiulis V. Prūšu kalbos etimoloģijos žodynas. I. A-H. - Vilnius, 1988; Топоров В.Н. Прусский язык : Словарь. А-Д. - М., 1975; Е-Н. - М., 1979; I-К. М., 1980; К-Л. - М., 1984; Л. - М., 1990.

Daudzos gadījumos jāizmanto arī tālāku radu valodu dotumi. Baltu valodu arhaiskā rakstura dēļ mūsu valodas vēstures noskaidrošanai noder tikai valodas ar arhaisku fonētiku vai gramatiku. Tādas ir mirušās ide. valodas ar seniem rakstu pieminekļiem - senslāvu, gotu, latīņu, sengrieķu, senindiešu un hetu jeb hetītu valoda.

Senslāvu valoda ir slāvu kopīgā literārā valoda. Tā veidojusies no Bulgārijā un Maķedonijā runātām slāvu izloksnēm sakarā ar kulta tekstu tulkošanu kristīgās ticības izplatīšanai slāvu tautu vidū mūsu ēras 9.-10. gadsimtā. Senslāvu valodas pieminekļos atspoguļojas daudzas fonētiskas un morfoloģiskas

īpatnības, kas bijušas raksturīgas pirmslāvu valodai tās eksistēšanas beigu periodā. (Slāvu valodas kopība sairusi mūsu ēras pirmā gadu tūkstoša vidū.) Latviešu valodniecībā senslāvu piemērus neraksta kiriliskā vai glagoliskā alfabētā, bet latīņu burtiem.

Aitzetmüller R. Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft. - Freiburg i. Br., 1978;

Вайан А. Руководство по старославянскому языку. - М., 1952; Ван-Вейк Н. История старославянского языка. - М., 1957; Горшков А.И. Старославянский язык. - М., 1974; Хабургаев Г.А. Старославянский язык. - М., 1974; Супрун А.Е., Калюта А.М. Введение в славянскую филологию. - Минск, 1981.

Gotu valoda ir germāņu valodu austrumu grupas valoda ar rakstu pieminekļiem no mūsu ēras 5.-6. gadsimta, rakstu tradīcijas jau no 4. gadsimta, kad Vulfila pārtulkoja Bībeli gotu valodā. Gotu raksta pamatā grieķu, pa daļai latīņu alfabēts un germāņu rānu raksts. Gotu valodā saglabātas daudzas senas germāņu valodu īpatnības. Arī gotu valodas piemērus raksta latīņu burtiem ar dažām savdabīgām zīmēm.

Braune W., Helm K. Gotische Grammatik. - Halle-Saale, 1952;

Гухман М.М. Готский язык. - М., 1958.

Latīņu valoda - itāļu grupas valoda, kurā vecākie uzraksti ir no 7.-6. gs. p. m. ē. Tā kļuvusi par Romas impērijas valodu 3. gadsimtā p. m. ē., ir izkopta literāra valoda. Uz vienkāršās tautas runātās latīņu valodas pamata mūsu ēras 6.-9. gadsimtā izveidojusās romāņu valodas.

Plākis J. Latīņu valodas vēsturiskā gramatika.

- R., 1943; Latīņu-latviešu vārdnīca. - R., 1955; Нидерман М. Историческая фонетика латинского языка. - М., 1949; Эрну А. Историческая морфология латинского языка. - М., 1950; Тронский И.М. Историческая грамматика латинского языка. - М., 1960.

Grieķu valoda - genealogiski izolēta ide. valoda ar literāriem darbiem kopš 9. gadsimta p.m.ē. Klasiskās sengrieķu valodas periods aptver 8.-4. gadsimtu p.m.ē. Klātienēs nodalās studentiem grieķu valoda ir pazīstama, bet neklātienēs nodalā šis priekšmets nav mācīts, tāpēc neklātņiem jāiepazīstas ar grieķu alfabētu. Latviešu valodniecībā grieķu valodas piemērus parasti raksta grieķu burtiem. Noteikumus, ka tos transliterēt latīņu burtiem, rāda Ā.Feldhūna sastādītie norādījumi "Sengrieķu valodas īpašvārdi" (R., 1974, 5. lpp.).

Кикаука Р. Grieķu gramatika. I. - R., 1926; Rāta А. Īss sengrieķu valodas kurss. - R., 1983; Соболевский С.И. Древнегреческий язык. - М., 1948; Шантрен П. Историческая морфология греческого языка. - М., 1953; Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь. Т. 1-2. - М., 1958.

Pie senindiešu valodām pieder vēdu valoda un sanskrits. Reliģiskās vēdas Rīgvēdā apkopotas jau 1200-1000 gadu p.m.ē. Sanskrits ir apzīmējums jau senindiešu valodas periodā izveidotai rakstu valodai. Tanī sacerēti filozofiski, reliģiski, dabaszinātņu, jurisprudences un medicīnas apcerējumi, kā arī daudz literāru darbu. Senindiešu valodu atklāšana deva spēcīgu stimulu salīdzināmās valodniecības attīstībai. Sanskrits dod svarīgus materiālus arī baltu valodu

vēstures pētīšanai. Citējot sanskrita piemērus valodniecības darbos, tos parasti raksta latīņu burtiem, nevis izmanto originālrakstu - dēvanāgarī.

Sanskritu savā laikā Latvijas Universitātē docēja J. Endzelīns. Tāpat citas te minētās baltu valodu vēstures pētīšanai svarīgās ide. valodas viņš docējis gan Latvijas, gan Harkovas universitātē.

Morgenroth W. Lehrbuch des Sanskrit. - Leipzig, 1982 (4. izd.); Иванов В.В., Топоров В.Н. Санскрит. - М., 1960; Кочергина В.А. Начальный курс санскрита. - М., 1956; Барроу Т. Санскрит. - М., 1976; Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. - М., 1978. Елизааренкова Т.Я. Грамматика ведийского языка. - М., 1982.

Ide. valodu saimes atsevišķo atzaru raksturojumu var atrast, piem., šādos darbos -

Krahe H. Indogermanische Sprachwissenschaft. I. - Berlin, 1962, S. 6-27; Zinkevičius, Liet. k.k., 23.-139. lpp.; Савченко А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. - М., 1974, с. 29-57; Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. - Тбилиси, 1984, с. XLVI-LII.

10.8. Zīņas par valodas vēsturi dod arī aizgūvumi, kas pētījamā valodā ienākuši no citām valodām, un aizgūvumi, kas citās valodās nākuši no pētījamās valodas. Aizgūvumi palīdz datēt kādas valodas parādības senumu un fonētisko procesu ilgumu. Vidusleļsvācu aizgūvumi latviešu valodā, piem., liecina, ka aizgūšanas laikā vairs nav bijis dzīvs likums par k, g (< k, g) pārvēršanos par ç, dz palatālu patskaņu priekšā. Mēs taču runājam zeke (no lv. sōcke), zāgis (no vlv. saga).

Daudz senu baltu aizguvumu ir Baltijas jūras somugru valodās. Tie izvirza vairākas problēmas par mūsu skaņu vēsturi, piem., jautājumu par latviešu un leišu divskaņa ie cilmi. Somugru valodās ir baltu aizguvumi ar divskani ai, kamēr austrumbaltiem atbilstošajos vārdos ir tikai ie, piem., lei. šīēnas, la. siens, līb. šīna, ig. izlokšņu hain, s. heinä; lei. piemuš 'gans', s. paimen. K.Stangs tāpēc domā, ka austrumbaltu ie varētu būt cēlies arī no baltu *ai, kaut arī nav izskaidrojais, kā fonētiski uzsvērts ai > ie.

Endzelīns J. Zur Herkunft der baltischen Lehnwörter des Finnischen. - Di., III/2, 128.-134., 521. lpp.; Par latviešu un lībiešu valodas savstarpējo ietekmi. - Turpat, 424.-428. lpp.; Breidaks A. Baltijas somu valodu dati baltu vokālisma vēsturei. - ZAV, 1975, N° 4, 90.-100. lpp.

Galvenās metodes
valodas vēstures pētīšanai

11.§. Galvenā metode vēsturiskajā gramatikā ir vēsturiski salīdzināmā metode. Jau nosaukums rāda, ka svarīgākais paņēmiens tanī ir salīdzināšana. Savā starpā salīdzina dažādu radu valodu dotumus, salīdzina arī vienas valodas dažādu laikposmu dotumus un izloknes. Šais salīdzinājumos noskaidrojas, ka pastāv regulāras skaņu atbilstes: mantotos vārdos līdzīgos fonētiskos apstākļos atbilstoša skaņa vienmēr ir viena un tā pati. Salīdzinot, piem., vārdu māte ar atbilstošajiem radu valodu vārdiem, noskaidrosim, kādas atbilstes tanīs ir mūsu ā skaņai. Tātad la. māte, lei. mōtē, gen. mōters 'rieva; māte', sl. mati, gen. matere, lat. māter, gr. d. mātēr, skr. mātar-, sav. muoter. Tas nozīmē, ka arī citos mantotos vārdos

latviešu ā skapai jāatbilst lei. o [= ō], ssl. a,
lat. ā, gr. d. ā, sav. uo. Pārbaudīsim to ar vārdu
brālis. Tātad la. brālis, lei. brōlis, sel. bratr,
lat. frāter, gr. d. frātēr 'frātrijas biedrs', sav.
bruder 'brālis'. Atbilstmes tiešām ir tās pašas.

Vēsturiski salīdzināmās metodes pamats ir tas, ka
skaņu kompleksam nav tieša sakara ar jēdzienu, ko tas
apzīmē. Tāpēc vienu un to pašu jēdzienu dažādās valo-
dās izsaka dažādi. Sal. la. mēle, lei. liežūvis, kr.
язык, v. Zunge, lat. lingua. Lietu nosaukumi tātad
nav motivēti, - citādi sakot, tie ir nepamatoti, jo
nav izskaidrojams, kāpēc kādai lietai ir tieši tāds
nosaukums.

Motivēti valodā ir gan dažādi atvasinājumi no
kādas saknes, jo šādiem vārdiem ir semantisks
sakars ar pamatvārdu, piem., celt : cēšana,
cēliens, cēlājs, cēlums, celtne, celtnieks,
celtuve, cilnis. Bet pamatvārda saknes skaņu
kompleks nav motivēts.

Tā kā dažādās valodās eksistē dažādi skaņu komplek-
si viena un tā paša jēdziena apzīmēšanai, tad se-
mantiski vienotu un formas ziņā atbilstošu vārdu ek-
sistēšana valodās nav un nevar būt nejauša, bet norā-
da, ka tiem ir kopīga cilme no viena avota. No tam iz-
riet otrs vēsturiski salīdzināmās metodes pamats:
vārdi ar semantiski vienotu nozīmi un līdzīgu formu
var rasties vienīgi no viena avota.

Izņēmums, protams, ir aizguvumi. Latviešu vārds
pušis un igauņu puis vai latviešu muīža un igauņu
mõis, gen. mõisa nekādā ziņā neliecina par šo vārdu
rašanos no kopīga avota, jo latviešu valodā tie nav
mantoti vārdi.

Drošāki liecinieki valodu radniecībai ir nevis ve-
seli vārdi, bet formu veidotāji elementi, it īpaši

locījumu un personu galotnes, ko valodas cita no citas nemēdz aizgūt.

Trešais vēsturiski salīdzināmās metodes pamats ir valodu (resp. dialektu) nevienmērīgā attīstība. Radu valodu attīstības tempi un raksturs nav vienādi. Tā prūšu un leišu valodā palatāla patskaņa priekšā k un g ir patvērušies, bet latviešu valodā tie pārvērtušies par č, dz, piem., prūšu dsk. ak. kittans 'citus', leišu vsk. nom. kītas, la. cīts; pr. geiwan (< gi-yan) 'dzīvu', lei. gyvas, la. dzīvs. Vēl cits piemērs valodu nevienmērīgai attīstībai var būt -g liktenis vārda absolūtās beigās ide. valodās. Vienīgi baltu valodās un jaungrieķu valodā vārda absolūtās beigās ir paglābies no ide. pirmvalodas mantotais -g, citās dzīvajās šās saimes valodās tas zudis. Sal., piemēram, la. vīlks, lei. vīlkas, jaungrieķu lykos un kr. воук, č. vlk, v. Wolf, angļu wolf no ide.

*ul^ukos.

Vienas valodu saimes valodas savā starpā salīdzinot, var noskaidrot, kurš elements valodā ir sens, mantots jau no pirmvalodas, kurš izveidojies vēlāk un kādos apstākļos. To noskaidrot ir iespējams tāpēc, ka valodu attīstība nav vienmērīga. Kopīgi valodas elementi, piem., skaņas, kas pirmvalodā bijuši vienādi, ar laiku vienā vai otrā valodā ir pārvērtušies. Ja nu citās valodās pārmaiņas nav notikušas, tad ir iespējams noskaidrot, kāda skaņa resp. valodas elements ir bijis valodas attīstības senākos posmos. Varam, piem., secināt, ka kādreiz arī leišu valodā ir bijusi ā skaņa mātes un brāļa apzīmējumā; tāpat ar ā šie vārdi runāti pirmslāvu valodā. Salīdzinājumi arī ļauj rekonstruēt šo vārdu formu, kas bijusi pamatā visām mums tagad zināmajām ide. valodu formām. Vārdam māte ide. pirmvalodā tiek rekonstruēta forma *mātēr.

Vienas saimes valodām sākumā bijušas kopējas skaņas, saknes un afiksi. Ikvienā attīstības posmā valoda sakņojas savos agrākos, pagātnē palikušos attīstības posmos. Pirmējie elementi laika gaitā vai nu ir saglabājušies bez pārmaiņām, vai no tiem noteiktā pozīcijā (vai arī visnotaļ) ir radušies citi. Daļa valodas elementu laika gaitā arī iznīket. Seno elementu saglabāšanā, pārveidošanā un zaudēšanā radu valodas neturas kopā, jo katras konkrētas valodas attīstība ir saistīta ar dažādiem faktoriem un apstākļiem, kas radu valodu runātājiem nav vienādi. Regulāras skaņu atbilstemes rāda pirmvalodas skaņu evolūciju dažādos tās atzarojumos. Sistemātiski salīdzinot atbilstošus dzīvu un tikai senos rakstu pieminekļos pārstāvētu radu valodu dotumus, ir iespējams rekonstruēt rakstos nefiksētus un dzīvā runā vairs nesastopamus valodas faktus. Vārda māte atbilstemes radu valodās, piem., liecina, ka arī latviešu valodā šim vārdam senāk bijis piedēklis -ter-. Tas saglabājies auga nosaukumā mātere (Leonurus cardiaca), ko runātāji vairs nesaista ar vārdu māte. Sal. arī leišu móterzōles (Pyrethrum parthenium).

Tā kā bieži vien kāda valodas elementa pārvēršanās laiku nevar precīzi noteikt, tad vēsturiskajā gramatikā lieto jēdzienu relatīvā hronoloģija. Tas nozīmē, ka noskaidro to, vai pārveidojums noticis pirms vai pēc kādas citas valodas parādības pārmaiņas. Latviešu valodā, piem., nav saglabājušies baltu *an, *en, *in, *un; nav arī saglabājušies gala zilbē seni īsi patskaņi a un e. Precīzi nezinām ne viena, ne otra šā jauninājuma notikšanas laiku. Bet fakts, ka mums ir blakus luōga (sal. lei. lāngas) un trāns (sal. lei. trānas), liecina, ka *an > uo pirms a zuduma gala zilbē, jo citādi mums būtu nevis trāns, bet *truos. Tātad

ir bijis laiks, kad visā latviešu valodā bija *luo-
gas un *tranas, kaut arī mums nav rakstu pieminekļu,
kas šādu faktu apliecinātu.

Aplūkotais piemērs rāda, kā tiek dabūta izsecinātā
pirmforma (ar svešvārdu - arhetips).

Jo senāks valodas attīstības posms jārekonstruē,
jo vairāk vajag salīdzināmā materiāla. Zudušas valo-
das parādības, tāpat izzudušas radu valodas, kas nav
atstājušas valodas pieminekļus, rada robus salīdzinā-
majā materiālā, un līdz ar to rekonstruējamaie arhe-
tips var arī neatbilst reāli eksistējušam. Tāpēc pirm-
valodas arhetipu rekonstrukcija ir tikai darba pārē-
miens. Samērā labi izdodas rekonstruēt atsevišķu ska-
ņu, arī morfēmu sākotnējo izskatu, daudz grūtāk no-
skaidrot konstrukcijas un vārdu nozīmes.

Ar vēsturiski salīdzināmo metodi veikto rekons-
trukciju sauc arī par ārējo rekonstrukciju, jo izman-
totais valodas materiāls pārsniedz vienas valodas
sistēmu.

Par vēsturiski salīdzināmo metodi plašāk -
Reformatskis A. Ievads valodniecībā. - R.,
1975, 315.-328. lpp.; Вопросы методики сравни-
тельно-исторического изучения индоевропейских
языков. - М., 1956, с. 53-86; Мейе А. Сравни-
тельный метод в историческом языковедении. -
М., 1954; Климов Г.А. Вопросы методики сравни-
тельно-генетических исследований. - Л., 1971;
Общее языковедение : Методы лингвистических
исследований. - М., 1973, с. 9-81; Савченко А.Н.
Сравнительная грамматика индоевропейских язы-
ков. - М., 1974, с. 5-22; Семереньи, Введ. в
сравн. языковед., с. 29-43; bagātu jaunāko lite-
ratūru dod Szemerényi, Einführung in die vergl.
Sprachw., S. 1-36.

12.§. Salīdzināmajā valodniecībā lieto arī iekšējās rekonstrukcijas metodi. Valodas iepriekšējo posmu faktus var noskaidrot, izmantojot arī vienas valodas sinhronus dotumus. Šās metodes pamatā ir apstākļi, ka valodā vienlaikus ir dažāda vecuma parādības, valodas materiāls sastāv no hronologiski dažādiem slāņiem. Blakus parādībām, kas bez pārmaiņām saglabājušās no tālas pagātnes, ir jaunākas cilmes parādības. Valodā tās parādās kā morfonologiskas mijas un neregulāras formas.

Latviešu valodai raksturīgo k pārveidojumu par ç palatālu patskaņu priekšā var noskaidrot bez salīdzinājuma ar radu valodām, analizējot, piem., verba teçēt infinitīva un tagadnes formas: teçu, teçi, teç, teçam, teçat; teçēt.

Cits piemērs. Gala zilbes isā ç zudumu tagadnes ç-celmu 3. personā rāda reflektīvā forma: mæt, bet mētās, pērçk, bet pērçkas. Reflektīvās formas ir radušās, pie verba pieaugot reflektīvam pronomēnam (çi). Tas noticis jau tolaik, kad gala zilbju vokālisms nav vēl bijis pārvērties. Tāpat pierādāms arī gala zilbes garā patskaņa saīsinājums, piem., skætā, bet skætās.

Pilnīgāk par iekšējās rekonstrukcijas metodi -
Общее языкознание : Методы лингвистических исследований. - М., 1973, с. 81-83; Савченко А.Н. Проблема системной реконструкции праязыковых состояний /на материале балтийских и славянских языков/. - В, IX/2, 135.-150. лрр.; Курилович Е. О методах внутренней реконструкции. - Новое в лингвистике. Вып. IV, М., 1965, с. 400 - 433.

13.§. Analizējot vienas valodas dažādu laika posmu rakstu pieminekļos kāda valodas elementa likte-

ni, lieto filologisko metodi. Tā, salīdzinot dsk. datīva galotni 16. gadsimta rakstu pieminekļos un vēlākos, konstatēts, ka 16. gadsimtā vēl lietota 1stā dsk. datīva galotne - -ms, bet 17. gadsimtā tai blakus parādās divskaitļa galotne -m, kas ar laiku pilnīgi izstumj no rakstu valodas seno galotni -ms, izņemot formas mums, jums.

Par filologisko metodi - *Общее языкознание: Методы лингвистических исследований.* - М., 1973, с. 27-28.

14.8. Valodu vēstures pētīšanā izmanto arī lingvistiskās ģeogrāfijas metodi. Ar izoglosu nošķirtu valodas parādību senuma resp. jauninājuma noteikšanai ir izstrādāti īpaši kritēriji jeb normas, piem., perifērisku areālu, izolētu areālu, plašāku areālu norma. Atzīst, ka seniskākas valodas parādības mēdz saglabāties izolētos un perifēriskos apgabalos. (Sal. dsk. datīva formas ar -ms ziemeļu un dienvidrietumu Kurzemē!)

Vēl izmanto kvantitatīvo metodi, it īpaši valodu līdzīguma pakāpes noteikšanai. Pēc leksikas līdzības armēņu valodai indoeiropiešu valodas grupētas šādā secībā: grieķu, senindiešu, germāņu, baltu, slāvu, latīņu, ķeltu, albāņu, tohāru u.c.

Pirmvalodā rekonstruētus faktus mēdz kontrolēt ar tipologiski salīdzināmo metodi. Rekonstrukcijas, kas runā pretī tipologiskām universālijām, neatzīst par pareizām.

Par lingvistiskās ģeogrāfijas metodi -

Общее языкознание: Методы лингвистических исследований. - М., 1973, с. 96-97, 120-167; par tipoloģijas metodēm - Turpat, 89.-93., 224.-253. lpp.; par kvantitatīvajām metodēm -

Turpat, 84.-89. lpp.; pārskatu par dažādām metodēm salīdzināmajā un vēsturiskajā valodniecībā dod - Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : Теория лингвистической реконструкции. - М., 1988; pārskatu par visu vēsturiskās un salīdzināmās valodniecības problemātiku un metodēm dod - Anttila, Introduction.

Pārskats

par latviešu valodas vēsturiskās gramatikas tapšanas gaitu

15.8. Pirmā latviešu valodas gramatika - J.G. Rēhehūzena "Manuductio ad linguam Lettonicam." - iznāca 1644. gadā. Tā un arī citas tai sekojošās prakses vajadzībām domātās 17. un 18. gadsimta gramatikas vairāk vai mazāk ir tikai latviešu valodas vēstures avots. Šo izdevumu pozitīvā vērtība ir valodas materiāla fiksējums, kas lieti noder dažu valodas parādību senuma datēšanai.

Latviešu valodas vēsturiskās gramatikas pamati likti tikai 19. gadsimtā, kad izveidojās zinātniska salīdzināmā valodniecība. Valodnieku uzmanības centrā izvirzījās valodu radniecības un vēstures jautājumi. Tika pamanīts baltu valodu arhaiskais raksturs, sevišķi fonētikā. Baltu, it īpaši leišu valodas dotumi pirmoreiz zinātniski salīdzināti ar sanskritu, armēņu un citām indoeiropiešu valodām Franča Bopa (Bopp, 1791-1867) darbā "Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen" (6 sējumos, 1833-1852). Indoeiropiešti sāka braukt uz Lietuvu mācīties leišu valodu. Izcilais vācu indoeiropiešs Augusts Šleihers (Schlei-

cher, 1821-1868) sarakstīja pirmo leišu valodas zinātnisko gramatiku - "Handbuch der litauischen Sprache" (1856-1857). Tās vērtību izsaka J.Endzelīna vārdi - "... vēl tagad noder" (Di., IV/2, 371. lpp.). Baltu valodu dotumus A.Šleihers plaši izmanto arī citos savos darbos, it īpaši fonētikā. Un tā kļūst par traucējumu indoeiropiešu salīdzināmās valodniecības darbos ietvert baltu valodu dotumus.

Jaunie sasniegumi valodniecībā sāka ietekmēt arī tolaik rakstītās latviešu valodas gramatikas. Pirmais latviešu valodas lektors Tērbatas universitātē O.Rozenbergers (1769-1856), rakstot savu "Formenlehre der lettischen Sprache in neuer Darstellung" (Mitau, 1848), izmantojis F.Bopa darbu par sanskritu. Tas manāms gan grāmatas satura izkārtojumā, gan arī skapu un formu apskatā. Vīpš cenšas rādīt abu valodu tuvumu. La. desmit, piem., salīdzināts ar skr. daśam, gimt ar śata, asara ar aśru, esmu ar aśmi u.c. Šur tur mēģināts skaidrot formu cilmi. Pareizs ir spriedums par noteikto adjektīvu dek. nominatīva -ie pēc norādāmā pronomena tie parauga, par prepozīcijas iekš cilmi no substantīva iekšā u.c. Vēsturiski salīdzināmais aspekts, kas tieši ir tas jaunais, ko O.Rozenbergers grib dot savā grāmatā, tomēr ir niecīgs.

Jau lielākus priekšdarbus latviešu valodas vēsturiskās gramatikas tapšanas labā no Baltijas vācu autoriem ir devis Augusts Bīlensteins (Bielenstein, 1826-1907)¹. Vīpš latviešu valodas parādību skaidrošanā balstījies uz A.Šleihera un G.Kurcija (Curtius, 1820-

¹ A.Bīlensteina uzvārdu tagad daudzi runā un raksta ar -št-. Bet K.Barons "Latvju dainu" ievadā, I sējuma VI lappusē raksta - Bīlensteina mācītājs; Bīlensteina senči nākuši no Vācijas novadiem, kur st par št nepār-

-1885) darbiem. Šai ziņā īpaši jāmin viņa "Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt" (1-2.- Berlin, 1863 - -1864). Bez tam A.Bīlensteins daudz darījis, lai kļūtu pieejami valodas vēstures pētīšanai nepieciešamie avoti. Viņš organizējis latviešu izlokšņu, folkloras un vietvārdu materiālu vākšanu, rūpējies par dažu veco rakstu pieminekļu pārpublicēšanu, lai padarītu tos vieglāk pieejamus pētniekiem. Kopā ar A.Becenbergeru no jauna izdevis "Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder oder Gesenge.. 1587" (Mitau; Hamburg, 1886); Mag. XX/2 pārpublicējis pirmo gramatiku - "J.G.Rehehusen. Manuctio ad linguam Lettonicam .. Riga, 1644". Vēl aizvien noder viņa darbs "Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert .. Mit einem Atlas von 7 Blättern" (St.Petersburg, 1892).

Valodas parādību cilmi A.Bīlensteins parasti nav skaidrojis, un dotie skaidrojumi bieži vien nepareizi. Diftongiskais savienojums gm, piem., latviešu valodā nav pārvērties par uo vai skaņu kopa ja par i, kā domājis A. Bīlensteins.

A.Bīlensteina gramatikas recenzē A.Šleihers, un tās kļūst par latviešu valodas materiāla avotu daudziem ārzemju valodniekiem.

Galvenie nopelni latviešu valodas vēsturiskās gramatikas pamatu radīšanā pagājušā gadsimta sākumā, vidū un pat otrā pusē ir cittautu valodnieku darbiem. Noskaidrojot skaņu vai formu vēsturi citās indoeiropiešu valodās, netieši atklājas arī šo parādību vēsture mūsu valodā. Sevišķi nozīmīgi, protams, ir tie darbi, kur izmantots baltu valodu materiāls, un speciāli pētījumi par baltu valodām. Lielāka vērība gan vērš. Sal. Stenders, Stefenhagens.

veltīta leišu un prūšu valodai, bet salīdzinājumos ir izmantoti arī latviešu valodas dotumi. No A. Bilensteina gramatikas un K. Ulmaņa vārdnīcas latviešu valodas materiālus ņēmis un plaši izmantojis, piem., vācu valodnieks Augusts Leskīns (Leskien, 1840-1916) darbos "Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen" (Leipzig, 1876), "Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen" (Leipzig, 1884), "Die Bildung der Nomina im Litauischen" (Leipzig, 1891), ko izmantojis arī J. Endzelīns.

Lielu ieguldījumu latviešu valodas vēsturiskās gramatikas tapšanā ir devis jau minētais vācu valodnieks Adalberts Beczenbergers (Bezenberger, 1851-1922). Viņš gādājis par avotiem latviešu valodas vēstures pētīšanai: pats braucis uz Latviju vākt izlokšņu materiālus, no jauna publicējis senos rakstu pieminekļus, savā izdevumā "Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen" (1877-1906) publicējis savus un citu autoru rakstus par baltu valodu vēsturisko fonētiku, morfologiju, leksiku un etimologiju, kā arī pirmos pašu latviešu izlokšņu aprakstus. No A. Beczenbergera devuma jāmin "Lettische Dialect-Studien" (Göttingen, 1885 un Mag., XVII/2), "Über die Sprache der preussischen Letten" (Göttingen, 1888 un Mag., XVIII), "Litauische und lettische Drucke des 16. Jahrhunderts. II Heft : Der lettische Katechismus v. J. 1586 .. , Vaterunser des Simon Grunau" (Göttingen, 1874), "Dispositio imperfecti ad optimum seu rudimenta grammaticae Lotavicae .. 1752" (Königsberger Studien, I. - 1887).

Baltu valodu fonētikas problēmām pievērsās krievu indoeiropēists Filips Fortunatovs (1848-1914). Viņa raksti par baltu valodu uzsvāru un intonācijām ir

sekmējuši visas indoeiropiešu akcentoloģijas izpēti. F. Fortunatova mudināts, latviešu valodas intonāciju pētīšanai pievērsies J. Endzelīns.

No F. Fortunatova darbiem baltistiem svarīgi ir raksti "Zur vergleichenden Betonungslehre der litauischen Sprachen" (AfslPh, IV) un "Об ударении и долготе в балтийских языках" (РФВ, XXXIII). Viņa arhīvā ir arī īpaši latviešu valodai veltīts raksts "Долгота в латышском языке".

Verbu formu vēstures noskaidrošanā daudz darījis krievu valodnieks Georgijs Uļjanovs (1859-1912). Mināmi viņa darbi "Основы настоящего времени в старо-славянском и литовском языках" (Варшава, 1888 / РФВ, XX), "Значения глагольных основ в литовско-славянском языке. I-II" (Варшава, 1891-1895).

Verbu formu vēsturi pētījis arī poļu valodnieks Viktors Požeziņskis (Porzeziński, 1870-1929). Mināmi viņa darbi "К истории форм спряжения в балтийских языках" (М., 1901), "Возвратная форма глаголов в литовском и латышском языках" (М., 1903). Pēdējais izmantojams, ievērojot J. Endzelīna kritiku (Di., I, 679.-691. lpp.).

Latviešu valodas sakari ar Baltijas jūras somu valodām atklāti dāņu valodnieka Vilhelma Tomsena (Thomsen, 1842-1927) darbā "Beröringer mellem de finske og de baltiske Sprog" (København, 1893). Par latviešu tautasdziesmu valodu un citiem valodas vēstures jautājumiem rakstījis čehu valodnieks Jozefe Zubatijs (Zubatý, 1855-1931).

Tādējādi cittautu valodnieku darbos 19. gadsimta otrā pusē jau uzkrāts ievērojams dotumu daudzums latviešu valodas vēsturiskajai gramatikai.

16.§. 19. gadsimta otrā pusē par latviešu valodu sāka domāt arī pirmie latviešu kultūras darbinieki

- Juris Alunāns (1832-1864), Krišjānis Valdemārs (1825-1891), Krišjānis Barons (1835-1923), Atis Kronvalds (1837-1875) u.c. Viņiem galvenā problēma bija nevis valodas vēstures pētīšana, bet latviešu valodas tiesību jautājums un latviešu nacionālas literāras valodas radīšana. Taču jaunlatviešu un viņu sekotāju folkloras materiālu vākumi un publicējumi, pirmām kārtām, protams, "Latvju dainas", kļūst par svarīgu avotu latviešu valodas vēstures pētīšanai. Daudzās prakses vajadzībām sarakstītās valodas mācības šai ziņā paliek bez lielākas nozīmes.

17.8. Stāvoklis mainās, kad latviešiem rodas pirmie akadēmiski izglītojušies valodnieki - Kārlis Milenbahs (1853-1916), Jānis Kauliņš (1863-1940), Pēteris Šmits (1869-1938), Juris Plāķis (1869-1942), Jānis Endzelīns (1873-1961), Anna Ābele (1881-1975) u.c. Neviens no viņiem nav un tai laikā vēl nevarēja būt baltists pēc izglītības. Visi, izņemot K.Milenbahu, ilgus gadus savā specialitātē varējuši strādāt tikai ārpus Latvijas. Tomēr viņi visi devuši savu ieguldījumu latviešu valodas vēsturiskās gramatikas radīšanai. Pēc saviem lingvistiskiem uzskatiem viņi pamatos pieder pie jaungramātiķiem.

Jaungramātiķi pētīja valodu cilmi, attīstību, valodu savstarpējos sakarus, prasot stingri ievērot skaņu atbilstes, un uzskatīja, ka skaņu likumiem noteiktā periodā un vienādos apstākļos nav izņēmumu. Viņi pievērsās dzīvās runas pētīšanai un līdz ar to izcēla izlokšņu dotumu nozīmi valodas vēstures noskaidrošanā.

Pirmie latviešu valodnieku darbi sāk parādīties jau 19. gs. beigās. J.Kauliņš ir pirmais latvietis, kas aprakstījis mūsu izloknes. Viņa dzimtās puses izloknes - Sausnējas, Vietalvas un Bērzaunes - ir

Vidzemes sēliskās izloksnes un dod svarīgus faktus valodas vēsturei. Apraksti publicēti A.Becenbergera izdevumā "Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen", 12. (1887), 14. (1889) un 16. (1891) sējuma. J.Kauliņa darbu sarakstu līdz 1933. gadam rāda izdevums "Ceļi", 3. sēj. (1933, 6.-8. lpp.).

Daudz populāru rakstu par dažādiem latviešu valodas jautājumiem, kur skarta arī parādību vēsture, 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā publicē K.Milenbahs. Viņam ir arī raksti, kas īpaši veltīti valodas parādību vēsturei. Tie publicēti speciālos lingvistiskos izdevumos - "Indogermanische Forschungen", A.Becenbergera "Beiträge" un citur. K.Milenbaha visvairāk interesē leksika un sintakse. 1898. gadā nāk klajā "Teikums", "Daži jautājumi par latviešu valodu" iznāk 4 burtnīcās 1891., 1893., 1902. un 1909. gadā. Pārskatu par K.Milenbaha darbību dod viņa darbu bibliogrāfija, kas publicēta izdevumā "Filoloģijas materiāli" (R., 1933, 19.-23. lpp.).

18.§. Intensīva latviešu valodas vēstures pētīšana sākas 20. gadsimtā. Būtiski jaunu laikmetu ievada Jāņa Endzelīna darbība. Viņš un pa daļai arī citi latviešu valodnieki sāk strādāt visos tais virzienos, kas nepieciešami valodas vēstures noskaidrošanai. Vairākus gadus pēc kārtas J.Endzelīns kopā ar K.Milenbahu sistemātiski pētī latviešu izloksnes un vāc materiālus pilnīgai vārdnīcai un zinātniskai gramatikai. Vārdnīcu gatavo K.Milenbahs, gramatiku - J.Endzelīns. Tiek pētīti arī senie rakstu pieminekļi un tautasdziesmu valoda. Vairākus apcerējumus šai jomā publicē arī P.Šmits (P.Šmita darbu sarakstu dod FBR, 19. sēj., 31.-48. lpp.). J.Endzelīns darbojas ļoti aktīvi. Dažādos izdevumos, piem., RKr., BB, Mav.,

KZ, Anzeiger für FUF, "Drava", cits pēc cita nāk klajā J.Endzelīna raksti. Visos tanīs skaidrotas mūsu valodas parādību cilmes un pārmaiņu problēmas. J.Endzelīna darbu bibliogrāfiju rāda vairāki viņam veltīti izdevumi, piem., "Rakstu krājums: Veltījums akadēmīķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei" (R., 1959, 653.-701. lpp.), "In honorem Endzelini" (Chicago, 1960, 1.-24. lpp.).

Kad 1920. gadā J.Endzelīns sāk strādāt Rīgā, tā kļūst ne tikai par latviešu valodas, bet par visu baltu valodu pētīšanas centru. 1922. gadā nāk klajā J.Endzelīna "Lettische Grammatik", kur aplūkota latviešu valodas fonētikas, morfoloģijas un sintakses parādību sistēma un vēsture, izmantojot rakstu pieminekļu, folkloras, izlokšņu, dažādus radu valodu un citu valodas vēstures avotu dotumus un kritiski pārļūkojot līdzšinējos atzinumus. Tā ir pirmā sistemātiskā latviešu valodas vēsturiskā gramatika, un tās iznākšana ir noteikusi visu turpmāko latviešu valodas vēstures pētīšanu. Pēc tam kad vienuviet bija aplūkota visas latviešu valodas sistēmas vēsturiskā attīstība, turpmākie pētījumi tika veltīti atsevišķu problēmu noskaidrošanai, jaunu materiālu apgūšanai, iegūto atzinumu pārļūkošanai, izmantojot arī jaunas metodes, kas ienāca valodniecībā.

Blakus J.Endzelīnam Rīgā darbojās vēl citi valodnieki. Dialektoloģijā, toponīmikā un vēsturiskajā akcentoloģijā strādāja Juris Plāķis. Minami viņa darbi "Kursenieku valoda" (LUR, XVI. - R., 1927); "Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. I-II" (LUR filol. un filoz. fak. sēr., IV l. - R., 1936; V 5. - R., 1939); J.Plāķis rakstījis arī par latviešu un leišu intonāciju vēsturi (LUR, IV.- R., 1922; V. - R., 1923), bet šie raksti nav guvuši vispārēju atzinību.

Latviešu tautasdziesmu un seno rakstu pieminekļu leksikas pētītājs Pēteris Šmits ļoti daudz paveicis folkloras materiālu publicēšanā, tā sagādādams vērtīgus materiālus valodas vēstures noskaidrošanai (skat. 8.8).

Latviešu izlokšņu izpētē daudz paveikusi Anna Ābele. Viņa pētījusi un aprakstījusi vairākas latviešu valodas izlokšnes, rakstījusi par dažādu fonētikas parādību cilmi. Īpaši svarīgi ir viņas eksperimentālie pētījumi par izlokšņu intonācijām un skaņu garumiem. A.Ābeles raksti publicēti *Мов, Slavia, FBR*, izdevumā "Ceļi" un citur. Viņas darbu bibliogrāfiju dod "Ceļi", 11. sēj., 60.-63. lpp.

Ieguvums vēsturiskajā valodniecībā ir Ernesta Blese (1892-1964) "Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas, I" (R., 1929), kā arī "J.Langija 1685. gada latviski-vāciska vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku", ko E.Blese līdz ar komentāriem publicēja 1936. gadā.

Vērtīgus izlokšņu aprakstus un citus valodas vēstures noskaidrošanai derīgus rakstus devusi Edīte Hauenberga-Šturma (1901-1983). J.Endzelīns augstu vērtējis viņas ieguldījumu papildinājumu un labojumu sagatavošanā K.Milenbaha "Latviešu valodas vārdnīcai".

Par speciālistu veco latviešu tekstu jautājumos izveidojās Alvils Augstkalns (1907-1940). Viņš publicējis vairākus rokrakstus palikušus vai no jauna at-rastus valodas pieminekļus. A.Augstkalns rakstījis *FBR, RKr.* un citur. Viņa darbus min A.Ozols grāmatā "Veclatviešu rakstu valoda" (601.-602. lpp.).

Senus rakstu pieminekļus publicējuši vēl citi tā laika darbinieki. Tos rāda tikko minētais A.Ozola darbs (600.-602., 614., 616.-618. lpp.).

Latviešu izlokšņu pētīšanā daudz darījuši universitātes studenti. Filologu biedrības rakstos un izdevu-

mā "Ceļi" publicēti daudzu izlokšņu apraksti. (Bibliogrāfiju dod FBR, 20. sēj., 275.-276. lpp.) Izmantojot J.Endzelīna "Lettische Grammatik" un "Lettisches Lesebuch", FBR, Folkloras krātuves Apvidu vārdu vārdnīcas materiālus, K.Barona "Latvju dainas" un no vairākiem filologiem savāktas ziņas, Velta Rūķe FBR 19. un 20. sējumā devusi pārskatu par Latgales, kā arī Vidzemes un Kurzemes lībiskajām izloksnēm līdz ar izoglosu kartēm. Lai sekmētu šādu ziņu iegūšanu, V.Rūķe (1918) arī sastādījusi programmu izlokšņu aprakstiem (1940).

Liela apkopojosa rakstura darbus periodā starp abiem pasaules kariem dod J.Endzelīns. Viņš rediģē, papildina un laiž klajā K.Milenbaha "Latviešu valodas vārdnīcu", pievienodams arī vārdu etimologiju, tā ka šī vārdnīca kļūst arī par latviešu valodas etimoloģisko vārdnīcu. Vārdnīcas pamatsējumi - 1.- 4. sēj. - nāca klajā no 1923. līdz 1932. gadam. Kopā ar E.Hauzenbergu-Šturmu sagatavoti 2 papildsējumi, kas iznāca no 1934. līdz 1946. gadam. Ar citu universitātes docētāju palīdzību sagatavoti "Latvijas vietu vārdi" (I-II. - R., 1922-1925). Iestrādājot jaunus materiālus, sevišķi no izloksnēm, J.Endzelīns 1938. gadā laiž klajā "Latviešu valodas skaņas un formas". Un A.Augstkalns saka: "... Endzelīns, pats gādādams trūkstošo materiālu, pats izdarīdams visdziļākās analīzes, pa ilgiem gadiem savāc gatavu materiālu latviešu (un baltu valodu salīdzināmās) gramatikas celtni. Bet arī šo celtni viņš uzceļ pats - savā nesalīdzināmajā Latviešu gramatikā (Lettische Grammatik, 1922)."

19. §. Paralēli intensīvajam latviešu valodas vēstures pētīšanas darbam Latvijā daudzus svarīgus jautājumus noskaidro arī citzemju valodnieki. 20. gadsimtā līdz Otram pasaules karam vērtīgus darbus bal-

tistikā, slāvistikā vai indoeiropēistikā, kuriem nozīme arī latviešu valodas vēstures pētīšanā, devuši, piem., vācu valodnieki Hermanis Hirte (1865-1936), Eduards Hermanis (Hermann, 1869-1950), Ērihs Bernekers (1874-1937), Ernsts Frenkelis (Fraenkel, 1881-1957), Reinholds Trautmanis (Trautmann, 1883-1951), Francis Špehts (Specht, 1888-1949), dāņu valodnieki Holgers Pedersens (1867-1953), Luijs Jēlmslevs (Hjelm-slev, 1899-1965), holandiešu valodnieki Nikolajs van Veiks (Wijk, 1880-1941), šveiciešu valodnieks Maksis Nīdermanis (Niedermann, 1874-1954), franču valodnieki Antuāns Meijē (Meillet, 1866-1936), Emīls Benveniste (Benveniste, 1902-1976), somu valodnieki Josepi Mikola (Mikkola, 1866-1946), Jalo Kalima (1884-1952), Eino Nieminens (1891-1962), zviedrs Rihards Ekbloms (Ek-blom, 1874-1959), norvēģis Kristiāns Stangs (1900-1977). Par viņu devumu baltistikā rakstījis J. Endzelīns savās recenzijās un "Ievadā baltu filoloģijā" (29.-35. lpp.), bet plašāk A. Sabaljauskas (Sabaljauskas A. Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m. - Vilnius, 1979, 80. lpp. sk.). Ziņas par daudziem te minētiem valodniekiem atrodamas arī "Latvijas padomju enciklopēdijā". Žurnālus un turpinājumi izdevumus, kuros publicēti latviešu valodas vēsturei svarīgi apcerējumi, rāda M. Rudzītes sagatavots mācību līdzeklis "Baltistiem noderīgie žurnāli un turpinājumi izdevumi valodniecībā" (LVU, 1976).

No leišu valodniekiem vislielākie nopelni latviešu valodas vēstures noskaidrošanā ir Kazimieram Būgam (1879-1924). K. Būga devis leišu valodas materiālu J. Endzelīnam "Lettische Grammatik" vajadzībām, apkopojis ziņas par senlatviešu ciltīm un to valodām, etimologizējis mūsu vietvārdus, pētījis baltu senvēstures jautājumus. Liels ir viņa ieguldījums leišu va-

loda izpētē, bet pētījumi par vienu radu valodu ap-
gaismo arī pārējās. K. Būgas raksti apkopoti un izdoti:
Būga K. Rinktiniai raštai. T. 1. - Vilnius, 1958; T. 2.
- Vilnius, 1959; T. 3. - Vilnius, 1961. Atsevišķā sē-
jumā izdoti rādītāji: Būga K. Rinktiniai raštai: Ro-
dyklės. - Vilnius, 1962.

Materiālus latviešu valodas vēstures pētīšanai gā-
dājis Eduards Volteris (1856-1941). Viņš izdevis mūsu
pirmo saglabājušos grāmatu - katļu katehismu, savas
grāmatas "Lietuviška chrestomatija" I daļā (106.-151.
lpp.) publicējis latviešu veco tekstu paraugus. Viņš
vācis arī folkloras materiālus. E. Voltera darbu sarak-
stu rāda turpinājumi izdevums "Tauta ir žodis", t. 5,
365.-379. lpp. Starp citu, "Tauta ir žodis" (Kaunas,
1923-1931) un "Archivum Philologicum" (Kaunas, 1930-
1939) ir divi galvenie izdevumi Lietuvā pirms Otrā
pasaules kara, kur par valodas vēstures jautājumiem
daudz svarīgu rakstu, kas noder arī latviešu valodas
vēsturei.

Latviešu vārddarināšanas vēsturei svarīgs darbs ir
- Skardžius P. Lietuvių kalbos žodžių daryba. - Vil-
nius, 1941.

20. §. Smagu triecienu latviešu valodniecībai
deva Otrā pasaules karš. Pēc kara no universitātes
valodniekiem Latvijā bija palicis tikai prof. J. Endze-
līns. Latviešu valodas vēstures pētīšanai bez tam ne-
labvēlīgs bija marrisma ideju uzplūds. Tādēļ īpaši
pozitīvi jāvērtē fakts, ka tomēr nāca klajā J. Endze-
līna darbi - "Ievads baltu filoloģijā" (R., 1945),
"Baltu valodu skapas un formas" (R., 1948) un it īpa-
ši "Latviešu valodas gramatika" (R., 1951), kas ir
tulkots un papildināts "Lettische Grammatik" izde-
vums. Tikko nodibināja LPSR Zinātņu akadēmijas Valo-

das un literatūras institūta, J.Endzelīns rūpējās, lai tanī tiktu pētīta arī valodas vēsture. Sākās darbs ar gatavojamo latviešu valodas dialektu atlantu un Latvijas vietvārdu vārdnīcu. 1956. gadā nāca klajā J.Endzelīna "Latvijas PSR vietvārdu" I sējuma pirmā daļa, 1961. gadā - I sējuma otra daļa. Tādējādi bija dots stimulējošs impulss intensīvai izlokšņu materiālu un vietvārdu vākšanai. Šādus materiālus vāc un pētī ne tikai akadēmija, bet arī augstākās mācību iestādes. Par latviešu valodas izloksnēm uzrakstītas vairākas disertācijas, tās publicētas Valodas un literatūras institūta Rakstos. K.Anciēša darbs "Aknīstes izlokšne: Izlokšnes statika un dinamika. Ievads, fonētika, morfoloģija" (R., 1977) ir pirmā monogrāfija vēsturiskajā dialektoloģijā. Leksikai veltīta A.Reķēnas monogrāfija "Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izlokšnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās" (R., 1975), kā arī B.Laumanes "Zivju nosaukumi latviešu valodā" (R., 1973). Īpaši jāizceļ pirmā publicētā apvidvārdu vārdnīca - E.Kagaiņes un S.Rages "Ērgemes izlokšnes vārdnīca" (I - R., 1977; II - R., 1978; III - R., 1983). Augšzemnieku dialekta skaņu vēsturi un ar to saistītus vēsturiskās fonētikas jautājumus daudz rakstos risinājis A.Breidaks, izmantojot arī fonoloģijas atziņas. Eksperimentāli izpētīts D.Markus disertācijā Ziemeļu izlokšnes vokālisms. Daudzu izlokšņu fonētikas, morfoloģijas, leksikas, mazāk sintakses apraksti glabājas augstāko mācību iestāžu latviešu valodas katedrās kā studentu kursdarbi un diplomdarbi. Bagātu materiālu dod Valodas un literatūras institūta sērija, kas nāk klajā kopš 1983. gada. Tanī jau publicēti "Augšzemnieku dialekta teksti: Latgaliskās izlokšnes" (R., 1983), "Zemgalisko izlokšņu teksti: Džūkste" (R., 1983), M.Putniņas

"Sinoles izloksnes apraksts" (R., 1983), M.Poišas "Vidzemes sēliskās izloksnes. 1" (R., 1985), E.Putniņa "Svētciema izloksnes apraksts" (R., 1985), I.Indānes "Dignājas izloksne" (R., 1986), B.Bušmanes "Nīcas izloksne" (R., 1989), R.Grahja "Kūduma izloksnes teksti" (R., 1991). Apkopojošu darbu par latviešu valodas izlokšņu fonētikas un morfoloģijas parādībām devusi M.Rudzīte - "Latviešu dialektoloģija" (R., 1964), ko papildina viņas doktora disertācijas autoreferāts "Латышская диалектология /Фонетика и морфология/" 1969. gadā.

Publicējumus dialektoloģijā pēso kara Latvijā rāda A.Breidaks gadagrāmatas "Latviešu valodas kultūras jautājumi" 15. laidienā (R., 1979, 59.- 64.lpp.), kā arī Dz.Barbare darbā "Latviešu padomju valodniecība 30 gados: Bibliogrāfisks rādītājs, 1945-1975" (R., 1976, 136.-150. lpp.). Latviešu dialektoloģijas bibliogrāfiju bibliogrāfija atrodama ZAV (1978, N° 9, 150. lpp.).

Latviešu valodas vēstures pētīšanai ir iegūts bagāts latviešu izlokšņu materiāls, sevišķi ar dialektu atlantu, kuram no visām (pāri par 500) izloksnēm savāktas atbildes uz 670 jautājumiem.

Latviešu tautasdziesmu valodas, it īpaši sintakses vērtīgs pētījums ir A.Ozola monogrāfija "Latviešu tautasdziesmu valoda" (R., 1961). Ar studentu kursdarbiem un diplomdarbiem doc. A.Lauas vadībā universitātē aizākta verbu semantikas analīze tautasdziesmās. Pēckara periodā savākts un daļai arī publicēts plašs folkloras materiāls.

Par seno rakstu valodas īpatnībām pārskatu dod A.Ozola "Veclatviešu rakstu valoda" (R., 1965). Darba vērtību palielina pievienotie rādītāji (569.-620.lpp.) - Veclatviešu rakstu valodas avoti (Valodnieciskā li-

teratūra, Reliģiskā literatūra, Daiļliteratūra, Lietiskā literatūra); Vēstures literatūra, kas minēta veclatviešu rakstu valodas pētījumos; Veclatviešu rakstu valodas pētījumi.

Minami vēl daži speciāli pētījumi - Zemzare D. Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam). - R., 1961; Nitiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. - R., 1978; Bergmane A., Blinkena A. Latviešu rakstības attīstība. - R., 1986. Par veclatviešu rakstu valodas jautājumiem kursadarbi un diplomdarbi izstrādāti LVU Filoloģijas fakultātē, piem., par 1585. un 1586. gada katehismu, par Manceļa, Langija, Stendera vārdnīcu. Raksti par mūsu vecākajām gramatikām ir R. Grabim un R. Grīšlei (viņai arī kandidātes disertācija).

Svarīgs publicējums arī vēsturiskajā valodniecībā ir J. Endzelīna "Darbu izlase", kur apkopots gandrīz viss viņa atstātais lingvistiskais mantojums. Sevišķi viņa periodikā izkaištie raksti bija kļuvuši grūti pieejami. Izlase aptver 4 sējumus 6 grāmatās (I - R., 1971; II - R., 1974; III/1 - R., 1979; III/2 - R., 1980; IV/1 - R., 1981; IV/2 - R., 1982). Pareizdzēts arī īpašs sējums rādītājiem.

Maz paveikts seno rakstu pieminekļu izdošanā no jauna. Aleksejs Apīnis sagatavojis jaunu G.F. Stendera "Bildu ābices" izdevumu (R., 1977), kā arī vērtīgu rokkrakstu literatūras izdevumu - "Kukuļa Jēkabs: Dziesmas" (R., 1982); Konstantīns Karulis - "Jānis Reiters un viņa tulkojums" (R., 1986) un "Gothards Frīdrihs Stenders. Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas" (R., 1988).

Raksti par valodas vēstures jautājumiem publicēti arī izdevumos ZAV, VLIR u.c. Tie atrodami arī īpašos krājumos, piem., "Rakstu krājums: Veltījums akadēmīķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves

un 65 darba gadu atcerei" (R., 1959); "Veltījums akadēmīķim Jānim Endzelīnam, 1873-1973" (R., 1972); "Контакты латышского языка" /P., 1977/; "Baltu valodas senāk un tagad" (R., 1985); "Dialektālās leksikas jautājumi. 1-2" (R., 1986); "Latviešu valodas kontaktu jautājumi" (R., 1987).

Onomastikā minams V. Staltmanes pētījums "Латышская антропонимия : Фамилии" /M., 1981/, "Onomastikas aprcerējumi" (R., 1987), "Onomastica lettica" (R., 1990) un B. Laumanes darbs "Zvejvietu nosaukumi Latvijas PSR piekrastē" (R., 1987).

21.§. Latviešu valodas vēstures noskaidrošanu joprojām veicina attiecīgi pētījumi un publicējumi lituānistikā, prūsistikā, slāvistikā un indoeiropēistikā. Ļoti daudz svarīgu pētījumu pēckara gados iznākuši Lietuvā. Lituānisti savos pētījumos izmanto ne tikai vēsturiski salīdzināmo metodi, bet arī citas metodes un dažu labu valodas parādību apgaismo citādi nekā līdz šim. Nav iespējams minēt visus darbus, kur atrodami materiāli latviešu valodas parādību vēstures skaidrošanai vai skaidrojumi, tāpēc jāizmanto bibliogrāfiskie rādītāji - Bielinis A., Stanevičienē E. Lietuvių kalbotyra, 1944-1960. - Vilnius, 1963; Lietuvių kalbotyra, 1961-1964. - Vilnius, 1965; Kriukelienē O., Stanevičienē E. Lietuvių kalbotyra, 1965-1968. - Vilnius, 1971; Paulauskienē V. Lietuvių kalbotyra, 1969-1972. - Vilnius, 1977; Ubeikaitē A. Lietuvių kalbotyra, 1917-1929. - Vilnius, 1987.

Svarīgākās publikācijas dialektologijā minētas 9.§. Nozīmīgi publicējumi onomastikā ir Vanagas A. Lietuvos TSR hidronimų daryba. - Vilnius, 1970; Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. - Vilnius, 1981; Vanagas A. Lietuvių hidronimų semantika. - LKK, XXI (1981); Zinkevičius Z. Lietuvių antroponimika:

Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje. - Vilnius, 1977, kā arī Lietuvas Zinātnu akadēmijas izdotā uzvārdu vārdnīca - "Lietuvių pavardžių žodynas" (Vilnius, 1986).

Lietuvas valodnieki devuši ievērojamus darbus arī salīdzināmajā valodniecībā. V. Mažulis no jauna pārlikojis substantīvu formu vēsturi, baltu valodu vokāliisma problēmas, kā arī baltu valodu attieksmes ar citām indoeiropiešu valodām darbā "Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai: Deklinacija" (Vilnius, 1970). Baltu valodu refleksiṽos verbus pētījusi E. Geprušiene. Iegūtie atzinumi apkopoti darbā "Рефлективные глаголы в балтийских языках и типология рефлексивов" /Вильнюс, 1983/. Baltu valodu pronomenus analizējis A. Rosins. Viņa pētījuma rezultāti atspoguļoti vairākās publikācijās - "Lietuvių bendrinės kalbos įvardžių semantinė struktūra" (Vilnius, 1984), "Baltų kalbų įvardžiai" (Vilnius, 1988) un "Местоимения балтийских языков: синхрония и диахрония" /Вильнюс, 1984/. Verbu io-celmu vēsturei pievērsies S. Karaļūns darbā "Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė" (Vilnius, 1987).

Bez uzmanības Lietuvā nav atstāta prūsietika. Prūšu valodas rakstu pieminēkli (faksimilā), izņemot 1973. gadā Bāzeles universitātes bibliotēkā atrasto ierakstu, pētniekiem tagad pieejami V. Mažūla izdevumā "Prūsu kalbos paminklai" (Vilnius, 1966). Te arī plašs V. Mažūla ievads. Tekstu tulkojumus leišu valodā, leišu-prūšu, vācu-prūšu, kā arī prūšu valodas inverso vārdnīcu var atrast izdevumā - Mažulis V. Prūsu kalbos paminklai. II (Vilnius, 1981).

V. Mažulis sagatavojis arī jaunu prūšu valodas etimologisko vārdnīcu. Iznācis pirmais sējums - "Prūsu kalbos etimologijos žodynas. I. A-H" (Vilnius, 1988).

Īpaši daudz latviešu valodas vēsturiskajai gramatikai dod darbi par leišu valodas vēsturi - Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika: Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis. - Vilnius, 1968; Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. T. 1. - Vilnius, 1980; T. 2. - Vilnius, 1981; Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. T.1. Lietuvių kalbos kilmė. - Vilnius, 1984; Ambrasas V. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė. - Vilnius, 1979; Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. - Vilnius, 1979. Daudz vērtīgu ziņu dod arī citi pētījumi, piem., J.Kabelkas darbs "Baltų filologijos įvadas" (Vilnius, 1982), A.Valeckienes darbs "Lietuvių kalbos gramatinė sistema: Giminės kategorija" (Vilnius, 1984), A.Paulauskienes darbi - "Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos" (Vilnius, 1979), "Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža" (Vilnius, 1983). Arī latviešu vārdu etimoloģijas dod V.Urbutis darbā "Baltų etimoloģijos etiudai" (Vilnius, 1981).

Ļoti daudz rakstu par valodu vēstures jautājumiem ir dažādos Lietuvas turpinājumi izdevumos - "Baltistica", "Lietuvių kalbotyros klausimai" u.c. To sarakstu dod M.Rudzītes izstrādātais rādītājs "Baltistiem noderīgie žurnāli un turpinājumi izdevumi valodniecībā" (27.-33. lpp.).

22.§. Interese par baltu valodu vēstures jautājumiem pēdējos gadu desmitos ir pieaugusi arī citos pētniecības centros. Daudz svarīgu rakstu devuši, piem., PSRS ZA Slāvistikas un balkānistikas institūta darbinieki V.Ivanovs, O.Trubačovs, V.Toporovs, M.Ļekomceva, T.Sudņika, S.Bernšteins u.c. Viņu darbi jāpazīst arī latviešu valodas vēstures pētniekiem. Var minēt dažus svarīgākos izdevumus, piem., Иванов Вяч.Вс.

Славянский, балтийский и раннебалканский глагол: Индо-

европейские истоки. - М., 1981; Иллич-Свитыч В.М. Именная акцентуация в балтийском и славянском: Судьба акцентуационных парадигм. - М., 1963; Дубо В. Славянская акцентология. - М., 1981; Топоров В., Трубачев О. Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья. - М., 1962; Трубачев О. Названия рек правобережной Украины. - М., 1968. Slāvu un baltu valodu attieksmju pētīšanai Slāvistikas un balkānistikas institūts izdod rakstu krājumus. Iznākuši šādi izdevumi: "Балто-славянский сборник" /М., 1972/; "Балто-славянские исследования" /М., 1974/; "Балто-славянские этноязыковые контакты" /М., 1980/. No šiem izdevumiem izaug gadagrāmata, kas regulāri iznāk kopš 1981. gada, - "Балто-славянские исследования".

Arī citos zinātnes centros iznākuši baltistiem vērā liekami izdevumi. PSRS ZA Krievu valodas institūts kopš 1963. gada izdod gadagrāmatu "Этимология". Tur ir arī latviešu vārdu etimoloģijas. Bijušie Vissavienības institūti tagad ir Krievijas ZA institūti. Vērtīgi ir A.Нерокупнија pētījumi - "Ареальные аспекты балто-славянских языковых отношений" /Киев, 1964/, "Балто-севернославянские языковые связи" /Киев, 1976/, kā arī Leonharda Gersенberga monogrāfija "Вопросы реконструкции индоевропейской просодики" /Л., 1981/, A.Savčenko "Сравнительная грамматика индоевропейских языков" /М., 1974/, T.Gamkrelidzes, V.Ivanova "Индоевропейский язык и индоевропейцы" /Тбилиси, 1984/.

23.§. Baltu valodu pētīšana pēckara gados aktivizējusies arī citās zemēs. Latviešu valodas vēstures noskaidrošanai svarīgi atzinumi atrodami darbos, kas īpaši veltīti baltu valodām kopumā vai kādai konkrētai baltu valodai. Pie šādiem darbiem pieder Kristiāna Stanga "Das slavische und baltische Verbum" (Oslo, 1942), "Vergleichende Grammatik der

baltischen Sprachen" (Oslo etc., 1966), "Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen" (Oslo etc., 1972), "Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Ergänzungsband: Register, Addenda und Corrigenda" (Oslo etc., 1975), Volfganga Šmida (Schmid) "Studien zum Baltischen und Indogermanischen Verbum" (Wiesbaden, 1963), Rainera Ekerta (Eckert) "Baltische Studien" (Berlin, 1971); "Die Nominalstämme auf -i im Baltischen unter besonderer Berücksichtigung des Slawischen" (Berlin, 1983), Alfreda Bamesbergera (Bammesberger) "Abstraktbildungen in den baltischen Sprachen" (Göttingen, 1973) u.c.

Prāšu valodai veltīti vairāku ASV lingvistu darbi. Minami vispirms Viljama Šmālstīga pētījumi (tie norādīti 9.§), kā arī Džulsa Levina (Jules F. Levin) monogrāfija "The Slavic element in the Old Prussian Elbing vocabulary" (Berkeley etc., 1974).

Dažādos aspektos pētīta leišu valoda, laisti klajā arī rakstu pieminekļi. Arī latviešu vārdu etimoloģijas atrodamas E. Frenkeļa (Fraenkel) darbā "Litauisches etymologisches Wörterbuch. Bd 1-2" (Heidelberg; Göttingen, 1962-1965). Tāpat latviešu valodas materiāli salīdzināšanai izmantoti plašajā J. Otreb-ska (Otrębski) darbā "Grammatyka języka litewskiego" (T.I. Wiadomości wstępne. Nauka o głóskach. - Warszawa, 1958; T.II. Nauka o budowie wyrazów. - Warszawa, 1965; T.III. Nauka o formach. - Warszawa, 1956).

Daži citzemju valodnieku darbi veltīti latviešu valodai, piem., Stanislava Francišeķa Kolbuševska (Kołbuszewski) monogrāfija "Jana Karigera Słownik polsko-łotewski.." (Poznań, 1977). Kuršu kāpu latviešu valodas vārdnīcu devuši Pauls Kvauka (Kwauka) un Rihards Pičs (Pietsch) - "Kurisches Wörterbuch: Mit

einer Einführung von Prof. Dr. Erich Hofmann" (Berlin, 1977). Kurseniekiem veltīts arī R. Piča darbs "Fischerleben auf der Kurischen Nehrung" (Berlin, 1982) un rakstu krājums "Nehrungskurisch.." (Stuttgart, 1989). Veclatviešu tekstu apcerējums skat. 8. §.

Latviešu tekstu meklēšanā un publicēšanā daudz darīts Zviedrijā, kur darbojas latviešu izcelsmes filologi. Izceļams Kārļa Draviņa veikums. Pārskats par vecajiem latviešu rakstiem un to autoriem ir viņa darbs "Altlettische Schriften und Verfasser" (Lund, 1965). Viņš publicējis arī "Evangelien und Episteln, ins Lettische übersetzt von Georg Elger: Nebst einem Register seiner geistlichen Lieder aus der Zeit um 1640" (Bd 1. Texte. - Lund, 1961; Bd 2. Wortregister. - Lund, 1976). Viņš laidis klajā arī Dānijas Karaliskajā bibliotēkā saglabājušos K.F. Temlera vārdnīcas manuskriptu - "Glossarium Letticum cum harmonia et differentia Dialecti Lithuanicae". Šis 18. gs. beigu daļā (1772) sacerētais darbs publicēts Lundas universitātes turpinājumi izdevumā "Språkliga Bidrag" 1971. gadā. Zviedrijā atrasts arī J. Reitera Bībeles tulkojuma paraugs, to 1976. gadā laidis klajā B. Jēgers.

Ārzemju latvieši ražīgi strādājuši arī citos valodniecības novados, kas gādā faktus valodas vēsturei. Latviešu dialektoloģijā svarīgākie publicējumi ir šādi: Draviņš K., Rūke V. Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden (1. Einleitung. Akzent und Intonation. Lautlehre. - Lund, 1955; 2. Wortbildung. Deklination und Komparation. - Lund, 1956); Verbalformen und undeklinierbare Redeteile der Mundart von Stenden: Verben, Adverbien, Präpositionen und Präfixe, Partikeln, Konjunktionen. - Lund, 1958; Interjektionen und Onomatopöie in der Mundart von Stenden. - Lund,

1962). Izlokšņu materiāli ietverti arī V.Rūķes-Draviņas darbā "Diminutive im Lettischen" (Lund, 1959). Apkopojoša rakstura darbs ir Alfrēda Gātera "Die lettische Sprache und ihre Dialekte" (The Hague etc., 1977).

Minami arī darbi toponīmikā. Ar jaunu metodi izstrādāts V.Rūķes-Draviņas "Place names in Kauguri county. Latvia: A synchronic-structural analysis of toponyms in an ancient Indo-European and Finno-Ugric contact area" (Stockholm, 1971). Ļoti plašs darbs par Latgales vietvārdiem ir V.Zepa pētījums "The placenames of Latgola: A dictionary of east Latvian toponyms" (Madison, Wisconsin, 1984).

Latviešu un somugru valodu attiecsmes aplūko V.Zepa darbs "Latvian and Finnic linguistic convergences" (The Hague, 1962).

Latviešu literārās valodas vēstures problēmām veltīts V.Rūķes-Draviņas apcerējums "The standardization process in Latvian" (Stockholm, 1977).

Par latviešu valodas vēstures problēmām svarīgus rakstus devusi E.Hauzenberga-Šturma, A.Ābele u.c.

Daudz vērtīga materiāla latviešu un citu baltu valodu vēsturei var atrast žurnālos, turpinājumizdevumos un rakstu krājumos, piem., "Donum Balticum: To professor Christian S.Stang on the occasion of his seventieth birthday 15 March 1970" (Stockholm, [1970]), "Symposium Balticum: A Festschrift to honour professor Velta Rūķe-Draviņa" (Hamburg, 1990).

Tādējādi dažādos izdevumos visā pasaulē ir uzkrājis daudz jaunu domu, hipotēžu un arī faktu, kas rosina uz tālākiem pētījumiem un vērtējumiem arī latviešu valodas vēstures pētniekus.

Šās nodaļas sakarā ikvienam var ieteikt A.Sabaļauska darbus, kas gan veltīti leišu valodas pētīšanai.

nas vēsturei, bet vienlaikus dod labu pārskatu par baltistikas tapšanas gaitu vispār un rāda arī katra baltista devumu. Tie ir - Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija, iki 1940 m. - Vilnius, 1979; Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija, 1940-1980 m. - Vilnius, 1982. Īpaši svarīgs ir A.Sabaliauska darbs "Baltų kalbų tyrinėjimai, 1945-1985 m." (Vilnius, 1986).

Pilnīgs pārskats par latviešu valodas vēsturiskajā gramatikā sasniegto līdz ar vēl pētījamu un strīdīgu jautājumu izcēlumu paliek nākotnes uzdevums. Šai sakarā H.Birnbauma darbu, kas tagad pieejams tulkojumā krievu valodā, - Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. - М., 1987, kā arī "Сравнительно-историческое изучение языков равных семей: Современное состояние и проблемы" /М., 1981/.

VĒSTURISKĀS FONĒTIKAS OBJEKTS UN UZDEVUMI

24.§. Fonētika ir valodniecības nozare, kas pētī valodas skaniskos līdzekļus - skaņas, akcentu, runas dinamiku, ritmu un melodiju. Tos pētīt var no dažādiem viedokļiem. Valodas skaņas rodas runas aparāta saskaņotas darbības jeb artikulācijas rezultātā; ar artikulācijas jautājumiem darbojas artikulārā fonētika. Skaņu fiziskās īpašības pētī akustiskā fonētika, bet skaņu funkcijas un vietu valodas sistēmā - fonologija. Izmantojot artikulārās un akustiskās fonētikas atziņas, vēsturiskā fonētika pētī fonētiskās sistēmas elementu likteni laika gaitā, cenšas noskaidrot valodas pašreizējās fonētiskās sistēmas pakāpenisko izveidi.

Atsevišķu elementu likteni vēsturiskā fonētika parasti rāda vai nu no rekonstruētās pirmvalodas līdz mūsu dienām, vai otrādi - cenšoties noskaidrot, no kādām senākām skaņām resp. fonētiskiem elementiem cēlušās mūsdienu valodas skaņas un citi fonētiskās sistēmas elementi.

Pēdējā laikā aizvien biežāk tiek prasīts pētīt pārmaiņas skaņu funkcionēšanā. S. Bernšteins, piem., raksta: "Valodas vēstures pētniekam valoda jāpētī vispusīgi. Nedrīkst izpētīt tikai atsevišķas skaņas, vienas skaņas pārvēršanos par citu skaņu. Vienlaikus jāpētī arī pārmaiņas skaņu funkcionēšanā. Skaņas pārmaiņas var neradīt funkcijas maiņu, bet vienai un tai pašai skaņai dažādos laikos var būt dažādas funkcijas."¹ Arī V. Kiparskis uzsver: "Katra skaņas pārmaiņa izjauc sistēmas līdzsvaru; tā katrā ziņā rada citu pārmaiņu un pati ir kādas iepriekšējas skaņas pārmaiņas radīta. Tāpēc pēc katras skaņas pārmaiņas ir jārāda jaunā sistēma, jādod jauns šķērsgriezums, tāpat kā šaha spēlē pēc katra gājiena tiek grafiski attēlota pārveidotā situācija."²

Citiem vārdiem, tā ir prasība pēc vēsturiskās fonoloģijas.³

Izskan arī prasība pēc fonētikas parādību dinamiskas aplūkošanas, proti, būtu jāatklāj ne tikai skaņu sistēmas pārmaiņu izejas punkts un rezultāts, bet arī starppakāpes, kas sastopamas sabiedrības runā personu

¹ Вернштейн С.В. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. - М., 1961, с. 123.

² Kiparsky V. Russische historische Grammatik. I: Die Entwicklung des Lautsystems. - Heidelberg, 1963, S. 7.

³ Постовалова В.И. Историческая фонология и ее основания. - М., 1978; Журавлев В.К. Диахроническая фонология. - М., 1986.

vecuma, teritorijas un citu faktoru ietekmē.

"Latviešu valodas vēsturiskā fonētika" gan lielāko tiesu dod atbildes uz jautājumu, vai pārrunājamais fonētiskās sistēmas elements - akcents, intonācija, skaņa - ir bez pārmaiņām saglabāts mantojums no baltu pirmvalodas perioda, vai arī tas ir kādā laika posmā un īpašos fonētiskos apstākļos notikušu pārmaiņu rezultāts. "Katrā valodā skaņu saistījumiem ir noteikti ierobežojumi, t.i., eksistē skaņu savienošanas likumi, kas raksturīgi tikai šai valodai. Dažādās valodās šie likumi var būt līdzīgi un var arī visai stipri atšķirties."¹ Latviešu valodas vēsturiskajai fonētikai būtu jāatklāj tie skaņu savienošanas un akcentoloģijas likumi, kas darbojušies un radījuši latviešu valodas pašreizējo fonētisko sistēmu. Tā kā valodas pārmaiņu lielākā daļa notikusi jau pirmsrakstu periodā, tad gluži objektīvu iemeslu dēļ latviešu valodas vēsturiskā fonētika atšķiras no to valodu vēsturiskajām fonētikām, kam pieejami rakstu pieminekļi no ļoti seniem attīstības posmiem. Lielas, ka uz mūsu vēsturisko fonētiku varētu attiecināt K.Votkinsa (C.Watkins) vārdus, ko viņš teicis par indoeiropiešu pirmvalodu: "Rekonstruētas valodas gramatika nevar būt sinhroniska. Tā nevar viena noteikta punkta valodas stāvokli (état de langue) aprakstīt laikā un telpā. Mēs varam gan atsevišķām rekonstruētām parādībām gramatikā noteikt relatīvo hronoloģiju un aizvēstures dialektālajam dalījumam minēt pārliecinošus piemērus, bet izsecināto gramatisko formu saistīt ar pārējām un tā galā savienot priekšstatā par pilnīgu valodas

¹ Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. - М., 1977, с.269.

sistēmu nav mūsu spēkos." 1

Par fonologijas un fonētikas attieksmēm -
Girdenis A. Fonologija. - Vilnius, 1981,
12.- 15. lpp.

UZSVARS

25.§. Uzsvars jeb akcents (lat. accentus) ir kādas valodas vienības izcēlums runas plūsmā citu tādu pašu vienību vidū ar toņa maiņu vai izelpas pastiprinājumu, kam parasti (latviešu valodā gan mazāk) pievienojas arī pagarinājums. Pēc valodas vienības, kurā izcēlums notiek, izšķir zilbes, vārda, vārdu grupas un teikuma akcentu. Pēc izcēlumam izmantotiem fonētiskiem līdzekļiem izšķir muzikālu (jeb tonisku), dinamisku (jeb ekspiratorisku) un kvantitatīvu (jeb temporālu) uzsvaru. Parasti vienlaikus tiek izmantoti vairāki līdzekļi, tēpēc tīri muzikāla, dinamiska vai kvantitatīva akcenta valodās nav.

Vēsturiskajā fonētikā svarīgs ir vārda un zilbes akcents, dažu valodas parādību sakarā arī teikuma akcents. Vārda un teikuma akcentam mūsu valodniecībā ir nostiprinājies nosaukums akcents jeb uzsvars, bet zilbes akcentam - nosaukums intonācija.

Vārda uzsvars

26.§. Vārda uzsvars izceļ vārdā kādu zilbi. Latviešu valodā uzsvērtā zilbe tiek izrunāta spēcīgāk un skaļāk.

Par to A. Ābele, FBR, 7. sēj., 110.-111. lpp.;

¹ Watkins C. Indogermanische Grammatik. Bd 3. - Heidelberg, 1969, S. 17.

Spēcīgs vārda dinamisks uzsvars rada neuzsvērto zilbju vokālisma kvantitātes pārmaiņas -- garu pat-
skaņu un divskaņu saīsināšanos. Pārsvārā dinamisks
vārda uzsvars latviešu valodā būs bijis jau pirms-
rakstu periodā, jo visā latviešu valodas apgabalā
gari patskaņi un divskaņi divzilbju un garāku vārdu
gala zilbēs ir saīsināti. Lībiskajā dialektā šis īsi-
nāšanās process turpinājies un skāris arī piedēkļu
zilbes. Fonētisko līdzekļu kombinācijas vārda uzsvārā
ar laiku pa areāliem sākušas atšķirties.

27.§. Izšķir saistītu jeb fiksētu un brīvu vār-
da uzsvaru. Par saistīto uzsvaru runā tad, ja dažā-
dos vārdos uzsvars vienmēr ir noteiktā zilbē, piem.,
pirmajā zilbē čehu, priekšpēdējā - poļu valodā. Brī-
vais uzsvars nav saistīts ar vienu noteiktu zilbi
vārdā, bet, vārdos lokot, var pārvietoties pēc no-
teiktas shēmas, kas visiem vārdiem nav vienāda. Tā
rodas akcentējuma grupas jeb paradigmas. Brīvais uz-
svars spēj diferencēt vārdus un formas, piem., leisu
kitas 'cits' un kitās 'citas' (dek. ak.).

Indoeiropiešu valodās patlaban ir dažādas uzsvara
sistēmas. Salīdzinot tās savā starpā, atzīts, ka
pirmvalodā vārda uzsvars bijis brīvs.

Par to Endzelins, Di., I, 206.-208.lpp.; Kra-
he, Idg. Sprachw., S. 52; Kuryłowicz, Idg.
Gramm., 2, S. 7-13; Zinkevičius, Liet.k.k., 34.
-36. lpp.; Girdenis A. Fonologija.- Vilnius,
1981, 175-179. lpp.; F.Kortlandt, B, XIII/2,
319.-330.lpp.

28.§. Indoeiropiešu pirmvalodas brīvo vārda
uzsvaru nav bijis zaudējis tas atzars, no kura izvei-
dojās baltu pirmvaloda. To rāda visas saglabāju-

šās baltu valodas. Leišu valodā līdz mūsu dienām ir brīvs vārda uzsvars. Piemēri: dīdis 'liels; dižens', didókas 'paliels', didūs 'dižens; cildens; augstprātīgs'; kālbinti 'uzrunāt (ko), sākt runāt (ar ko)', kalbinīfkas 'valodnieks', kalbā 'valoda'.

Trešajā prūšu katehismā vīrs gariem patskaņiem, divskaņiem un diftongiskiem savienojumiem dažkārt ir svītrīpa. Salīdzinot šādus rakstījumus ar atbilstošajiem vārdiem leišu valodā, vērojams, ka parasti šī svītrīpa ir zilbēs, kas leišu valodā uzsvērtas. Piemēri: pr. antrā, lei. antrā 'otra'; (vsk. ak.) pr. seimīnan, lei. šeimyna 'saimi'; pr. wirds, lei. vafdas 'vārds'. Vārda uzsvars senprūšu valodā tāpat bijis brīvs.

Latviešu valodā tagad gan ir saistīts vārda uzsvars, bet ir liecības, ka uzsvars pirmajā zilbē ir samērā jauna parādība.

J. Endzelīns ir konstatējis, ka senais (indoeiropiešu un) baltu akūts ('- kāpjoša intonācija) aizstāts ar lauztu intonāciju tanīs zilbēs, kas senāk atradušās uzsvērtas zilbes priekšā. Citiem vārdiem, lauztā intonācija senā akūta vietā ir vārdos, kuros noticis uzsvara atvilkums. Ja uzsvara atvilkuma nav bijis (piem., vārds jau sākotnēji bijis uzsvērts pirmajā zilbē), senās akūtētās zilbes latviešu valodā runā ar stieptu intonāciju (skat. 38. §). Šo likumu sauca par Endzelīna likumu.

Plašāk par to Endzelīns, Di., I, 117.-132.lpp.

Salīdziniet uzsvara vietu un intonācijas šādos mantotos latviešu un leišu vārdos:

Vsk.

nom.	lišpa	gaīva	lei.	līepa	galvā
gen.	lišpas	gaīvas		līepos	galvōs
dat.	lišpai	gaīvai		līepai	gālvai

ak.	liĕpu	galvu	lei. liĕpa	gálva
instr. (ar)	liĕpu	galvu	liĕpa	gálva
lok.	liĕpā	galvā	liĕpoje	galvoje
Dsk.				
nom.	liĕpas	galvas	liĕpos	gálvos
gen.	liĕpu	galvu	liĕpu	galvŭ
dat.	liĕpām	galvām	liĕpoms	galvóms
ak.	liĕpas	galvas	liĕpas	gálvas
instr. (ar)	liĕpām	galvām	liĕpomis	galvomis
lok.	liĕpās	galvās	liĕpose	galvosē

29. §. Par vārda uzsvaru baltu pirmvalodā vēl diezgan daudz problēmu. K. Būga uzskatījis, ka divzilbju vārdiem bijusi vai nu visnotaļ uzsvērta sakne, vai arī visnotaļ uzsvērta gala zilbe. Bijuši tātad baritoni (gr. barýtonon 'vārds, kam nav uzsvērta gala zilbe') un oksitoni (gr. oxýtonon 'vārds ar uzsvērtu gala zilbi').

Sal. Rāta A. Īss sengrieķu valodas kurss. - R., 1983, 96.-97. lpp.; Būga K. Rinktiniai raštai. T. 3. - Vilnius, 1961, 39.-40. lpp.

Jaunākos laikos K. Būgas uzskati zināmā mērā tiek korigēti: oksitonu vietā rekonstruē mobila uzsvara paradigmu kā pretstatu baritoniem ar stabilu uzsvara vietu.

Jau baltu pirmvalodas periodā vārda uzsvars nav vienmēr saskanējis ar seno grieķu un senindiešu vārda uzsvaru, bet daudz kopīga bijis ar slāvu uzsvaru. Dažs vārds, kas baltu un slāvu valodās ir ar saknes uzsvaru, senindiešu un grieķu valodā ir ar gala zilbes uzsvaru un otrādi, piem., la. dŭmi, lei. dŭmai, kr. дѹм, gen. дѹма, bet gr. thŷmós, senind. dhŭmáh; la. vīlks, lei. vīlkas, dsk. nom. vīlkaī, kr. вѹлк, dsk. gen. вѹлкѹс, bet senind. vŷkaŷ, gr. lýkos.

Stang, Vergl. Gramm., S. 169-174; Zinkevičius, Liet. k. k., 123.- 124., 192.- 195. lpp.; Иллич-Свитыч В.М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. - М., 1963; Дыбо В.А. Славянская акцентология. - М., 1981, с. 3 - 54.

30.8. Var domāt, ka senlatviešu cilšu valodās tāpat notikuši kādi vārda sākotnējās uzsvara vietas pārgrozījumi, iekams vēl nebija sākusies latviešu valodai raksturīgā akcenta stabilizācija pirmajā zilbē.

Vieni valodnieki uzskata, ka pirmās zilbes uzsvars latviešu valodā radies Baltijas jūras somugru valodu, sevišķi lībiešu valodas ietekmē. Baltijas jūras somugru valodās vārda uzsvars tiešām ir pirmajā zilbē.

Par somugru valodu sākotnējā akcenta problēmām sīkāk E. Itkonens (Acta Linguistica Hungarica, V, 21-34) un V. Litkins /Основы финно-угорского языковедения. - М., 1974, с.212-213/.

Lielāku ievēribu būtu pelnījis J. Endzelīna uzskats, ka uzsvara atvilkšana uz pirmo zilbi varētu būt sākusies neatkarīgi no svešām ietekmēm. Pēc J. Endzelīna domām, uzsvaru varēja vispirms atvilkt no īsām gala zilbēm divzilbju un vairākzilbju oksitoniem, ja sekoja vārds ar uzsvērtu pirmo zilbi. Tā novērsa divu blaku zilbju uzsvēršanu. Pēc tam citu valodu, it īpaši lībiešu valodas ietekmē pirmās zilbes uzsvaru varēja vispārināt.

Endzelīns, Latv. val. gram., 32. lpp.; Latv. val. sk. un f., 17. lpp.; Rudzīte M., B, VI/1, 93.-115. lpp.; Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. - Vilnius, 1968, 20.-29. lpp.; Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. - Vilnius, 1973, 39.-83. lpp.; Zinkevičius, Liet. dial., 45.-49. lpp.; Liet. k. k., 369. lpp.

Vārda uzsvars pirmajā zilbē sācis stabilizēties jau pirmsrakstu periodā. Tas redzams no tā, ka 16.gs. grāmatu autoriem bijis grūti atšķirt īso patskaņu kvalitāti gala zilbēs, kur parasti a, u un i vietā rakstīts e. Uzsvērtās zilbēs, t.i., saknēs, tā nav.

Endzelīns, Di., III/2, 121.- 122.lpp.

31.§. Pirmās zilbes uzsvarā ir arī izņēmumi. Ir salikumi - salikteņi un savienojumi ar priedēkļiem, - kur uzsver nevis pirmo, bet otras daļas pirmo zilbi.

1. Tādi ir superlatīvi ar vis- vai visu- pirmajā daļā, piem., vis·zālākais, vis·vairāk. Tā runā arī adverbūs ar vis-, kam nekādas superlatīva nozīmes nav, piem., vis·maz, vis·garām, vis·caur, vis·nuotaļ. Skat. ME IV.

2. Otru zilbi uzsver arī daļai salikteņu ar pus-. Otra daļa tiem var būt numerālis, substantīvs, adjektīvs, adverbs vai (verba forma) divdabīš. Piemēri: pus·uotra, pus·trijuos; samaksāja par pus·dienu, bet pārdzen luopus pus·dienā; sabija tur pus·gadu, bet pirmajā pus·gadā sekmes bija labākas; pus·nesus ievilka istabā, bet ietek māsina pus·lāksus iekšā
LD 14208,1; celinš te pus·aizaudzis, bet pusaiz-
audzis celinš ME III.

3. Neuzsvērtā pirmā zilbe ir ne- salikumiem ar pronomeniem, dažiem adverbjiem, piem., ne·kas, ne·kāds, ne·katrs, ne·viens, ne·kā, ne·kad, ne·kur. Izloksnēs šāda ne- vietā sastop nei- vai ni-: nei·kas, nei·kur, ni·kas, ni·kur u.tml. Negāciju neuzsver arī vārdos ne·būt, ne·nieka, ne·maz.

Noliegtos pronomenus un adverbūs tomēr runā ar pirmās zilbes uzsvaru vispārinājumos; noliegtā forma tad seko aiz nenoliegtās, piem., kas·nekas, kad

nekad, kur nekur, cik ne cik. Arī tais augšzemnieku izloksnēs, kur noliegtiem pronomeniem un adverbiem negācijas forma ir ni-, vispārinājuma gadījumos negācija ir na- (ne-, piem., kas nakas (bet ni kas), kaids nakaids (bet ni kaids), kur nakur (bet ni kur).

Arī aiz komparatīva runā tikai nekā, piem., viņš ir vecāks nekā brālis.

Substantīvos, adjektīvos un verbos uzsver negāciju, piem., nelaide, neraža, nezāle, neliels, nedzīvs, nemīlēt, neceņstiēs.

Jau 1913. gadā J. Endzelīns ir aizrādījis, ka lejzemnieku izloksnēs krievu не- un ни- tagad atbilst viena forma - ne- (vai izloksnēs ni-), bet augšzemnieku dialektā vēl šķir na un ni (vai nei), piem., ni kas naaūg 'ничто не растет' Bērzpīlī, nei kas naaūg Trapenē. Kādreiz acīmredzot visas latviešu izloksenes atšķirušas ne- no nei- (ni-) līdzīgi slāvu valodām; sal. arī leisu nei vienas nēgeria 'neviens nedzer', kā arī G. Manceļa "Phraseologia Lettica":
Mums nhe warr nheweens Matts no Ghallwas kri/t be/3
Deewa Prahtu (247. lpp.) un schinnie/3 laikoh/3
teems 3illwākeems bee/as Auf/fis gir / ka tee Deewa
Wahrdū ney d/irrdēht ney fayembt ghribb (250. lpp.).

4. Pirmās zilbes uzsvara nav vairākiem adverbiem, kas radušies no prepozīcijas saauguma ar locījumu, piem., patiesi, arviēn, uzreiz. Bet - aizvakar, parīt, paretis, parikšus.

5. Ir vēl citi salikti adverbī, kam nav uzsvērta pirmā zilbe, piem., nu pat (un daudzi citi ar -pat), patlaban, pašlaik, gan drīz. Ar neuzsvērtu pirmo zilbi ir arī izsaukmes vārdi, piem., labrīt. Arī daļai salikumam ar ik- nav pirmās zilbes uzsvara, piem., ik katrs, ikreiz, ikviēns.

J. Endzelīns "Latviešu valodas gramatikas" 30. lpp. norāda, ka saliktei, kam nav pirmās zilbes uzsvara, radušies pēc vārda akcenta atvilkšanas uz pirmo zilbi. Svarīga ir viņa piezīme: "Ar to nav teikts, ka visi vārdi, kas veidoti pēc lāčāuzu vai liēldienu parauga, radušies brīvā vārdu akcenta laikā: tāds salikumu veids vēl tagad ir sastopams, un pēc senā parauga akcentēta tiek pirmā zilbe." (30. lpp.) Teikto apliecina tādi jauni saliktei kā darbgaids, nūodilumizturība u.c.

32. §. "Bez tam citu (ne pirmo) zilbi uzsver afektā vai emfātiskā izrunā; pie tam daudzos gadījumos šādi uzsvērtā izteiksme tiek lietota pārnestā nozīmē un pa tradīcijai.. Sevišķi bieži tā uzsver (varbūt paglābjot seno vārda akcentu?) pagātnes aktīvā divdabja vīriešu dzimtes viensk. nōminātīvu tieši aiz noteikta (ne kuŗa katra!) objekta vai arī aiz kāda cita verba." (Endzelīns, Latv. val. gram., 31. lpp.)¹

Šādu uzsvaru sastop kā literārajā valodā, tā izloksnēs, piem., iet. gaļu pa cēlis; skrien aiz ēlsdamiēs; ak tu nūo lāpīts!

Ar emfāzi skaidrojams uzsvars dažos deminutīvos, piem., ma zītīnš, izloksņu taģa dīnēs. Izloksnēs šāds uzsvars sastopams biežāk nekā literārajā runā. Piemēri: viens ne jauks cilvēks! Braslavā; mū žīgi sliņķs Ērgemē.

Īpaši jāmin uzsvars brīdinājumos. Braslavā, piem., brīdinot suni, lai tas netuvojas kaķa bļodīnai, saka: lāci² ne nāc! Aknīstē - nanū švīd²!

Šais brīdinājums īstēni ir divi uzsvari vienā vārdā, abi apmēram vienādā stiprumā, bet otra zilbe ī Latīņu affectus 'satraukums, uzbudinājums'; grieķu émphasis 'izteiksmīgums'. Valodniecībā ar emfāzi saprot izcēlumu. To panāk arī ar vārda uzsvaru.

vārdā izrunājama ievērojami augstākā tonī. Līdzīgi vērojumi ir arī par stingriem aizliegumiem.

Endzelīns, Latv. val. gram., 30. lpp.; tur norādīta vēl cita literatūra; M. Rudzīte, VLIR, 6. sēj., 112.-113. lpp.; Ancītis, Aknīstes izl., 28.-29. lpp.

33. §. Tāmnieku izloksnēs Popē un Ancē otras vai kādas vēl tālākas zilbes uzsvāru salikumos runā bez kāda afekta vai emfāzes. Piemēri: ne·varē ne mai:z² is·cept (-zc-); aps·viļktes² 'apvilkties' Ancē; pa·nest ne·varē 'panest nevarēja' Popē.

Ir liecības, ka tāda izruna bijusi pazīstama vēl citās dziļo tāmnieku izloksnēs.

Tāmnieku izloksnēs ir saīsināti neuzsvērti garumi. Priedēkļu ie-, nuo- un pie- saīsinājums tāpēc liek domāt, ka saīsinātie priedēkļi senāk runāti bez uzsvāra. Dundagas iegāj, nogāj un pegāj tātad cēlušies no *ie:gāja, *nuo:gāja un *pie:gāja. Dundagā ir arī salikteņi, kam pirmajā daļā saīsināts saknes garais patskanis, piem., cuksiliē (*cūk:siliņš 'mazais mār-sils').

Bet tie paši dundadznieki runā dažāds², dūmēns, pārgāj (FBR, 3. sēj., 98. lpp.). Tāpēc liekas, ka tāmnieku izloksnēs un vispār kursiskajās izloksnēs vārda uzsvāra veidošanās nav bijusi gluži vienāda ar pārējiem Latvijas novadiem.

J. Endzelīns ir uzsvēris, ka taisni tāmnieku izloksnēs lielākā mērā atrodamas brīvā vārda uzsvāra pēdas. Viņš izvirzījis hipotēzi, ka kuršu valodā, sākoties lībiešu valodas ietekmei, pirmās zilbes uzsvārs nav bijis tik tālu attīstījies kā latviešu valodā. (Endzelīns, Latv. val. gram., 32. lpp.) Sal. šai sakarā J. Pabrēžas rakstu, kas publicēts izdevumā "Bal-

tistica", XXII/2, 53.- 59. lpp.

V. Illičs-Svitičs pēc baltismiem somu un citās Baltijas jūras somugru valodās mēģinājis rekonstruēt akcenta sistēmu tam baltu dialektam, no kura nākuši daudzie aizguvumi šais valodās. Viņš pieļauj iespēju, ka rekonstruētā sistēma bijusi raksturīga kuršu valodai. Arī somu valodnieks E. Nieminens uzskata, ka Baltijas jūras somugru senčiem bijuši tieši sakari ar kuršiem.

E. Nieminen, FUF, XXII/1-3 [1934], s. 58-59;
В.М.Иллич-Свитыч, Краткие сообщения института славяноведения, 41, с. 18-25.

34.8. Aizgūtus sugasvārdus parasti uzsver pirmajā zilbē, piem., zābaks, kolhozs, auditorija. Izņēmums ir tie vārdi, kuri beidzas ar tādu patskani, kas nav sastopams latviešu valodā mantotu vārdu beigās. Tādos gadījumos vārds nav lokāms un uzsvars var būt arī citā zilbē, ne pirmajā, piem., ma'estro, ka'kao, ra'gū, foa'jē, bet frotē, depō.

Pirmās zilbes uzsvars latviešu valodā ir tradīcijas noteikts. Pa vecam pirmās zilbes uzsvars ir arī svešiem lokāmiem īpašvārdiem, piem., Mai'ronis, nevis Mai'ronis, Mažulis, nevis Ma'žulis, Turgenevs, nevis Tur'genevs, Borodins, nevis Boro'dins. Ir arī latviešu komponists Jānis Ivanovs.

Tagad svešu īpašvārdu izrunā parādās jauna tendence. Lokāmos slāvu cilmes īpašvārdos, ko gadās bieži dzirdēt, cenšas paturēt tādu pašu uzsvara vietu kā originālvalodā, piem., Tur'genevs, Sen'kevičs, Ste'panovs, Sem'jonovs. Dažiem uzvārdiem pareizā uzsvara vieta nav zināma, bet arī tiem neuzsver pirmo zilbi. Saka, piem., Sere'brennikovs, krievu valodā - Се'ребренников, Sme'tāna pareizā Smetana vietā. Dažkārt dzird pat šādu izrunu: Il'jičs, An'drejs.

Jāievēro, ka slāvu uzvārdu un vārdu izruna ar latviešiem parasto pirmās zilbes uzsvaru nav nepareiza, neliterāra. Tā ir pat ieteicama ikreiz, kad droši nezinām originālvalodas pareizo uzsvara vietu.

Nelokāmus īpašvārdus runā ar originālvalodas uzsvaru, piem., Gu'no, Mas'nē, Naga'saki, Ka'lē, Mo'butu, Ki'ri.

Endzelīns, Di., III/2, 466. lpp. skk.; J.Kaulīns, FBR, 11. sēj., 29. lpp.

Teikuma uzsvars

35.§. Teikuma uzsvars izceļ teikumā resp. vārdu grupā kādu vārdu. Mēdz būt vārdi, kas teikumā nekad netiek uzsvērti vai arī noteiktos gadījumos zaudē uzsvaru. Tie pieslienās vai nu iepriekšējam, vai sekojošam uzsvērtam vārdam. Tieši šī parādība ir svarīga vēsturiskajā fonētikā.

Ja neuzsvērtais vārds pieslienās iepriekšējam vārdam, tad šo fonētisko parādību sauc par enklīzi (no grieķu valodas; enklīnō 'pieliecos'). Pašu vārdu, kas tā pieslienās, sauc par enklītiku. Ja neuzsvērtais vārds pieslienās nākamajam vārdam, tad šo parādību sauc par proklīzi (gr. proklīnō 'noliecu uz priekšu'), bet vārdu pašu - par proklītiku.

Jau ide. pirmvalodā bijuši teikumā vienmēr neuzsvērti vārdi. Enklītiskas bijušas partikulas, dažas pronomenu formas; teikuma vidū bez uzsvara bijis vokatīvs, aiz adverbs un negācijas enklītisks varējis būt verbs, aiz prepozīcijām - nomens.

Endzelīns, Di., I, 208.-209. lpp.; Krahe, Idg. Sprachw., S. 51.

No senajiem teikuma uzsvara paradumiem latviešu valodā šis tas ir saglabājies. Arhaisms ir partikulu jau, nu, tad novietojums un refleksīvā vietniekvārda (sa, za) novietojums klasiskajās tautasdziesmās - tie vēl tagad ir otrs vārds teikumā resp. teikuma daļā. Piemēri: Ja jau taviem gudriem brāļiem nevedas, kur nu vēl tev, jaunam mulķim (A. Lerha-Puškaiša "Latviešu tautas teikas un pasakas", V, 265. lpp.); Ko tad es varu darīt, ka viņas šķiras no govīm nost? (M. Kalndruva); Aiza ilgi gulējos Jaunu meitu cieminā, Cel, Dievini, lielu miglu, Lai neredz izjājam. (ID 12487 no Dzērbenes); Ai, Laimina, mīza māte, Ap-sa pate domājies, Ja bij grūti uzaugot, Liec vieglāki dzīvojt. (ID 9172,1 no Sīnoles).

Sastingušos izteicienus un arī citādi enklitiskas mēdz būt formas aiz negācijas, partikulām vai adverbjiem. Piemēri: triec viņu, lai iet galvu, ne kājām; nu gan brēc pār rīkles (Braslavā); jaunam goļva gudra, a vačam na taīda (Asūnē); Brīnum, mani brīnumini, Elkšpiem zied rožu ziedi; Tie bij man jo brīnumi, Pušiem mīl meitu māte (ID 11691,2).

Mūsu dienās teikumā vienmēr neuzsvērtas ir dažas partikulas, tāpat arī visas prepozīcijas pieslienas savam locījumam.

36.§. Enklitikas un proklitikas mēdz fonētiski pārvērsties sava neuzsvērtā stāvokļa dēļ. Senas enklitikas, kas pieaugušas pie iepriekšējā vārda, latviešu valodā bijušas pakļautas gala zilbes pārveidošanās likumam (skat. 101. §). Sakarā ar to refleksīvais pronomens si (resp. sa) pārvērties par -s visās refleksīvajās formās, postpozīcija -pi - par -p, partikula -gi - par -dz u. tml. Piemēri: celuos <*celuo-si, celšanās <*celšanā-si; turp <*tur-pi, nedz <*ne-gi.

Proklitiskās prepozīcijās garos patskaņus, ie un uo (vai no tiem radušos ī, ū) mēdz saīsināt lībiskajās un augšzemnieku izloksnēs. Piemēri: no pārdeṃ (= nuo parādiem) ņevār ēre² tapt (Dundagā); začš tai- sa² nu syūnu mucjeṃ² (Zvirgzdenē).

Endzelīns, Latv. val. gram., 33., 1046.- 1057. lpp.; Di., I, 208.- 209. lpp.; Krahe, Idg. Sprachw., S. 50-51; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 54.-55. lpp.; Цеплитис Л.К. Анализ рече- вой интонации. - Рига, 1974, с. 89 skk.

Zilbes intonācija, uzsvars jeb tonis

37.§. Intonācija ir skaņas stipruma un ilguma maiņa zilbē, kas spēj šķirt citādi vienādus vārdus vai formas. Zilbes intonācijām latviešu valodā ir šī fonemātiskā nozīme, piem., lāuks (zirgs) un (liels) lāuks; sējums (no sēt) un sējums (no siet); (jūs) vadāt (no vadīt) un vadāt (aiz rokas); parīt (uz leju) un parīt (būs liētus).

Grīse R. Latviešu zilbes intonāciju sēmantiskais svars. - B, I priedas, 73.- 81. lpp.;
Girdenis A. Fonologija. - Vilnius, 1981, 184. lpp. skk.

Latviešu valodā intonācijas izšķir tikai garās zilbēs. Aparāti noteiktu toni rāda gan arī īsās zilbēs.

"Kopš latviešu pirmvalodas laikmeta ir trīs intonācijas: (kāpjošā)) lauztā, krītošā un stieptā, kā gariem patskaņiem un diftongiēm, tā arī īsu patskaņu savienojumiem ar tautosillabisku l, r, m, n." (Endzelīns, Latv. val. gram., 34. lpp.)

Piemēri: raūguōs iēt, raūguōs likt; nāk. sīls, sīls; kārpa, tag. kārpa; mīt, mīt, tag. mīt.

Šādas intonācijas vēl tagad runā tā sauktajā triju intonāciju apgabalā.

38. §. Intonācijas ar fonemātisku nozīmi ir arī pārējās baltu valodās.

Prūšu III katehisma tulkotāja uzsvērtās zilbēs liecis svitriņu. Divskaņos tā ir vai nu viena pirmā, vai otra komponenta, piem., dsk. ak. āusins 'ausis', kaullins 'kaulus', vsk. ak. grēiwakaulin 'ribu', dsk. dat. steimans 'tiem'. Svitriņa sastopama arī uz diftongiskā savienojuma pirmā komponenta, piem., vsk. ak. rānkan 'roku', newints 'devītais', wirds 'vārds'.

Salīdzinot šos rakstījumus ar latviešu un leišu valodas dotumiem, atzīst, ka te atspoguļojas prūšu valodas intonācijas - kritošā (ja svitriņa ir viena pirmā komponenta) un kāpjošā (ja svitriņa ir viena otra komponenta).

Leišu valodā arī ir divas intonācijas - kritošā un kāpjošā. Kritošo intonāciju leišu valodā apzīmē ar akūtu (´) zilbēs ar gariem patskaņiem, divskaņiem un diftongiskajiem savienojumiem, kad tajos ir garā pirmais komponents, piem., dūmai 'dūmi', mōtē 'sieva; māte', mynioti 'mīnāt', āugti 'augt', kālnas 'kalns', gērti 'dzert'. Kritošo intonāciju divskaņos un diftongiskos savienojumos, kam pirmais komponents īss, apzīmē ar gravi (`), piem., gūiti 'dzīt, trenkt', kūlti 'kult', širdgēla 'sirdssāpes'.

(Ar gravi leišu valodā parasti apzīmē īsu uzsvērtu zilbi, kur intonējuma pretstata nav un tāpēc par intonāciju nevar runāt, piem., kītas 'cits', šakā 'zars'.)

Kāpjošu intonāciju leišu valodā apzīmē ar cirkumfleksu (~), piem., gāisas 'gaiss', kaūkti 'kaupt', meŕkti 'mērt', spēris 'spēriens', grēžti 'griezt'.

Zinkevičius, Liet.k. ist. gram., 1, 41. lpp.

Latviešu, leišu un prūšu valodas intonāciju savstarpējās attiecības ir noskaidrojis J. Endzelīns.¹ Intonāciju vēstures jautājumu risināšanai, saprotams, der tikai mantoti vārdi ar triju intonāciju sistēmu.

Latviešu valodas kritošajai intonācijai atbilst kritoša intonācija prūšu valodā, bet kāpjoša intonācija leišu valodā. Piemēri: la. vsk. ak. āusi, pr. dsk. ak. āusins, lei. vsk. ak. aŭsi; la. vsk. ak. ruoku, pr. vsk. ak. rānkan, lei. vsk. ak. raŭka; la. vsk. ak. ālgu, pr. vsk. gen. ālgas, lei. vsk. ak. aŭga; la. diēvs, lei. diēvas; la. luoks, lei. laŭkas.

Mūsu kritošajai intonācijai atbilstošo intonāciju ne tikai leišu valodā, bet arī grieķu un serbhorvātu valodā apzīmē ar cirkumfleksu, piem., la. sāuss, lei. saŭsas, gr. atiešu dial. haŭos. Tāpēc šādas zilbes valodniecībā sāks saukt par cirkumflektētām zilbēm.

Leišu valodas kritošai intonācijai prūšu valodā atbilst kāpjoša intonācija, latviešu valodā - stiepta vai lauzta. (Vienīgi sēliskajās izloksnēs lauzuma nav un tur atbilstošās zilbes runā ar kāpjošu intonāciju.) Piemēri: lei. vsk. nom. kāulas, pr. dsk. ak. kaŭlins, la. kaŭle; lei. vsk. nom. gŭvas, pr. vsk. ak. geiwan (ar ei no i), la. dzīvs.

Latviešu valodas stieptā un lauztā intonācija tād ir radusies no vienas sākotnējās intonācijas. Leišu, grieķu un serbhorvātu valodā abām šīm latviešu valodas intonācijām atbilstošo intonāciju apzīmē ar akūtu, un valodniecībā tad arī runā par akūtētām zilbēm. Stieptā vai lauztā zilbes intonācija latviešu valodā, kā konstatējis J. Endzelīns, ir atkarīga no

¹ Endzelīns J. Über den lettischen Silbenakzent. - Di., I, 117.-132. lpp.; Заметки к латышской акцентровке. - Turpat, 196.-203. lpp.; Latv. val. gram., 35. lpp. skk.

tam, vai vārdā ir vai nav mainījies uzsvars.

Stieptā intonācija latviešu valodā akūtētās zilbēs ir tad, ja šai zilbei pāri nav gājis uzsvara atvilkums, piem., la. vārns, lei. vārns; la. liēpa, lei. liēpa; la. saule, lei. sāulē; la. derības, lei. derýbos (gen. derýbu); la. akuōts, lei. akuōtas (dsk. akuōtai). Leišu valodā tie ir vārdi ar nemainīgu uzsvara vietu.

Lauztā intonācija latviešu valodā akūtētās zilbēs ir tad, kad leišu valodā atbilstošajiem vārdiem ir mobilā paradigma, formu vairums tiem ir ar uzsvērtu gala zilbi. Piemēri: la. kaīns, lei. kālnas; la. darbs, lei. dárbas; la. luōgs, lei. lāncas; la. siŕde, lei. širdis; la. škiēdra, lei. skiedrā. (Skat. 28.§.)

J.Endzelīns pats raksta tā: "Lauztā intonācija rodama akūtētās zilbēs, kas kādreiz atradušās priekš vārda uzsvara, piem., galva = lei. galvā (ak. gálva).." (Latv. val. gram., 37. lpp.; par to arī Di., IV/2, 417.-418. lpp.)

Šis Endzelīna likums nav bez izņēmumiem. Tos pētījis B.Stundža. Visvairāk Endzelīna formulētajam likumam atbilst vārdi ar krītošu intonāciju latviešu valodā, bet kāpjošu leišu valodā. Bet ne tik regulāras intonāciju (resp. uzsvara) atbilstmes ir vārdiem ar stieptu intonāciju latviešu valodā, piem., la. jēga, bet lei. jēgā; la. duŕklis, lei. durklýs. Sal. arī la. svainis un lei. sváinis, kur latviešu valodā gaidāma stieptā intonācija. Ir vārdi, kur pašā latviešu valodā vienā apgabalā ir stiepta, citā lauza intonācija, piem., leizemnieku izlokšnēs krūms, augšzemnieku - krūms. Tāpēc vietā ir B.Stundžas norādījums, ka turpmāk pamatīgi būtu pētījamas leišu un latviešu izlokšņu akcenta sistēmas.

B.Stundža, B, XXI/2, 142.-151. lpp.

39. §. Baltu pirmvalodā tātad ir bijušas divas intonācijas. Bet nav vienota uzskata par to, vai zilbes intonācijas bijušas jau indoeiropiešu pirmvalodā, t. i., vai baltu intonācijas ir mantotas no senas pagātnes. Katrā ziņā noteikta atbilsme baltu valodu intonācijām ir sastopama slāvu valodās (saknes zilbēs) un grieķu valodā (vienzilbes vārdos un gala zilbēs).

40. §. Intonācijas vēl mūsu dienās izšķir serbhorvātu valodā un slovēņu izloksnēs, citās slāvu valodās tās ir zudušas, taču ir saglabājušās liecības par kādreizējo toņa modulējumu zilbē. Arī slāvu valodās tonis modulēts garās zilbēs. Tās runātas vai nu ar kāpjošu, vai krītošu toni.

Latviešu un prūšu krītošai, bet leišu kāpjošai intonācijai atbilst serbhorvātu valodā tā sauktā garā krītošā intonācija. To apzīmē ar puslociņu vai jumtiņu, piem., serbhorvātu drūg¹, slovēņu drūg, la. draugs, lei. draugas; serbhorvātu lūk 'velve, arka', la. luoks, lei. laikas; serbhorvātu vūk, slovēņu vôlk, la. vīlks, lei. viikas.

Krievu valodā vārdos ar -oro-, -ere- resp. -olo-, -ele- šādos gadījumos tiek uzsvērts patskanis o resp. l priekšā, piem., la. zēlts, serbhorvātu zlāto, kr. золото; la. vīrsis, serbhorvātu vrēs, kr. вепек. Tas liecina, ka krītošā zilbes izruna pagātnē bijusi arī krievu valodā.

Latviešu valodas stieptai un lauztai, prūšu valodas kāpjošai un leišu valodas krītošai intonācijai serbhorvātu valodā atbilst tā sauktā īsā krītošā intonācija (sākotnējais garums ir saīsināts, tonis zilbē krītošs; to apzīmē ar dubultu gravi - "),

¹ Serbhorvātu valodā lieto divus alfabētus ar vienādām tiesībām: tā saukto kirilisko alfabētu, kas ar

slovēņu valodā - kāpjoša intonācija (apzīmē ar akūtu - '). Piemēri: la. ēst, lei. ésti 'rit; kost', serbhorvātu jěsti; la. liēna, lei. liéna, slovēņu līpa, serbhorvātu līpa.

Krievu valodā vārdos ar -oro-, -ere- resp. -olo-, -ele- šādos gadījumos tiek uzsvērts patskanis aiz r resp. l, piem., la. vārna, lei. vārna, slovēņu vrāna, serbhorvātu vrāna, krievu ворона; la. bērzs, lei. bērzas, slovēņu brēza, serbhorvātu brēza, krievu - берёза. Tas liecina, ka pagātnē krievu valodā bijusi kāpjoša zilbes izruna.

Endzelīns, Latv. val. gram., 35.- 37. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 44.- 45. lpp.;

Shevelov G.Y. A prehistory of Slavic. - Heidelberg, 1964, p. 38 skk.;

Дмитриев П.А., Сафронов Г.И. Сербо-хорватский язык. - Л., 1975, с. 7 skk.

41.8. Garās zilbēs intonācijas šķirtas arī grieķu valodā. Starp baltu un grieķu valodas intonācijām noteikta atbilstība ir konstatējama vienzilbes vārdos un gala zilbēs.

Latviešu un prūšu valodas krītošai, leišu valodas kāpjošai intonācijai grieķu valodā atbilst kāpjoši krītoša intonācija, ko apzīmē ar cirkumfleksu. Piemēri: vsk. gen. la. tās, lei. tōs, gr. tēs; vsk. dat. la. tāi, gr. d. tāi; dsk. gen. la. tuō, lei. tū, gr. tōn.

Prūšu valodas kāpjošai, leišu krītošai, latviešu stieptai intonācijai grieķu valodā atbilst kāpjoša intonācija, ko apzīmē ar akūtu. Piemēri: dsk. nom. la. tiā, gr. toi; leišu forma tiē ir ar jauninātu in-
dāžiem burtiem atšķiras no krievu alfabēta, un latīņu alfabēta.

tonāciju, bet sal. izlokšņu tīej < tīe-ji; vsk. nom. la. mažā, lei. mažó-ji, gr. theá 'dieve'.

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 45.-46.; 2, 9.-10. lpp.; Тронский И.М. Древнегреческое ударение. - М.; Л., 1962, с. 37 skk.

Visu līdz šim pārrunāto ievērojot, var droši secināt, ka baltu pirmvalodā bijušas divējādas zilbju intonācijas - kāpjoša jeb akutēta (no kam latviešu stieptā un lauztā intonācija) un krītoša vai kāpjoši krītoša jeb cirkumflektēta (no kam latviešu krītošā intonācija).

42.§. Daudzi valodnieki atzīst, ka intonācijas bijušas jau indoeiropiešu pirmvalodā. Uzsakta, ka senie garie patskaņi un divskaņi ar garu pirmo komponentu (tā sauktie gardiftongi) bijuši akutēti (kāpjoši intonēti), bet parastie divskaņi, kam pirmais komponents īss, kā arī kontrahēti garumi - cirkumflektēti (krītoši intonēti). Jautājums par indoeiropiešu pirmvalodas intonācijām tiek diskutēts un pēti.

Šai sakarā ieteicams izlasīt J.Endzelīna kritiku par J.Kuriloviča uzskatiem - Di., III/2, 69.-75. lpp.; skat. arī Kuryłowicz, Idg. Gramm., 2, S. 13-18, 111-190; Stang, Vergl. Gramm., S. 130 skk.; Zinkevičius, Liet. k.k., 36.-37. lpp.; Lamprecht A. Praslovanština. - Brno, 1987, s. 26; Герценберг Л.Г. Вопросы реконструкции индоевропейской просодики. - Л., 1981, с. 6-119; Кортландт Ф., ВЯ, 1985, № 4, с. 44-45.

43.§. Par latviešu valodas intonāciju sadalījumu vispilnīgāko pārskatu devis J.Endzelīns "Latviešu valodas gramatikā". Pēc viņa konstatējuma, krītošā

intonācija (baltu cirkumflekss) ir divskaņos, kam no sākta gala bijis iss pirmais komponents (t.i., senos Isdiftongos, kas latviešu valodā mijas ar isu patskaņi). Piemēri: dīvs (lei. diēvas), zīema (lei. vsk. ak. žiēma), sāukt (lei. šāukti), sāuss (lei. saūsas).

Krītoša intonācija ir arī daudzos diftongiskos savienojumos. Piemēri: kūmpt (lei. kūmpti 'kļūt līks'), pīrksts (lei. piřštas), pūrvs (lei. puřvas 'dubļi, netīrumi'). Ar krītošu intonāciju runā saknes zilbi tagadnes o-celmiem ar iespraustu n: tūop (lei. taņpa (*taņpa), jūt (lei. juřta), krīt (lei. kriřta) u.c.

Retos gadījumos krītoša intonācija ir senam garam patskaņim, piem., prāts (lei. prřtas 'prāts, saprāts'), plēst (lei. plēsti 'paplašināt, izvērst').

Krītoša intonācija ir arī jaunākas cilmes garās zilbēs. J.Endzelīns konstatējis: "Latviešu valodai raksturīga ir šāda rēgula: ja uzsvērts iss patskaņis nākamās zilbes zuduma dēļ (vai kontrahēts ar nākamo isumu) kļūst garš vai izbeidzas diftongiskā savienojumā, tad šis garums vai diftongiskais savienojums dabū krītošo intonāciju.., piem., nēsi no neesī, biš no biis, pāusaris .. no pavasaris, nāu (raksta: nav) no nava, zēnieks no zēnieks, dial. pāglis jeb pāglis no pāglis, vāiga.. no vaiaga, riķuris Drustos u.c. no riķuris, zūs Zūrās .. no zuvs; tāpat o- un i-celmu viensk. nēminātīvos (piem., nāms = lei. nāmas, cēlš = lei. kēlias, pīls = lei. pīlis), i-celmu viensk. genitīvā (piem., pīls ..), salikteņos (piem., zīlgalviši), pronēminēšos viensk. datīvos (piem., kām, mān), tagadnes viensk. 2. un 3. personā (piem., cēl = lei. kēli, cēl = lei. kēlia).." (Latv. val. gram., 36.- 37. lpp.)

Krītošā intonācija ir arī aizgūtos vārdos, piem., kāzas, pīlādzis, pāisums, kīla; strādāt, svēts,

kāpuosts, zābaks; gērbt; kēkls; pārtija, pērsona, pōrtfelis, tōrte (pēdējo grupu mēdz saukt par internacionāliem).

Kāpjošā intonācija (baltu akūts) bijusi mantotos garos patskaņos un gardiftongos, kas nav radušies ar kontrakciju (stang, Vergl. Gramm., S. 128). Atkarā no vārda uzsvara vietas latviešu valodā no ēās intonācijas izveidojusies vai nu stiepta, vai lauzta intonācija (skat. 38.§); vienīgi sēliskajās izlokenēs ir paglābusies senā kāpjošā intonācija akūtētās zilbēs, kas atradusies vārda senā uzsvara priekšā. Aknietš, piem., runā aukstī kolīni (= aūgsti kalni, sal. lei. aukstī kalnai), bet saulē² (= saule, sal. lei. saulē).

44.§. Ievērojot to, ka daļai vārdu, kuros noticis uzsvara atvilkums uz pirmo zilbi, vismaz daži locījumi (resp. formas) bijuši ar senu pirmās zilbes uzvaru, latviešu valodā būtu gaidāma stieptās un lauztās intonācijas mija vienas paradigmas robežās. Formās, kur akūtētā zilbe atradusies uzēvērtas zilbes priekšā, vajadzētu būt lauztai intonācijai, bet formās, kur uzsvara atvilkums nav gājis pāri akūtētajai zilbei, - stieptajai. Tādas intonāciju starpības tomēr nav. "Vēlāk sistēmas labad intonācija palaikam izlīdzināta, pie kam lauztā intonācija parasti liekas viepārināta, jo radu valodu formām ar akūtētu saknes zilbi un brīvu vārda uzvaru palaikam atbilst tādas latviešu valodas formas, kam saknes zilbe runājama lauzti." (Endzelīns, Latv. val. gram., 38. lpp.) Vienīgi kursiskajās izlokenēs J. Endzelīns konstatējis gaidāmo intonāciju miju, piem., infinitīvs duōt (sal. lei. duoti, serbu dāti), bet 3.p. duōc (sal. kr. dadyt, serbu dādū).

Par serbu un horvātu intonācijām tuvāk -
Дмитриев П.А., Сафронов Г.И. Сербо-хорватский
язык, с. 17. Par intonāciju jauninājumiem lat-
viešu valodā - Endzelīns, Latv. val. gram.,
38.- 39. lpp.

45.§. Aizgūtos vārdos latviešu valodā bieži ru-
nā stiepto intonāciju. Piemēri: muīža, puīsis, sēne,
seīga; grāmata, bluōda, kuīlis, muīta; mērkakis, niē-
re, prīfcis, sīpuols, skuōla, ziēpes; gāze, kāmpars,
mīna, tūre.

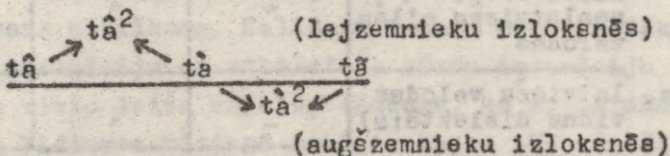
Arī svešus resp. svešākus īpašvārdus, kas iepazīti
pēc rakstiem, ne pēc originālās izrunas, mēdz runāt ar
stieptu intonāciju. Kurzemes vietvārdus Nīca², Kruō-
te², Bruōcēni², Vārme², Pūre² un citus daudzi tie, kas
nav kurzemieki, runā - Nīca, Kruōte, Bruōcēni, Vārme,
Pūre.

Lauzto intonāciju aizgūvumos sastop reti, piem.,
meīta, guīkis.

Endzelīns, Di., II, 524. lpp. skk.; Di., III/1,
173.- 175. lpp., 449. lpp.

46.§. Kā jau teikts, pirmējā triju intonāciju
sistēma saglabājusies tikai samērā nelielā vidus dia-
lekta daļā. To mēdz saukt par triju intonāciju apgaba-
lu. Šā novada intonāciju sistēma der par pamatu visu
citu novadu intonāciju sistēmas noskaidrošanai. Tāpēc
tris intonācijas uzrāda zinātniskās un īpašās norma-
tīvās vārdnīcās, lai gan intonācijas latviešu valodā
netiek normētas. Visskaidrāk intonācijas šķir uzsvēr-
tās zilbēs. Triju intonāciju apgabalā vārda uzsvara
priekšā arī neuzsvērtās zilbēs tiek šķirtas visas
tris intonācijas: tā paī, tā paī, tā paī. Bet aiz
vārda uzsvara šai apgabalā jau notikuši kādi intonāci-
ju pārkārtojumi. Par tiem 47.§.

Latviešu valodas izlokšņu lielākajā daļā triju intonāciju sistēmu ir aizstājusi divējāda divu pamatintonāciju sistēma. Neievērojot citas īpatnības, kas sastopamas izloksenēs, šo divējādo pamatintonāciju sistēmu var attēlot šādi:

Visā lībiskajā dialektā, vidus dialekta kursiskajās, vairākumā zemgalisko izlokšņu, kā arī vienā Vidzemes vidus izlokšņu daļā ir sakritusi lauztā intonācija ar krītošo ($\overset{2}{\curvearrowright}$). Vidzemē to abu vietā runā vairāk vai mazāk krītošu intonāciju, bet Zemgalē un Kurzemē - vairāk lauztu. Tas, protams, nenozīmē, ka šai apgabālē nekad nedzird lauztu resp. krītošu intonāciju. Bet runātāju apziņā vairs nav fonologiskas starpības starp krītošo un lauztu intonāciju. Daudzi vārdi, ko triju intonāciju apgabālā šķir ar intonāciju, te atšķirami tikai pēc konteksta. Piemēri: $\underline{kā}^2$ = vsk. gen. $\underline{kā}$, adv. $\underline{kā}$; \underline{aust}^2 = \underline{aust} (gaisma), \underline{aust} (audeklu); $\underline{plāucēt}^2$ = $\underline{plāucēt}$ (miltus), $\underline{plāucēt}$ (ziedus); \underline{zeltu}^2 = vsk. ak. \underline{zeltu} , kondic. \underline{zeltu} u. tml.

Augšzemnieku izloksenēs un pārejas izloksenēs starp vidus dialektu un augšzemnieku dialektu ir sakritusi krītošā un stieptā intonācija. Tur abu šo intonāciju vietā parasti runā krītošu intonāciju, dažkārt dzird arī stieptu, taču šīm intonācijām te nav fonologiskas nozīmes. Piemēri: $\underline{lāuks}^2$ = subst. $\underline{laūks}$, adj. $\underline{lāuks}$; $\underline{māt}^2$ = vok. $\underline{māti}$ vai $\underline{māti}$ un inf. $\underline{māt}$ Aknīstē (Aknīstis, Aknīstes izl., 43.š).

Latviešu valodas pašreizējo pamatintonāciju izveidošanos var attēlot ar šādu shēmu:

1. <u>Intonācijas</u> baltu pirmvalodā			
2. latviešu pirmvalodā resp. senlatviešu cilšu valodās	~	·	·) ^
3a. latviešu valodas vidus dialektā: a)	~	·	^
b)	~	^2	
3b. lībiskajā dialektā:	~	^2	
3c. augšzemnieku dialektā: a)	^2		^
b)	^2		·

Latviešu valodas izloksnēs notikuši vēl citādi intonāciju pārveidojumi, radušās sekundāras intonācijas. Par tām pārskatu dod pievienotā kartoshēma.

Par intonācijām un to vēsturi (līdz ar literatūru) Endzelīns, Latv. val. gram., 34.-44.lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 40.- 52. lpp.; par citādu intonāciju attīstības gaitu austrumbaltu valodās Breidaks A. Latgalisko izlokšņu prosodijas jautājumi. - Grām.: Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam, 1873-1973. R., 1972, 93.- 95. lpp.; par baltu intonācijām un to cilmi Endzelīns, Di., III/2, 69.- 75. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 125- 144.

47. §. Lieli intonāciju pārkārtojumi notikuši neuzsvērtās zilbēs. Trīs intonācijas piedēkļu un gala zilbēs saglabājušās dažās Vidzemes triju intonāciju apgabala izloksnēs. Kā jau teikts, ar stieptu intonāciju runā tās akūtētās zilbes, kam pāri nav gājis vārda uzsvēra atvilkums. Salīdzinot dažu mūsu piedēkļu zilbju intonāciju ar atbilstošu vārdu intonāciju un uzsvēra vietu leišu valodā, redzams, ka ar gaidāmo intonāciju Vidzemes vidienē runā izskapas -ājs (arājs, lei. artōjas), -ējs (vedējs, lei. vedējas 'vadītājs'), -ēns (pelēns, lei. pelēnas 'lauku pele'), -ība (derības, lei. derýbos 'sarunas'), -ītis (sunītis, lei. šunýtis). Stieptā intonācija ir regulāra arī akūtētās zilbēs, kas atradušās aiz vārda uzsvēra, piem., -iētis (vāciētis, lei. vókiētis), divdabju izskapā -āms (zināms, lei. žīnomas).

Taču gaidāmās intonācijas vairs nav atvasināto (II un III konjugācijas) verbu infinitīva izskapās. Leišu vaġóti liek gaidīt latviešu valodā vaġāt resp. vaġuót, bet runā vaġāt resp. vaġuót. Šī pati intonācija ir arī formās, kas veidotas no infinitīva celma.

Jauninājumi ir sastopami arī galotnēs. Ar stieptu intonāciju, piem., vajadzētu runāt vsk. lokatīva galotni tiem vārdiem, kam ir sens pirmās zilbes uzsvērs, piem., liēpā, sal. lei. liēpoje. Ar lauztu intonāciju vajadzētu runāt lokatīva galotni tiem vārdiem, kam nav sena pirmās zilbes uzsvēra, piem., vaġā, sal. lei. vaġojē. Bet izloksnēs ir noticis vienas vai otras intonācijas vispārinājums. Tāpēc runā vai nu liēpā un vaġā, vai liēpā un vaġā.

Neuzsvērtu zilbju intonāciju pārveidojumus latviešu izloksnes neturas kopā. Tāpēc, izloksnes aprakstot, šo zilbju intonācijas ir īpaši noskaidrojamas.

Endzelīns, Latv. val. gram., 41.- 44. lpp.;
Di., II, 514.- 515. lpp.

Intonāciju maiņa

48.§. Vienas saknes vārdos parasti ir vienāda intonācija. Arī vienā paradigmā intonācija nemēdz mainīties. Tomēr ir arī kādas atkāpes. Atšķirības intonācijā vienas saknes vārdos resp. paradigmā var būt radušās sakarā ar intonāciju disimilāciju vai arī metatoniju.

Endzelīns, Di., III/1, 473.- 474. lpp.

Intonāciju disimilācija

49.§. Triju intonāciju apgabalā Vidzemē un vienā augšzemnieku izlokšņu daļē vienā vārdā zināmās formās necieš divas lauzti intonētas zilbes. Ap Valmieru aiz lauzti intonētas saknes piedēkli -ien- runā stieptu intonāciju, turpretī aiz īsas, krītoši vai stiepti intonētas saknes - lauztu intonāciju. Piemēri: metiēns, sāuciēns, kūliēns, bet cēliēns, spēriēns.

Augšzemnieku izloksnēs lauzumu aizstāj ar krītošu intonāciju, ja blakus ir vairākas lauzti intonētas zilbes. Lauzumu te parasti saglabā pēdējā lauzti intonētā zilbe. Piemēri: Zvirgzdenē ir koīnc, gen. koīnā, bet lok. koīnā, dsk. nom. koīny, lok. koīnūs. Kas līdzīgs ir arī sēliskajās izloksnēs. Ērgļos, piem., blakus ci^odi ir ci^odāk; tu skatais un ju^s skatāitēs, taču runā arī tiēvāks.

Metatonija

50.§. Metatonija ir intonācijas maiņa vienas saknes vārdos, bet tā nav saistīta ar disimilāciju. Šādu parādību sastop ne tikai latviešu, bet arī citās indoeiropiešu valodās, kam ir zilbes intonācijas.

Metatonija tikusi izmantota kā vārddarināšanā, tā formu veidošanā.

1. Ne tikai latviešu, bet arī citās indoeiropiešu valodās citādi vienādas (vienas saknes un celma) substantīva un adjektīva formas mēdz atšķirties ar uzsvāra vietu, piem., gr. adjektīvs leukós 'balts', bet substantīvs leukos - kāda zivs. Tāda tipa piemēri ir arī latviešu valodā, piem., liēls (ar uzsvaru saknes zilbē) un liēls (ar uzsvaru gala zilbē) vai plāns un plāns, kā liecina intonācijas atšķirība.

"Ja akcenta maiņa nav bijusi iespējama, tad, adjektīvus pārvēršot par substantīviem, varēja rasties metatonija: subst. lauks (pr. laucke) : adj. lauks (lei. laukas).." (Endzelīns, Latv. val. gram., 44.lpp.)

2. Latviešu (un leišu) valodā metatonija ir vērojama o-, ā- un ē-celma substantīvos, salīdzinot ar atbilstošā verba saknes zilbi, piem., vārti : vērt, brēka : brēkt. Sal. lei. vařtai : vērti.

3. Metatonija ir vērojama iteratīvos verbos ar -āt, salīdzinot ar primārā verba saknes zilbi, piem., braukāt : braukt, lēkāt : lēkt, šņākāt : šņākt. Šāda tipa metatonija ir arī leišu valodā, piem., lāndžioti 'ložņāt' : leņde 'lien'.

Daļa iteratīvo verbu ar -āt var būt derināti nevis no primārā verba, bet gan no tās pašas saknes substantīva. Tā, piem., brēkāt var būt radies blakus vārdam brēka, nevis brēkt. Šādiem substantīviem raksturīgā intonācija ieviesusies arī verbos, kas no tiem atvasināti. Tā kā iteratīvos verbos ar -āt vienlaikus varēja attiecināt arī uz atbilstošo primāro verbu, tad metatonija izmantota arī tais gadījumos, kad iteratīvo verbu darināja tieši no primārā verba, piem., cārtāt : cīrst (lei. kifsti).

4. Metatonija ir arī iteratīvos verbos ar -īt,

piem., glācīt : glāukt, brafcīt : brāukt (lei. braŭkti 'svītrot').

5. Salīdzinot ar pamatverbu, metatonija ir arī verbos ar -inā-, ja saknē kritoša intonācija, piem., kaŭcināt : kāukt (lei. kaŭkti), brafcināt 'vizināt' : brāukt (lei. braŭkti).

6. Izloksnēs vietumis vēl konstatējama metatonija sto-celmu tagadnes formās, salīdzinot ar nenoteiksmi. Skrundā, piem., miērtu (no miŕetu), bet miērt² (no miŕt), Bēnē riŕstu, bet riŕt² (no riŕt). Tāda pati metatonija arī leišu valodā: miŕtu, bet miŕti.

7. Verbiem ar stieptu intonāciju saknē imperatīvā var būt kritoša intonācija, piem., nākt, tag. tu nāc, bet imperatīvā - nāci.

8. Priedēkli ie-, nuo- un pie- parasti ir kritoša intonācija, ja tie savienoti ar verbiem, turpretī savienojumos ar nomeniem - stiepta intonācija. Piemēri: iešūt, bet iešuve, iēraugs, iēpelēks; nuobiŕt, bet nuōbars, nuōdaba, nuōdala; piedarīt, bet piēdarbs, piēkraste, piēvakare. (Sal. lei. priē : prieglauda 'patvērums'.)

Intonācijas maiņa notikusi arī gadījumos, kad vārdam pieaugusi postpozīcija, piem., kuŕp (no kūr + pi), tuŕp (no tūr + pi). (Sal. lei. namīepi : namīē 'mājā'.)

9. Lietvārdiem, kam saknē ir stiepta intonācija, vokatīvā mēdz būt kritoša intonācija, piem., māte, gen. mātes utt., bet vok. māti; māsa, bet vok. māsī; tēvs, bet vok. tēvi.

Tādu pašu metatoniju sastop leišu un grieķu valodā: lei. výras 'vīrs', bet dial. vok. výre; gr. Zeús, vok. Zeŭ.

10. Kurzemes un Zemgales izloksnēs metatonija ir deminutīvs ar -elis, -ele atšķirā no pamatvārda

intonējuma, piem., ruōka² (no ruōka), bet ruōkele,
maīss² (no maīss), bet maīselis. Sal. ziēmēlis : zīema.

Izlokenēs bez šiem ir vēl citi metatonijas gadījumi. Džūketē, piem., ir āīta² (no āīta), bet āītene,
āītēns, kānt², bet kāpelēt², reibt², bet reibulis,
piēci², bet piēča (piektdienā dzimušas govju vārds),
Brengūlos rāibs, bet Raībala.

Dažos gadījumos intonācijas maiņu radījusi vārda
uzsvara vietas atšķirība. Tā cēlusies maiņa starp
lauzto un stiepto intonāciju. Bet tā nevar izskaidrot
kritošās un stieptās intonācijas maiņu latviešu valodā.
Cirkumfleksa stāšanās akūta vietā sastopama ne tikai
baltu, bet arī citās indoeiropiešu valodās vokatīvā.
Dienzīl nav zināms, ar kādu intonāciju runāts Langes
vārdnīcā registrētais vārns 'krauklis'. Ja saknes
zilbes intonācija būtu kritoša, tad metatonijas paralēles
būtu leišu vārna : vaīnas 'krauklis', krievu
ворона : ворон, serbhorvātu vrāna : vrān u. tml. Taču
citādi vienas saknes, bet dažādu celmu vārdos latviešu
valodā metatonija nav vērojama.

Baltu metatonijas cilmi K. Stangs dažos gadījumos
skaidro ar uzsvara pārcēlumu par vienu zilbi atpakaļ,
taču latviešu valodas fakti tikai retumis saskan ar
leišu valodas dotumiem. J. Endzelīns par šo valodas
pārādību ir teicis: "Metatonijā tā tad gan `stājas`
vietā, gan `veca` vietā. Leišu un slavu paralēles
resp. paralēļu trūkums šai valodā rāda, ka visi
metatonijas gadījumi nav vienāda vecuma un laikam
nav radušies vienādos apstākļos. Tā kā sistēmas
spēds ir šai ziņā laikam radījis dažādus jauninājumus,
tad visi metatonijas noteikumi laikam nekad
nebūs droši izziņāmi." (Latv. val. sk. un f., 23. lpp.)

Endzelīns, Latv. val. gram., 44.-48. lpp.; Di.,
II, 516.-524. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S.

VOKĀLISMS

Mantotu vārdu vokālisms

51. §. Patskaņu un divskaņu sistēma, kas patlaban ir kādā izloksnē un literārajā valodā, ir veidojusies no tā vokālisma, kāds bijis baltu pirmvalodā, bet tas savukārt ir viens no indoeiropiešu pirmvalodas patskaņu un divskaņu sistēmas turpinājumiem.

Indoeiropiešu pirmvalodas patskaņu sistēmu rekonstruē šādu:

i		u	ī	ū
e	e	o	ē	ō
a			ā	

Szemerényi, Einführung, S. 159; Aitzetmüller, Altbulg. Gramm., S. 24; Anttila, Introduction, p. 249.

Dažkārt šai rekonstrukcijā netiek iekļauts reducētais patskanis, ko apzīmē ar apgrieztu e un sauc par indoeiropiešu švā.

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 87.lpp.;

Shevelov, Prehistory, p. 22.

Tradicionālā indoeiropēistika šo švā uzskata par garu patskaņu vājinājuma rezultātu.

Indoeiropiešu pirmvalodas divskaņu sistēmu parasti rekonstruē šādu:

ēi	ōi	ēu	ōu
āi		āu	

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 87.lpp.;

Shevelov, Prehistory, p. 22; Aitzetmüller,

Altbulg. Gramm., S. 25 - 29.

Pie indoeiropiešu pirmvalodas vokāļu sistēmas mēdz pieskaitīt arī zilbiskus sonantus -

ḡ	ḡ	ḡ	ḡ
ḡ	ḡ	ḡ	ḡ

un tautosillabiskos savienojumus ar r, l, m, n, ko latviešu valodniecības tradīcija pie divskaņiem nepie-
skaita.

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 87. lpp.;
Stang, Vergl. Gramm., S. 77 skk.; Szemerényi,
Einführung, S. 159.

Par vairākiem ide. vokāliema jautājumiem nav vieno-
tu uzskatu. Diskutēts, piem., tiek jautājums par gar-
diftongiēm (t.i., divskaņiem ar garu pirmo kompenen-
tu) - vai tie varējuši būt jebkurā pozīcijā vārdā
vai arī vēlākajā posmā bijuši tikai morfēmu sadūrā un
vokāļu priekšā.

Szemerényi, Einführung, S. 44, 149-150; Sheve-
lov, Prehistory, p. 24-25.

52.§. Par baltu pirmvalodas vokālismu tāpat
nav vienotu uzskatu. K.Stangs un Z.Zinkevičs dod šādu
rekonstrukciju:

ī		ū					
	ē	ō		ēi	ōi	ēu	ōu
		ā		āi		āu	

Stang, Vergl. Gramm., S.22, 32; Zinkevičius,
Liet. k. k., 192. lpp.

Citādu baltu vokālisma rekonstrukciju devis J.Kaz-
lauska. Pēc viņa domām vokālisms uzsvērtā un neuz-
svērtā pozīcijā nav bijis vienāds. Viņa rekonstrukci-
ja ir šāda:

Uzsvērtā pozīcijā				Neuzsvērtā pozīcijā			
ū	ī	u	i	ū	ī	u	i
ō ₁	ē			ō	ē		
ō ₂		o	e	ā		a	e

ВЯ, 1962, № 4, с. 24.

Ar laiku tiklab neuzsvērtā, kā arī uzsvērtā pozīcijā izveidojusies vienāda sistēma:

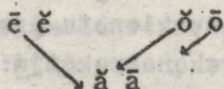
ū	ɣ	u	i
ō ₁			
ō ₂	ē	o	e

V. Mažulis mazliet variē dažus apzīmējumus, taču citādi pievienojas J. Kazlauska viedoklim.

Mažulis, Baltu k. sant., 11.- 40. lpp.;

B, I/1, 17.- 30. lpp.

J. Kazlauska uzskatiem par baltu pirmvalodas vokāliem pievienojušies vēl citi lingvisti, piem., A. Breidaks, A. Girdenis. Amerikāņu valodnieks Dž. Levins (Jules F. Levin) rakstā "Dynamic linguistics and Baltic historical phonology" rekonstruē baltu pirmvalodas sākuma stadijas patskaņu sistēmu šādā veidā: ģ ũ

General Linguistics, 15/3 (1975), p. 156.

Ievērojot tendenci vidēja pacēluma patskaņiem kļūt par zema pacēluma skaņām, tālāko baltu vokālisma attīstības posmu Dž. Levins rekonstruējis tā:

Rietumbaltu Austrumbaltu resp. pirmleišu

ģ ũ š ā	ģ ũ ē ō ē ā
--	--

General Linguistics, 15/3 (1975), p. 151, 156.

Jāievēro, ka pēdējā shēmā ē nav vis mantotā ide. *ē turpinājums, bet radies, monoftongizējot *ē; ide. *ē kļuvis par zema mēles pacēluma skaņu.

Par baltu vokālismu izteikušies vēl citi autori. J.Endzelīns, kura uzskati visvairāk ievēroti sai darbā, baltu pirmvalodas vokālismu shematiski nekur nav attēlojis. Pēc viņa darbiem varētu izsecināt šādu shēmu:

ī	ū	i	u
ē	ō		
	ā	e	a

Domstarpības tātad ir par *ō, *ā, *ā̄ un *ē̄ likteni. J.Endzelīns, K.Stangs, V.Šmālstīgs, Z.Zinkevičs un citi mūsdienu baltisti uzskata, ka ide. *ō un *ā baltu pirmvalodā sakrituši g-skaņā. H.Jakobsons, J.Kazlausks, V.Mažulis, V.Šteinics, A.Breidaks un citi domā, ka sakrituma rezultātā uzvarējusi o-skaņa. Šie paši autori sliecas domāt, ka ide. *ā baltu pirmvalodā kļuvis par labiālu skaņu, kas tikai ar mēles pacēluma pakāpi atšķiries no mantotā ide. *ō.

Jāievēro arī fonēmu pārkārtojums no simetriska trijstūra par četrstūri.

Dažādi spriedumi izteikti arī par divskaņiem, sevišķi gardiftongiem. P.Arumā, piem., uzskata, ka baltu pirmvalodā gardiftongi bijuši saglabājušies, citi pieļauj saīsināšanos. J.Endzelīna viedoklis ir tāds: gardiftongi, kur tie jau ide. pirmvalodā nav bijuši pārveidojušies, baltu valodās neuzsvērtā zilbē saīsinājušies agrāk nekā uzsvērtā zilbē. Tā no *ōū neuzsvērtā zilbē būtu radies *ou > *au, bet uzsvērtā zilbē *ōū pārvērties par austrumbaltu uo, zūdot tautosillabiskajam u aiz ō vai o. Tā varēja rasties paralēlas saknes ar au un uo, piem., lei. *kaūpas* 'kaudze' un *kūopa* 'kopa'.

Baltu divskaņus neuzskata vēl par monofonēmiskiem.

Endzelīns, Di., II, 529. - 533. lpp.; Zinkevi-

čius, Liet. k. k., 28., 189.- 190. lpp.;
Stang, Vergl. Gramn., S. 52- 77; Arumaa, Ursi.
Gramm., 1, S. 93- 100; Mathiassen, Studien zum
Langvokal., S. 3 skk.; Karaliūnas, Baltų k.
strukt. bendr., 149. lpp. skk.; Szemerényi,
Einführung, S. 148- 150.

Baltu pirmvalodas rekonstruēšanas grūtības palīdz
saprast J. Endzelina atzinums: "Mēdz jau nu būt izlok-
snēs katrā valodā, bet, piemēram, slavu pirmvalodu va-
ram iedomāties daudz viengabalaināku nekā baltu pirm-
valodu, ja vispāri par tādu baltu "pirmvalodu" var
būt runa. Var sarakstīt gan pirmslavu, bet ne pirm-
baltu gramatiku. Varētu, piem., iedomāties tā tīri teo-
rētiski, ka tā indoeirop. pirmvalodas izloksnē, no ku-
ņas vēlāk radās prūšu valoda, ir bijusi apmēram tik-
pat tuva tai izloksnei, no kuras radās germāņu pirm-
valoda, kā tai izloksnei, no kuras ir radušās austrum-
baltu valodas, bet ka vēlāk, kad germāņu senči bija
geografiski atdalījušies no prūšu senčiem, šie prūšu
senči valodā tuvojās austrumbaltu senčiem, ar kuriem
tie bija palikuši kaimiņos. Ar to es, zināms, nogribu
teikt, ka tiešām tā ir bijis, bet gribēju tikai
aizrādīt, kā varbūt varētu saprast palielo starpību
starp austrumbaltu un rietumbaltu valodām. Bet, ja
baltu valodās atrodam ļoti maz tām īpatnēju un kopēju
jauninājumu, tad jādomā, ka baltu ciltis ir palikušas
indoeirop. pirmdzimtenes tuvumā, jo, tālus ceļus stai-
gājot, tās laicam vairāk būtu nokļuvušas svešā
ietekmē un sakarā ar to būtu vairāk pārveidojušas sa-
vu valodu." (Di., III/1, 551. lpp.)

53. §. Uzevērtās zilbēs patskaņi un divskaņi
mēdz saglabāties citādi nekā neuzsvērtās zilbēs. Arī
latviešu valodā piedēkļu un it īpaši gala zilbēs noti-

kuši lieli pārveidojumi. Sakarā ar to īpašas apakšno-
daļas veltītas piedēkļu un gala zilbju vokālismam.

Latviešu literārajā valodā un leļzemnieku izlok-
enēs mantotos vārdos ir īsi patskaņi a, e, e, u, i,
gari patskaņi ā, ē, ē, ū, ī un divskaņi ai, ei, au,
ie, uo, ļoti reti ui un onomatopoētiskos vārdos arī
iu. Izlokenēs, sevišķi augšzemnieku izlokenēs, manto-
tos vārdos sastop arī o, ū, oi, ou, eu.

Apskatot patskaņu un divskaņu vēsturi, pirmām kārt-
tām tiek noskaidrots, vai pārrunājamā skaņa bez kādām
pārmaiņām ir mantota no baltu pirmvalodas. Īpaši tiek
runāts par gadījumiem, kur aplūkojama skaņa ir radu-
sies kādu vēlāku fonētisku procesu rezultātā - manto-
tai skaņai pagarinoties, saīsinoties, monoftongizējo-
ties vai diftongizējoties. Noteiktos fonētiskos ap-
stākļos kāda skaņa var būt mainījusies kvalitatīvi -
pārvērtusies par citu skaņu. Tādējādi viena un tā pa-
ša mūsdienu patskaņa vai divskaņa cilme var būt dažā-
da.

Lai labāk varētu pārredzēt kādas konkrētas skaņas
cilmi, ir dotas dažādas tabulas un shēmas. Ir rādī-
tas, piem., atbilstemes mūsu valodas skaņām citās indo-
eiropiešu valodās. Tās palīdz izmantot etimologiskās
vārdnīcas. Ar īpašu pasvītrojumu izcelti to valodu
dotumi, kas ļauj spriest par mūsu skaņas cilmi. Ka
mūsu a citreiz ir ide. *e, citreiz ide. *o turpinājums,
rēda latīņu, grieķu un senīru valoda, kur šīs skaņas
nav sakritušas. Skaņu atbilstemes radu valodās parasti
dotas pēc J. Endzelīna "Latviešu valodas gramatikas".

Tabulu veidā mēģināts arī rādīt fonētiskos ap-
stākļus, kuros kāda skaņa pārvērtusies. Tad bijis jā-
izmanto dažas īpašas zīmes. Ar --, piem., rādīta zil-
bes robeža. Lai attēlotu, ka divskaņš ie dažos vār-
dos radies, kontrahējot i ar nākamās zilbes e vai a,

izmantota šāda shēma: \underline{ie} < $\underline{i--e}$ / $\underline{i--a}$. Slīp-
svītra te lasāma kā un, vai.

Vairāki skaņu pārveidojumi notikuši resp. tagad sastopami tikai kādā dialektā vai izlokšņu grupā. Tādos gadījumos izmantota neliela shēma, kur ar \underline{i} vai \underline{e} zīmi norādīts, vai pārveidojums attiecīgajā dialektā resp. izlokšņu grupā ir vai nav sastopams, piem.,

\underline{ie} < $\underline{ē}$

-	+	+
L	V	A

Dialektu secība ir ievērota tāda, kādā tie sastopami dabā: lībiskais dialekts ir Latvijas rietumos, tāpēc shēmā pa kreisi. Tas apzīmēts ar L. Augšzemnieku dialekts ir austrumos, shēmā - pa labi un apzīmēts ar A. Vidus dialekts ir starp tiem, apzīmēts ar V.

Dažkārt shēmā atšķiras \underline{i} zīmes lielums. Tas nozīmē, ka attiecīgs pārveidojums nav sastopams vienlīdz plaši. Tā \underline{i} saīsinājums tāda k priekšā, kam seko vēl kāds līdzskanis, shēmā attēlots tā:

$\underline{ik} + \underline{C}$ > \underline{ikC}

-	(+)	+
L	V	A

Ārpus dialektu apzīmējumiem V lietots ar nozīmi 'patskanis jeb vokālis', C ar nozīmi 'līdzskanis jeb konsonants'.

Patskani

i

54.§. Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar i, kam arī leišu un prūšu valodā atbilst vārdi ar i. Piemēri: la. likt, lei. likti 'palikt'; la. viess, lei. viess, pr. wissa (siev. dz. vsk. nom.); la. cirst, lei. kifsti, pr. kirtie 'cirtiens'; la. vīlks,

lei. vilkas, pr. wilkis; la. sīmts, lei. šimtas, pr. desimts 'desmitais'. No tam secina, ka tādos vārdos latviešu i ir mantots no baltu pirmvalodas. Salīdzinājumi ar tālākām radu valodām rāda, ka baltu *i visos šādos vārdos nav ar vienādu cilmi.

1. Ide. *i refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	sl.	go.	lat.	gr.	skr.
*i	*i	i	i	i	ь	i	i	i	i

Baltu un līdz ar to arī latviešu i var būt mantots no ide. pirmvalodas. Arī tālākajās radu valodās šādam i atbilst parasti i, piem., la. likt salīdzināms ar lat. relictus 'atstāte', gr. ἐλίπε 'atstāja' (vsk. 3. p.); la. miglā, lei. miglā, sl. mgla, gr. omichlē.

Troksneņu priekšā sastopamais i visbiežāk ir mantotās patskaņu mijas i-rindas zuduma pakāpes loceklis.

2. Ide. *j, *r, *u, *ū refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	sl.	grm.
<u>*r</u>	*ir / *ur	ir / ur	ir / ur	ir / ur	ьr / ьr	ur
	lat.	gr.	skr.	sl.		
	or, ur	ra/ar	ŗ	ri, ar		
<u>*j</u>	*il / *ul	il / ul	il / il	il / ul	ьl / ьl	ul
	lat.	gr.	skr.	sl.		
	ol, ul	la/al	ļ	li, al		

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	sl.	grm.
* <u>u</u>	*im / *um	im / um	im / um	im / um	e < im	um
	lat.	gr.	skr.	sī.		
	em	a	a	am, em		
ide.	blt.	la.	lei.	pr.	sl.	grm.
* <u>u</u>	*in / *un	ī < in/ ū < un	in, i / un, u	in / un	e < in	un
	lat.	gr.	skr.	sī.		
	en	a	a	an, en		

Szemerényi, Einführung, S. 48-49.

Ide. *i, *u, *o, *u refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	sl.	grm.
* <u>i</u>	*ir / *ur	ir / ur	ir / ur	ir / ur	ɪr / ʊr	ur
	lat.	gr.	skr.	sī.		
	rā	rā	Ir, Ūr	rā		
ide.	blt.	la.	lei.	pr.	sl.	grm.
* <u>u</u>	*il / *ul	il / ul	il / ul	il / ul	ɪl / ʊl	ul
	lat.	gr.	skr.	sī.		
	lā	lā	Ir, Ūr	lā		

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	sl.	grm.	lat.	gr.	skr.	sf.
* <u>ṃ</u>	* <u>m̄</u> * <u>m̄</u>	im/ um	im/ um	im/ um	ę	um	mā	mā	ā	mā
* <u>ṅ</u>	* <u>n̄</u> * <u>n̄</u>	ī <in /ā <un	in, i / un, u	in / un	ę	un	nā	nā	ū	nā

Szemerényi, Einführung, S. 50; Lehmann, Proto-Indo-Europ. phonol., p. 87; sal. arī Arumaa, Ursl. Gramm., I, S. 151-160; Endzelīns, Latv. val. gram., 48.-49., 53.lpp.; Di., II, 172.-190. lpp.; par intonācijām baltu pirmvalodas kāpjošās intonācijas vietā skat.38.§.

No baltu, bet ne vairs no ide. pirmvalodas ir mantots ī priekš un retumis aiz ŗ, ļ, ṃ, ṅ, ja tas ietilpst mantotās patskapu mijas ę-rindā kā zuduma pakāpes locēklis. Ide. pirmvalodā pamatpakāpē ŗ, ļ, ṃ, ṅ priekšā bijis ę vai q, zuduma pakāpē zilbisks sonants, kura refleksus tālākās radu valodās rāda tikko dotās shēmas. Daži piemēri: la. mirt̃, lei. mirt̃i, ssl. mirt̃a 'nāve', skr. mrt̃āh, lat. mortuus 'miris'; la. širds, lei. širdis, ssl. sr̃d̃ca, lat. cor, gen. cor̃dis, gr. kardiā; la. vīlks, lei. vīlkas, pr. wilkis, ssl. vīlk̃s, go. wulf̃s, skr. vīkah; la. pīl̃ns, lei. pīl̃nas, pr. vek. ak. pilnan, go. full̃s, skr. pūrnāh; la. šimts, lei. šimtas, go. hund, lat. centum, gr. hekaton, skr. śatam; la. dzīl̃t, lei. gifti, gr. phatós 'nonāvēts', skr. hatyā 'nonāvēšana'.

J. Endzelīns pievienojas to valodnieku domām, kas atzīst, ka ide. *ŗ, *ļ, *ṃ, *ṅ devis divējādu refleksu atkarā no tā, vai zudis neuzsvērts ę vai q. J. Kuriļovičs, K. Stangs un citi tādām viedoklim nav pievieno-

jušies, tātad nedomā, ka baltu r ($\text{r} = \text{r}, \text{l}, \text{m}, \text{n}$) ir gadījumos, ja zudis neuzsvērts e , bet *ur tad, ja zudis neuzsvērts o . Šai parādībai meklēti un doti dažādi skaidrojumi.

Endzelīns, Latv. val. gram., 48.-49. lpp.;
Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 60.-61.,
82.-84. lpp.; Zinkevičius, Liet. k.k., 117.-
119. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 51, 77
skk.; Arumaa, Ursl. Gramm., 1, S. 58-59, 151-
160; Lehmann, Proto-Indo-Europ. phonol., p.
85 skk.

55.§. Latviešu un citās baltu valodās ir daži vārdi ar i troksneņu priekšā, kam tālākās radu valodās atbilst vārdi ar e , piem., la. $\text{i}\underline{\text{z}}$, lei. $\text{i}\underline{\text{z}}$, pr. $\text{i}\underline{\text{s}}$, bet lat. ex , gr. ex . Vairāki valodnieki uzskata, ka baltu i kā zudumpakāpes skaņa sastopams mantotās patskaņu mijas e -rindā arī starp troksneņiem. Par tādām visai retiem gadījumiem J. Endzelīns devis citādu skaidrojumu, visbiežāk saskata analogiju.

Endzelīns, Latv. val. gram., 49.-50. lpp.;
Stang, Vergl. Gramm., S. 33-34.

56.§. Latviešu valodā ir arī mantoti vārdi, kuru i -skapai atbilstošs i nav atrodams ne tuvākās, ne tālākās radu valodās, pat ne visās latviešu valodas izloksnēs ir šis i . Tādos vārdos i ieradies u vietā.

1. $\text{--i}\underline{\text{vi}}\text{--}$ < $\text{--u}\underline{\text{vi}}\text{--}$
 $\text{--i}\underline{\text{bi}}\text{--}$ < $\text{--u}\underline{\text{bi}}\text{--}$

Pazīstamākie piemēri ir skaitlenis $\text{di}\underline{\text{vi}}$ (sal. $\text{du}\underline{\text{v}}\underline{\text{ē}}\text{--jāds}$ Dunikā), substantīvi $\text{zi}\underline{\text{v}}\underline{\text{e}}$ (sal. $\text{zu}\underline{\text{v}}\underline{\text{e}}$ Kurzemes izloksnēs), $\text{si}\underline{\text{v}}\underline{\text{ēns}}$ (sal. $\text{su}\underline{\text{v}}\underline{\text{ēns}}$ Gaujienā un citur), $\text{di}\underline{\text{bi}}\underline{\text{ns}}$ resp. $\text{di}\underline{\text{b}}\underline{\text{ēns}}$ (sal. $\text{du}\underline{\text{b}}\underline{\text{ēns}}$ Rietumkurzemē), vietvārds $\text{Di}\underline{\text{gn}}\underline{\text{ā}}\text{ja}$.

Pēc J. Endzelīna domām skaņu kopās -uyi- un -ubi- u asimilējies nākamās zilbes i-skaņai un vienlaikus disimilējies no y un ū, jo skaņu kopās -uci-, -udi-, -uni- un citur u saglabājies.

Skaitlenim divi senākās formas bijušas vīriešu dzimtē *duyu (divskaitlis!), sievietes dzimtē - *duvi (tāpat divskaitlis). *duvi > divi; var domāt, ka kādu laiku paralēli bija vīr. dzimtes forma divu ar i no siev. dzimtes. Kad divskaitlis kā kategorija zuda, radās pašreizējās formas: vīr. dzimtes forma divi (ar parasto dsk. nominatīva galotni -i) un siev. dzimtes forma divas (ar parasto ā-celma dsk. nominatīva galotni -as).

Vārda zijs senākā forma bijusi *zuvis, kā rāda arī lei. zuvis.

Vārds sivēns sakni siv- dabūjis no formas, kas atbildusi lat. sūs, gen. su[v]is 'cūka'.

Vārdā dibens -i- pārņemts no formas, kas paglābusies izlokšanās, - dibins (< dubins). Sakne dub- pamatā arī vietvārdam Dignāja. Līvānos pierakstīta tautdziesma: Ūzulenš zēilu raud. Zēilis byra Dubnōjā (ID I pielikums, 2800,3; sal. arī ID 16039,1; 17063,3.) Izlokšanās sastopami vēl citi vārdi, kuros u aizstāts ar i priekš y.

Endzelīns, Latv. val. gram., 51.- 52. lpp.

2. i--u-- < u--u--
i--ū-- < u--ū--
i--au-- < u--au--

Dažos vārdos visā Latvijā, biežāk augšzemnieku izlokšanās, disimilēts pirmās zilbes u par i, ja nākamajā zilbē seko ū vai au, piem., igaunis (Indriķa hronikā novads Ugaunia), tirgus (lei. turgūs), izl. kimūse 'kumos'.

3. y--y-- < i--i-- < u--i--

Latgales izloksnēs dažos vārdos ī ir radies ar regresīvu asimilāciju, piem., l̥ypnuōt̥ 'lupināt', k̥itynuōt̥ 'kutināt' Varakļēnos.

Endzelīns, Latv. val. gram., 52. lpp.; Di., III/1, 482. lpp.; Di., IV/1, 333. lpp.

57. §. ī var arī rasties, saīsinot ī vai ie. Tādi saīsinājumi sastopami izloksnēs kā saknes, tā piedēkļu zilbēs, piem., vīksna no vīksna Ziemeļlatgalē, uzvārds Vīndedzis no Vīndedzis, pi 'pie' tāmnieku un dziļo augšzemnieku izloksnēs, medīju no medīju. Vecu garumu saīsināšanai saknes un piedēkļu zilbēs ir vēltītas īpašas nodaļas un ī no ī vai ie aplūkots tanīs.

Ir arī pozīcijas, kurās mantotais ī latviešu valodas izloksnēs nav saglabājies. Dažādos apstākļos tas var būt pagarinājies vai mainījis kvalitāti, piem., bīja 'bija' Blīdienē, zīrgs² 'zirgs' Lubezerē, pīrkt² 'pirkt' Balvos, sīl 'sile' Limbažos, mīra 'mira' Kalsnavā, visse 'viss' Latgales izloksnēs. Arī šie pārveidojumi aplūkoti attiecīgās nodaļās.

ī

58. §. Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar ī saknes resp. piedēkļa zilbē. Atbilstošajos leišu vārdos tāpat ir ī (raksta y). Prūšu Elbingas vokabulārā atbilst ī, katehismu dialektā ī (rakstījumi gan ļoti dažādi - ī, ij, i, ie, yie, ye) vai ei (rakstīts eij, ey). Piemēri: la. dzīvs, lei. gyvas, pr. vek. gen. giwas, geijwas 'dzīves'. No tam secina, ka ī mantots no baltu pirmvalodas. Bet ī ir arī tādus mantotos vārdos, kam atbilstošos radu velodu vārdos nav sastopams ī. Tas rāda, ka mūsu ī visos mantotos vārdos nav ar vienādu cilmi.

1. Ide. *ī refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.
*ī	*ī	ī	ī	P. ī, S. ī)	i	ei	ī	ī	ī
				ei					

Salīdzinājumi ar tālākām radu valodām rāda, ka no baltu pirmvalodas mantotais ī var būt ide. *ī turpinājums. Piemēri: la. dzīvs, lat. vīvus, skr. jīvāh (= džīvāh); la. dzīsla, lei. gýsla, pr. pette-gislo 'muguras dzīsla', ssl. žīla 'vēna, nervs', lat. filum 'diegs, pavediens'.

2. Baltu *in refleksi

blt.	la.	kuršu	lei.	pr.
*in	ī	in	in /	in
			i	

Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar ī, kam leišu valodā atbilst in vai i (runā ī; par nosacījumiem, pēc kuriem ir tāda starpība, skat. 146.š), prūšu valodā in. Piemēri: la. dzīt, pag. dzina, lei. giñti; la. kriñtu, lei. kriñtū; la. mīkats, lei. mīnkāstas; la. īgs, lei. īsas, pr. īnsan (vsk. ak.); la. īkstis, lei. īnkētys, pr. īnstixs (= instiks); la. dzītars, kuršu dzintars, lei. gintaras.

Par to skat. arī 54.š, kur rādīts, ka baltu *in ir ide. *n turpinājums.

59.š. ī rodas no tautosillabiska savienojuma ij līdzskapa priekšā. Rakstījumu riīkuris var lasīt arī riīkuris. Dažkārt vārdi tā tiek arī rakstīti, piem., Rīgalis² - mājas Rozēnos, Rīkuli² - mājas Milz-

kalnē. Izloksnēs ī no ij līdzskaņu priekšā rodas arī sakarā ar patskaņa zudumu aiz j, piem., bīš < bijš < bijs < bijis; bīši < bijši < bijuši.

60. §. Latviešu valodas izloksnēs ī var būt radies, dažādos apstākļos pagarinot i vai monoftongizējot ie. Par to skat. 57. §, kā arī 132., 140.-148. §.

Dažkārt ī nav arī patvēries. Augšzemnieku izloksnēs tas var būt diftongizēts par ei (par to 133. §), visos dialektos dažādos fonētiskos apstākļos tas var tikt saīsināts (par to 134.-136. §).

Endzelīns, Latv. val. gram., 52.-53. lpp.;
Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 66.-67. lpp.;
Stang, Vergl. Gramm., S. 50-51; Arumaa,
 Ursl. Gramm., 1, S. 59-61.

u

61. §. Ir mantoti vārdi ar u saknē, kam atbilstošos leišu un pršu vārdos arī ir u. Piemēri: la. suns, lei. gen. šūns (nom. šuō), pr. sunis; la. rudzis, lei. rugys, pr. rugis; la. kluss, lei. klūsas 'pakurls', pr. poklusman 'paklausīgs'; la. kuft, lei. kūrti; la. izl. stulbs 'stilbs', lei. izl. stulbas 'stabs, pīlārs'; la. tulzna, lei. tuīzti 'pampt, kļūt ādepains'. Jāsecina, ka mūsu u ir mantots no baltu pirmvalodas. Salīdzinājumi ar citām radu valodām rāda, ka baltu *u cilme visos gadījumos nav vienāda.

1. Ide. *u refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.
*u	*u	u	u	u	ъ	u	u	y	u

Ja baltu un līdz ar to latviešu u mantots no ide. pirmvalodas, mūsu u-skanīgai stābilst u arī tālākās radu valodās, piem., la. suns, go. hunds, gr. kynós.

skr. śúnah (vsk. gen.; ś = š); la. duris, lei. dūrys, sav. turi, gr. próthyron 'durvju priekša, pagalms', skr. durah (dsk. ak.).

Mantotajā skapu mijā šis u meklējams u-rindā. Skat. 109.š.

2. No baltu, bet ne vairs no ide. pirmvalodas ir mantots mūsu u diftongiskajos savienojumos ur, ul, um; baltu *un pārvērties par ū. Citos tās pašas saknes vārdos tas mijas ar baltu *a, *e, tātad ietilpst mantotās patskapu mijas e-rindā. Tālākās radu valodās tādām mūsu u vairs neatbilst tās skapas, kas atbilst no ide. pirmvalodas mantotajam u. Uzskata, ka baltu *ur, *ul, *um, *un šādos vārdos cēlies no ide. *r, *l, *u, *o. Kā jau aizrādīts 54.š, J. Endzelīns uzskata, ka u sonanta priekšā baltu valodās radies tad, ja pilnajā pakāpē bijis ide. *o. Leišu un prūšu valodā šādam latviešu u atbilst u, ja atbilstošā morfēma arī tur ir zuduma pakāpē, bet a vai e, ja tā ir pilnajā pakāpē. Piemēri: la. tūmsa, lei. tamsā 'tumsa', tēmti 'tumst'; la. puūpa, lei. paūpti 'pampt'; la. skurbt, lei. skuūbti 'novadēties; nīkt'; la. izl. muldēt 'mal-dities', lei. nasimūldyti; la. (kursisms) lunkans, lei. lankstūs; la. kurtēt, go. hardus 'ciets', gr. krátos 'spēks, stiprums'.

Tālāku radu valodu atbilstemes skat. 54.š 2. punktā dotajās shēmās.

K. Stangs konstatējis, ka vārdiem ar ur, ul, um, un () la. ū), it īpaši latviešu valodā, ir niecināma nozīme. Sal. la. gurds, kurls, kumpt u. tml.

Endzelīns, Latv. val. gram., 53. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 61.- 62. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 34-35, 77-82; Arumaa, Ursl. Gramm., 1, S. 151-160.

62. §. Latviešu valodā ir arī jaunākas cilmes ū. Tas var būt radies, saīsinot zināmos apstākļos ū vai uo, un augšzemnieku izloksnēs dažos vārdos tas radies no y (i). Piemēri: vietvārds Alsunga, Sigulda; numīr 'nomira' Zlēkās, nu reīta 'no rīta' Nirzā, kuktiē 'kūti' Dzelzavā; yus lobuôk 'vielabāk' ziemeļaustrumu Latgalē. Par ū no ū vai uo skat. nodaļā par senu garumu saīsinājumiem; te jāaplūko tādas formas kā yuss.

Vidzemes ziemeļaustrumos un Latgales ziemeļos runā yuss 'viss', yus lobuôk, bet yysta (vysta u. tml. J. Endzelīns aizrādījis, ka y (i aiz lūpeņa varbūt pārvērties par ū vispirms neuzsvērtā pozīcijā, piem., superlatīva komponentā yis-; vēlāk tad yus- vispārināts.

Šo J. Endzelīna domu balsta ne tikai citu ide. valodu paralēles ar vy- pārveidojumu par vu-, bet arī Bērzpils izlokse, kur gala zilbē aiz lūpeņa -ys vietā runā -us, piem., lobus uôdys, citur Latgalē - lobys uôdys 'labas ādas'.

ū vai ue rakstīts i vietā diezgan bieži blakus lūpeņiem latviešu vecajos tekstos, piem., wur/con 'virs, uz', murronems 'miropiem'. J. Endzelīns raksta: "Tātad varbūt var iedomāties, ka 16. gadsimtenī - izloksnēs - vecais i aiz lūpeņiem vēlāru patskaņu priekšā izrunāts kā kādam y vai ū līdzīgs patskaņš." (Latv. val. gram., 133. lpp.)

Mantotais ū latviešu valodā dažos gadījumos arī nav saglabājies. Dažādos apstākļos ū ticis pagarināts; par to skat. nodaļā Senu īsumu pagarinājumi. -uvi-) -ivi-, -ubi-) -ibi- aplūkots 56. §. Par ū) o skat. 73. §.

Endzelīns, Latv. val. gram., 53. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 61.- 62. lpp. Stang, Vergl. Gramm., S. 34-37.

63. §. Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar ū, kam atbilstošos leišu un prūšu vārdos tāpat ir ū. Piemēri: la. dūmi, lei. dūmai, pr. dumis (= dūmis, vsk. nom.); la. būt, lei. būti, pr. būton, boūton; la. kūpēt, lei. kūpēti 'vārīties'.

No tam secina, ka ū šais vārdos ir mantots. Tas mantots no baltu pirmvalodas.

Ja salīdzina šādus vārdus ar citām radu valodām, tad mūsu ū-skaņai arī vairākās no tām atbilst ū.

1. Ide. *ū refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.
*ū	*ū	ū	ū	P. ū, S. ū, ou	y	ū	ū	γ	ū

Latviešu vārdam dūmi atbilst, piem., lat. fūmus, skr. dhūmah, gr. thūmós 'gars', ssl. dymb 'dūmi'; la. izl. mūdat 'peldināt', pr. aumūsnan (vsk. ak.) 'nomazgāšanu', ssl. umyti '(no)mazgāt', vlv. mūten 'seju mazgāt', sl. mūn, skr. mūtra - 'urīns'.

Šādi piemēri liecina, ka latviešu (un baltu) ū bez pārmaiņām var būt mantots no ide. pirmvalodas. Tāpat kā ū, tas ietilpst mantotās patskaņu mijas ū-rindā.

2. Baltu *un refleksi

blt.	la.	krš.	lei.	pr.
*un	ū	un	un / ū	un

Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar ū, kam leišu un prūšu, nemaz nerunājot par tālākām radu valodām, ū neatbilst. Prūšu valodā te latviešu ū-skaņai vienmēr atbilst un, leišu valodā un vai noteiktās pozīci-

jās u, piem., la. jūtu, lei. juntu; la. ūdens, pr. unds, wunds 'ūdens'. Par to arī 185. §.

64. §. ū var būt arī radies, zināmos apstākļos pagarinot u, no skaņu kopas uy līdzskaņu priekšā, kā arī monoftongizējot uo augšzemnieku izloksnēs. Par ū no u pagarinājuma dēļ skat. nodaļā par senu isumu pagarinājumiem, par ū no uo nodaļā par monoftongizāciju. Te aplūkots ū no uy.

Savienojumu -uy- līdzskaņu priekšā var izrunāt par ū, piem., drūnesis 'drūnesis' (trauks ēdiena nešanai uz lauku), plava drūneš² lišknis Kabilē.

Izloksnēs ū dažkārt nav arī patvēries. Daļa augšzemnieku ū diftongizē, par to skat. nodaļā par diftongizāciju. ū² saīsināšanās apskatīta nodaļā par senu garumu saīsināšanos.

Endzelīns, Latv. val. gram., 53.- 54. lpp.;
Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 67.- 68.
lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 51; Arumaa,
Ursl. Gramm., 1, S. 63- 67.

e

65. §. Latviešu valodā izšķir šauru un platu e. Tāda e kvalitātes šķiršana nav mantojums no baltu pirmvalodas. Tāpēc, runājot par e-skaņas vēsturi, e šaurums vai platums paliek neievērots. Par e un ē rašanos skat. 111. §.

Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar e saknē, kam citās baltu valodās tāpat atbilst vārdi ar e. Piemēri:

la. <u>medus</u>	lei. <u>medus</u>	pr. <u>meddo</u> (-o (-u))
<u>vest</u>	<u>vēsti</u>	<u>westwey</u> , <u>west</u>
<u>septini</u>	<u>septyni</u>	<u>septmas</u> 'septi- tais'
<u>ecēšas</u>	<u>ekēcios</u> , <u>akēcios</u>	<u>aketes</u>

No tam secina, ka tādus latviešu vārdos e ir mantots no baltu pirmvalodas. Salīdzinājumi ar tālākām radu valodām liecina, ka baltu e ir ide. *e turpinājums.

Ide. *e refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	grm.	lat.	gr.	skr.
* <u>e</u>	* <u>e</u>	e	e	e	e	e, i	e	e	a

Daži piemēri: la. mēdus, ssl. mēdъ, sav. metu 'miestīņš', sī. mid, gen. meda 'miestīņš', gr. mēthy 'reibīgs dzēriens', skr. madhu; la. septiņi, ssl. sedmъ, go. sibun, lat. septem, gr. hepta, skr. saptā, het. šipta.

Ide. * <u>o</u> ---* <u>e</u> ---)	blt. * <u>a</u> ---* <u>e</u> ---)	* <u>e</u> ---* <u>e</u> ---
-----------------------------------	---	-----------------------------------	---	------------------------------

Pēc vairāku valodnieku domām dažu latviešu un citu baltu valodu vārdu sākumā e radies senāka *a (*o) vietā. Pēc K.Būgas un J.Endzelīna domām a e, ja bijis neuzsvērts un atradies palatāla patskaņa priekšā. Tā skaidro e, piem., vārdā ecēšas. Tās pašas saknes vārds ir akuōts, lei. akuōtas. o vārda sākumā rāda arī tālākas radu valodas: lat. occa, kimru ocet 'ecēšas'.

66.§. Izloksnēs e radies a vietā vēl citos gadījumos. Bet šāds e attiecīgajā vārdā nav sastopams visā valodā.

1. -ar-) -er-
-ra-) -re-

Dažos mantotos un arī aizgūtos vārdos blakus r skanīgai a vietā radies e, piem., serma 'sarma', sari 'sari', breņģis 'brangs' dažādās izloksnēs Vidzemē, serģis 'sargs' Līvberzē, breņdavič 'brandvīns', gen. breņdaviņa Raunā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 54.-55. lpp.

2. Vietu nosaukumos un citos vārdos e radies a vietā blakus vēl citiem līdzskapiem, piem., Emburga (senos dokumentos vāciski Annenburg), steiņas 'stangas' Braslavā, etslēga 'atslēga' LD 15684 var.

3. Skrīveros katrs neuzsvērts (arī sekundāri radies) a pārvērties par ē, piem., vonēgs 'vanags', mozēks 'mazāks'.

4. Sēliskajās izloksnēs e radies a vietā ar palātālo pārskanu, piem., genība 'ganība' Sausnējā. Par to 129.§.

5. Dažās sēliskajās izloksnēs varbūt disimilējoties mainās -en- un -in-, piem., sk.nom. kuⁱcceni, gen. kucinu, dat. kuⁱcceniem, ak. kucinus. Citādi to skaidro A. Ābele krājumā "In honorem Endzelīni!" 25.sk. lpp.

Endzelīns, Latv. val. gram., 55.- 56. lpp.

6. It īpaši tāmnieku izloksnēs e var rasties, saīsinot ē vai ie. Par to 134.- 135.§.

Ir arī pozīcijas, kur baltu e nav saglabājies. Zināmos fonētiskos apstākļos e) a piedēkļu zilbēs; par to runāts nodaļā, kur aplūkotas vokāļu kvalitātes maiņas piedēkļos. e) a augšzemnieku izloksnēs, par to skat. 117.§. Un e ticis arī pagarināts, par ko skat. 140.-148.§.

Endzelīns, Latv. val. gram., 54.- 56. lpp.;

Stang, Vergl. Gramm., S. 31-33.

ē

67.§. ē, tāpat kā e, latviešu valodā var būt šaurs vai plats, bet, runājot par ē-skaņas vēsturi, šī kvalitatīvā atšķirība netiek ievērota. Par tās rašanos skat. 111.§.

Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar ē tiklab saknes, kā piedēkļu zilbēs. Leišu valodā, izņemot žemai-

šu izloknes, atbilstošajos vārdos tāpat ir ē (raksta ē!), prūšu Elbingas vokabulāra (Pamedes) dialektā arī ir ē, bet II un III katehisma (Sembas) dialektā - ī. Piemēri: la. sēdēt, lei. sédēti, pr. sīdāns 'sēdošs'; la. dēt, lei. dēti 'likt', pr. senditāns 'saliktus' (dsk. ak.); la. sēt, lei. sēti, pr. semen 'sēkla'.

No tam secināms, ka latviešu un citu baltu valodu ē ir mantots. Šis baltu *ē savukārt ir ide. *ē turpinājums.

Ide. *ē refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.
*ē	*ē	ē	ē	P.ē,	ě	ē	ē	ē	ā
				S.ī					
		sī.	alb.	arm.					
		ī	o	i					

Daži piemēri: la. sēt, ssl. sěmę 'sēkla', sav. sā-
mo, sī. sīl, lat. sēmen; la. vējā, sav. wājan, ssl.
vējati 'pūst', skr. vāyuh 'vējš'.

Latviešu valodā ir arī jaunākas cilmes ē, kam pat leišu un prūšu valodā neatbilst *ē refleksa.

1. Visā latviešu valodā, izņemot zemgaliskās izloknes, ē radies, pagarinot īsu e tautosillabiska r priekšā, piem., pērt (lei. pefti). Par to skat. 140.-142.š.

2. Dažos vārdos ē radies blakus r-skapaī, retāk blakus kādam citam sonantam, piem., vietvārds Tārba-
ta (mūsdienu ig. Tartu no Tarbatu), izl. brēga 'brāga' (no kr. ōpara), ēmurs 'āmurs' (no vlv. namer).

Endzelīns, Di., III/1, 483.-484. lpp.

3. Sēliskajās izloksnēs ē radies no ē ar palatālo

pārskau, piem., Jēnīc zi:rgu nojēdija 'Jānītis zirgu nojādija' Ogrē, lielēki 'lielāki' Sāvienā. Par to arī 129.š.

4. ē izloksnēs radies, pagarinot e dažādos fonētiskos apstākļos; sk. 145.-148.š. Dažās augšzemnieku izloksnēs ēr < i_r², par to 143.š. ē izloksnēs radies, arī monoftongizējot ei, par to 132.š.

Ir arī pozīcijas, kur baltu *ē mūsu izloksnēs saīsināts vai diftongizēts, par to runāts sakarā ar senu garumu saīsināšanos un diftongizāciju.

a

68.š. Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar a saknes zilbē, kam arī citās baltu valodās atbilst vārdi ar a. (Leišu valodā akcenta dēļ a var būt pagarināts; arī krītošā intonācija tautosillabiska i, u, r, l, m, n priekšā pagarina a un e.) Salīdziniet, piem., la. ass, lei. ašis, pr. assis; la. ārt, lei. árti, pr. artova 'arājs'; la. acs, lei. akis, pr. ackis; la. pats, lei. pāts, pr. waispattin 'sievu'; la. statīt, lei. statýti, pr. preistattinnimai 'statām priekšā'; la. vāsara, lei. vāsara; la. tāvs, lei. tāvas resp. tāvo.

No tam secināms, ka visos šais vārdos sastopams no baltu pirmvalodas mantots a. Salīdzinājumi ar tālākām radu valodām rāda, ka baltu *a cilme nav vienāda.

Ide. *a, *o, *e refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	grm.	lat.	gr.	skr.	sī.
*a	*a	a	a	a	o	a	a	a	a	a
*o	*a	a	a	a	o	a	o	o	a	o, u
*e	*a	a	a	a	o	a	a	a	i	a

69. §. 1. Latviešu a var būt mantots jau no ide. pirmvalodas. Tādam mūsu a atbilst a visās baltu valodās un arī tanīs ide. valodās, kas saglabājušas starpību starp ide. *a un *o. Tādas ir latīņu, grieķu un senīru valoda. Piemēri: la. ass, lat. axis, gr. áxōn, sl. ais ((*aksī-); la. art, sl. orati, go. arian, lat. arāre 'art', gr. arōō, īru a¹rim 'aru' (tag.); la. akmens, lei. akmuō, gen. akmens, gr. ákmōn 'lakta'.

Ide. pirmvalodā *a bijis samērā rets patskanis.

2. Latviešu a, tāpat kā citu baltu valodu a, var būt cēlies no ide. *o. Tādam a atbilst o tanīs ide. valodās, kas saglabājušas starpību starp ide. *a un *o. Piemēri: la. acc, lat. oc-ulus, gr. osse, sl. oko, arm. akn; la. pats, lat. potīri 'gūt savā varā', gr. pōsis 'laulāts draugs', skr. pāti- 'kungs'; la. gārs, lei. gāras 'tvaiks', lat. formus 'silts', sl. gor 'siltums'.

Latviešu un citās baltu valodās daudz biežāks ir a no ide. *o nekā ide. *a. Ļoti bieži tam blakus ir morfēma ar e, piem., nasta : nest; sal. gr. lōgos 'vārds' : lēgō 'runāju'. Par šādu a skat. arī mantotās patskaņu mijas e-rindā.

3. Latviešu valodā ir daži vārdi, kuru a cēlies no ide. *a. Valodu vairumā *a sakritis ar a, vienīgi indo-īrāņu jeb āriešu valodās tā vietā radies i, piem., la. statīt, lat. status 'nostādīts', gr. stātōs 'stāvošs, nostādīts', bet skr. sthitā- 'stāvošs'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 56.- 57. lpp.; Di., III/2, 128. lpp. skk.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 57.- 59. lpp.; Liet. k.k., 29.-30. lpp.; Kołbuszewski S.F. Zu den Grundproblemen der lettischen Philologie. - Acta

Baltico-Slavica, XV, S. 272- 281; skat. arī
52.§ šai darbā un B,XIII/1, 300.-304. lpp.

4. Ide. *evo- > baltu *ava-
*evā- > baltu *avā-

Latviešu valodā, tāpat kā citās baltu valodās, ir a, kas asimilējoties radies e vietā tāda y priekšā, kam sekojis velārs patskanis, piem., la. tavs, lei. tavo, gr. teós 'tavs'. Tā radies a arī formā nav resp. na-va senākā nevaid vietā.

Endzelīns, Di., II, 243. lpp. skk.

5. Ide. *e--o--o- > baltu *a--a--a-
*e--o--ā- > baltu *a--a--ā-

Salīdzinājumi ar citām radu valodām liek domāt, ka dažos vārdos baltu valodās a radies e vietā, ja vismaz divās nākamajās zilbēs sekojis a vai ā. Piemēri: la. vasara, lei. vāsara, gr. éar, ssl. vesna 'pavasaris'; la. vakars, lei. vākaras, ssl. večerb.

70.§. Latviešu izloksnēs e vietā a sastopams vēl citos gadījumos.

1. a- < e-

	-	-		+	
--	---	---	--	---	--

L V A

Latgales izloksnēs e vietā sastop a vārda sākumā, piem., aglā 'egle' Nirzā, Pildā; ajit! 'ejiet!' Krāslavā. Šās parādības cilme nav gluži skaidra.

Endzelīns, Latv. val. gram., 57.- 59. lpp.;
Arumaa, Ursl. Gramm., 1, S. 67; Zinkevičius,
Liet. k. ist. gram., 1, 115.- 117. lpp.

2. a < e

	-	-		+	
--	---	---	--	---	--

L V A

Augšzemnieku izloksnēs a radies no e, piem., vecs
< vecs, mat < meť.

Izloksnēs ā dažos vārdos radies, saīsinot ā vai au. Par to skat. 134.§.

Ir arī pozīcijas, kur mantotais baltu ā latviešu valodā kopumā vai tikai izloksnēs nav saglabājies: dažādos fonētiskos apstākļos tas ticis pagarināts vai arī pārvērties par citu skaņu. Par pagarinājumiem skat. 140.-142., 145.-148.§.

Par au likteni skat. 186.§, par ā pārskapošanu - 120.§.

ā

71.§. Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar ā. Pat tuvākajās radu valodās tam nav vienādas atbilstes.

Ide. *ā refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.
*ā	*ā	ā	ō	S.ā, ū P.o, oa	a	ō	ā	d. ā j. ā	ā
	ei.	alb.							
	ā	o							

Latviešu ā-skaņai vecleišu tekstos un pa daļai vēl izloksnēs Rokišķa un Ignalinas rajonā atbilst ā, bet literārajā valodā un izlokšņu vairumā - garš o (raksta bez garumzīmes). Prūšu katehismu jeb Sembas dialektā latviešu ā-skaņai atbilst ā, taču aiz līdzskaņiem p, b, m, v, k, g tā vietā ir ū. Elbingas vckabulāra jeb Pamedes dialektā mūsu ā-skaņai atbilst o vai oa. Piemēri: la. zāle, lei. žolē, pr. vsk. ak. sālin (= zālin), dsk. nom. soalis 'ēdiena zaļumi'; la. māte, lei. mōtē 'māte; sieva', pr. mūti, mothe.

Sakarā ar to ir izvirzījies jautājums, vai latviešu ā, vecleišu (un izlokšņu) ā un prūšu katehismu dia-

lekta ā ir tiešs ide. un baltu *ā turpinājums. Dažos somu aizguvumos no baltu valodām sastopamais uo arī liek domāt par kādu baltu *ō, piem., s. vuohi 'kaza' (sal. lei. oŷys, la. āzis). K. Stangs tomēr norāda, ka dabiskāk ir uzskatīt visās baltu valodās (vismaz dialektos) sastopamo ā par baltu *ā turpinājumu nekā uzvert to par kāda *ā vai *ō pārveidojumu (Vergl. Gramm., S. 37). Problēmas izlemšanā svarīgi ir somugristu jaunākie atzinumi par diviem baltu *ā refleksiem senākos aizguvumos: vecākos a, vēlākos ō sakarā ar ā trūkumu Baltijas jūras somugru pirmvalodā, piem., s. lapia no pirmbaltu *lāpetā 'lāpeta' un s. vuohi, vuota '(negērēta) āda'. Tādējādi latviešu ā var atzīt par baltu un ide. *ā turpinājumu. Sal. radu valodu atbilstes vārdam māte: sl. mati, sav. muoter, lat. māter, gr. d. mātēr, skr. mātār-, sī. māthir, arm. mair 'māte'.

Par baltu *ā problēmu Endzelīns, Di., III/2, 131.-134. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 37-44; Arumaa, Ursl. Gramm., 1, S. 77-79; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 63.-65. lpp.; Mažiulis, Baltu k. sant., 11. lpp. skk.; Girdenis A. B., XIII/1, 300.-303. lpp.; Koivulehto J. Kontakten, S. 152; Vaba, Ein baltisches Fragment, S. 176-177; Брейдак А. Фонетика латгальских говоров латышского языка: диакрония и синхрония. /Автореферат./ Вильнюс, 1989.

72. §. Latviešu valodā ir arī jaunākas cilmes ā. Zināmos fonētiskos apstākļos tas radies pēc austrumbaltu cilšu nošķiršanās valodas ziņā, pagarinot a. Izņemot zemgaliskās izloksnes, a pagarināts tautosillabiska r priekšā (gan atkarā no intonācijas), skat. 142. §. Par ā palīgakcenta dēļ skat. 145. §. Citi pagarinājumi rādīti 146.-148. §. Kā sēliskajās, tā latgaliskajās augšzemnieku izloksnēs par ā ir kļuvis ē, piem., sāta² 'sēta'. Par to skat. 117. §.

Izloksnēs ā ticis arī pārveidots. Sevišķi augšzemnieku izloksnēs ā labializēts, par to 128. §. Sēliskajās izloksnēs un daļā lībisko izlokšņu ā pakļauts palatālai pārskapai, par to 129.-130. §. Izloksnēs sastopama arī ā saīsināšanās, par to skat. 134.-135. §.

Endzelīns, Latv. val. gram., 58. lpp.

2

73. §. Mantotie vārdos īss o sastopams tikai latviešu valodas izloksnēs, kur tas radies kādas citas skapas vietā.

1. Tāmieku izloksnēs un Vidzemes rietumu izloksnēs dažos vārdos o runā sena u vietā. Īso u par o pārveidojuši arī prūši, un arī leišu žemaišu izloksnēs u vietā runā skapu, kas ir vidū starp u un o. Domā, ka tēds u pārveidojums bijis raksturīgs prūšu un kuršu valodai. Kur latviešu vārdi nav izspieduši kuršu vārdus resp. kursisko izrunu, tur šī o-skapa patvērusies, piem., droškie 'druks maza auguma vīrietis' Dundagā, grobalains 'grubulains' Stendē.

Endzelīns, Latviešu vārdi ar īsu patskani o no u. - Di., III/1, 387.-388. lpp.; Draviņš K., Rūke V. Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden. 1. - Lund, 1955, S. 57-70; Griņaveckis V. Žemaičių tarmių istorija (fonetika). - Vilnius, 1973, 176. lpp. skk.

2. -ov- < -ouv- < -ūv- < -uv-

Ir augšzemnieku izlokšņu grupa, kur, pegarinot u priekš v, šo jauno ū diftongizē par ou tāpat kā mantoto ū. Lai atvieglotu skapu grupas izrunu, -ouv- pārvērts par -ov-, piem., šova 'šuva' Alūkanē.

3. -ov- < -av-

Lībiskajās izloksnēs, kur au > ou, mēdz runāt o senāka a vietā arī y-skaņas priekšā, piem., sovādak² 'savādāk' Tūjā, toveis² 'tavējs', Abou 'Abava' Stendē.

4. Visplašāk o sastopams augšzemnieku dialektā. Te o atbilst literārās valodas a-skaņai. Ir nodalāmi vairāki apgabali, kuros o-skaņas lietošanai ir atšķirīgi nosacījumi. Sal. vokars, bet vakareņš; vokors, bet vakareņš; vo:sora un vo:sorina; lana, bet lopina. Par to 120.§.

5. Lībiskajās izloksnēs o radies, saīsinot neuzsvērtā zilbē uo, piem., nopērt² < nūo·pērt Piltenē; Aloj < Aluoja.

6. Dziļajās tāmnieku izloksnēs o radies arī no au tautosillabiska sonanta priekšā, piem., koņs² < kōns² < kō^uns² < ko^uns² 'kauns'.

ō

74.§. Mantotos vārdos ō sastop tikai latviešu valodas izloksnēs.

1. Lībiskajās izloksnēs ō radies, pagarinot o bal-sīga līdzskaņa priekšā, aiz kura zudis patskaņš, piem., sōv < sovu 'savu'.

2. Tāmnieku izloksnēs ō radies no ou < au, piem., plōt ōzs² < plō^ut ō^uzs² < ploūt oūs² 'plaut auzas'.

3. ō (dažkārt tikai pusgarš) rodas, spontāni pagarinot o augšzemnieku izloksnēs, piem., rōža 'raža' Pļaviņās.

4. Daļā augšzemnieku izloksņu ō atbilst literārās valodas ā-skaņai, piem., dōrgs² 'dārgs' Līvānos, brōl's² 'brālis' Rudzētos.

Ka augšzemnieku ō nav tieši salīdzināms ar leišu o, rāda tas, ka ō ir arī tāda ā vietā, kas radies, pagarinot a tautosillabiska r priekšā, piem., vōrti² 'vārti', lei. vaŕtai.

5. $\bar{o} < \bar{a} < \bar{e}$

-	-	+
---	---	---

L V A

Tikai dažās sēliskajās izloksenēs registrēts \bar{o} tāda \bar{a} vietā, kas radies no \bar{e} , piem., spōks² 'spēks' ļaudonā, tag. ōdu 'ēdu' Mētrienā.

Par to Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 25. lpp.

6. \bar{o} sastopams \bar{a} vietā arī dažās lībiskajās izloksenēs un Līvērzes vidus izloksnē, piem., klōt² 'klāt' Pālē, kōd¹² 'kādi' Svētociemā, gōja 'gāja' Līvērzē.

Divskapi

ai

75.§. Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar divskani ai saknēs resp. piedēklī. Atbilstošajos leišu un prūšu vārdos tāpat ir ai. Piemēri: la. interjekcija ai!, vai!, lei. ai!, vai!; la. kāist, lei. kāisti 'karsēt', pr. enkaiittai 'satraukti' (divd.); la. staigāt, lei. staigā 'pēkšņi'; la. kāimins, lei. kaimynas, pr. kaiminan (vsk. ak.).

Var secināt, ka ai ir mantots no baltu pirmvalodes.

Ja mūsu vārdus salīdzina ar tālākām rādu valodām, tad jākonstatē, ka baltu *ai visos vārdos nav vienādas cilmes.

Ide. *ai, *oi refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	asl.	ģrm.	lat.	gr.	skr.	sī.
*ai	*ai	ai	ai	ai	ě	ai	ae	ai	ā, āi	ai, ae)
*oi	*ai	ai	ai	ai	ě	ai	ū < oe < oi	oi	ā, āi	ói, oe

1. Ir vārdi, kuros baltu *ai atbilst ai arī citās ide. valodās. It īpaši svarīgi ir to valodu dotumi,

kur ide. *a un *o nav sakrituši vienā skapā. Tā baltu interjekcijai ai! atbilst grieķu ai vai ai, interjekcijai vai! - latīņu vae. No tam secināms, ka ide. pirmvalodā arī bijis divskanis *ai. Jāpiebilst, ka vārdu ar mantotu ide. *ai latviešu valodā nav daudz, arī ide. pirmvalodā šis divskanis bijis tikai retos vārdos.

2. Verbā staigāt ir tā pati sakne, kas grieķu substantīvā stoichos 'rinda'. Ide. pirmvalodā šai saknē tātad bijis divskanis *oi. Vārdi ar ai no *oi mūsu valodā ir visbiežāk, jo ide. *oi ir viens no pilnās pakāpes locekļiem mantotās patskapu mijas i-rindā. Ar *oi ir mijies ide. *ei, tāpēc citos tās pašas saknes vārdos var parādīties ei vai ie ((*ei). Sal. cieminš blakus minētajam vārdam kaļminš, staigāt un steiga vai la. sāime, bet leišu šeima.

76.8. Latviešu izloksnēs ir arī jaunākas cilmes ai, kas nav mantots no baltu pirmvalodas.

1. -ai- < -a--e-

Dažos vārdos ai radies, kontrahējot a ar nākamās zilbes e, piem., paiglis² 'paeglis' Braslavā, paize-re² 'paezere' Rucavā.

Augšzemnieku izloksnēs ai rodas, kontrahējot negācijas na- ((ne-) patskani ar priedēkli i- ((ie-), piem., nāispēja² 'neiespēja', nāidēva² 'neiedeva' Kalupē, nāimāca² 'neiemāca' Bebrenē.

2. ai < ei

L	V	A		

ai radies no ei vairākās augšzemnieku izloksnēs Vidzemes austrumos un Latgalē, piem., maita 'meita', kraiss 'kreiss' Lejasciemā, graiža 'greizis' Pildā.

Izloksnēs mantotais ai ticis arī pārveidots par ei vai oi. Pēc dažu valodnieku domām baltu pirmvalodas ai latviešu un leišu valodā dažreiz kļuvis par ie.

Endzelīns, Latv. val. gram., 60. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 73.- 74. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 52 skk.; Arumaa, Ursl. Gramm., 1, S. 83- 85.

au

77.§. Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar au, kam arī pārējās baltu valodās atbilstošajā saknē ir au. Piemēri: la. aūgt, lei. áugti, pr. auginnons 'audzinājis' (divd.); la. sāuss, lei. saūsas, pr. sausai (adv.); la. baudīt, lei. báudinti 'uzmudināt', pr. etbaudints 'uzmodināts' (divd.); la. izl. slāina 'gurns', lei. šlaunis, pr. slaunis; la. lāudis, lei. liáudis 'tauta'; la. lāuks, lei. laūkas, pr. laurnos 'zvaigznes'.

No tam secina, ka au ir mantots no baltu pirmvalodas.

Salīdzinājumi ar citām ide. valodām rāda, ka baltu *au, tātad arī latviešu au, visos vārdos nav vienādas cilmes.

Ide. *au, *ou, *eu refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	grm.	lat.	gr.	skr.
*au	*au	au	au	au	u	au	au	au	ō, āu
*ou	*au	au	au	au	u	au	ū (ou)	ou	ō, āu
*eu	*au, *au	au, au	au, au	au, au	iu	igo. iu	ū (ou)	eu	ō, āu
				eu?					

1. Ir vārdi, kuros sastopams au, kas mantots jau no ide. pirmvalodas. Tādā gadījumā mūsu divskanīm au vairākās radu valodās atbilst au, taču svarīgākā

ir atbilstme grieķu valodā. Ar au no ide. *au ir, piem., la. aũgt, sal. lat. auģeõ 'vairoju', gr. auxá-nõ 'vairoju'; ir arī go. auka 'vairojos', skr. õjah (= õdžah) 'spēks'; ls. sāuss, gr. haĩos, ssl. suxã.

2. Ir vārdi, kuros mūsu au cēlies no ide. *ou. Šo divskani pārveidojušas visas ide. valodas. Veclatīņu ou klasiskajā latīņu valodā jau pārvērties par ū, tāpat klasiskajā grieķu valodā gan tiek rakstīts ou, bet domā, ka tas jau runāts par ū (skat. Rāta A. Īss sengrieķu valodas kurss. - R., 1983, 92. lpp.). Ide. *ou tiek rekonstruēts mūsu saknei au-vārdos aut, auk-la, leišu aũti, aũklẽ, pr. auolo (= auklo) 'apauši'; sal. lat. sub-ũcuĩa 'apakšsvārki', ssl. obutũ 'apaut'; vārdi ar au no ou ir mantotās patskaņu mijas u-rindā.

3. Latviešu un citu baltu valodu vārdos sastopamajam divskanī au pamatā var būt arī ide. *eu. Bieži tā priekšā ir līdzskanis, kas radies no savienojuma ar j, piem., lāudis, lei. liũudis 'tauta', gen. liũudies ir tās pašas saknes vārds, kas sav. liut; tiem pamatā ide. *leudh-. La. atraũgãtiẽs, lei. raugẽti vai riãugẽti tiek saistīts ar gr. ereũgomai 'vemju'; la. plãuãas, izl. plãuãas, lei. plãũõiai, pr. plauti ir tās pašas saknes vārdi, kas gr. pleumõn, ssl. plũãta 'plaušas'.

Kā redzams no minētajiem piemēriem, divskana au priekšā sastop arī nemīkstinātu līdzskani, t.i., tādu, kas nav radies no savienojuma ar j. J. Endzelīns šai parādībai mēģinājis rast šādu skaidrojumu: "Ja vārdos tãuta : go. þiũda un lãuks : gr. leukõs nav ve-ca skaņu mija, varbūt var iedomāties, ka (neuzsvērts?) eu nepalātālu patskaņu priekšā - jau pirms ĩau rašanās no eu - asimilējoties pārvērties par au." (Latv. val. gram., 61. lpp.)

Prāšu tekstos sastopami daži vārdi arī ar eu, piem.,

peuse 'priede' blakus gr. peúkē, sav. fiuhta. J. Endzelīns un citi uzskata, ka te nevis saglabājies kāds ide. *eu, bet Pamedes dialektā baltu *lau > eu. Citi baltisti tik droši par šādu skaidrojumu nav, jo somu valodā ir baltismi ar eu, piem., reuna 'mala', sal. lei. briauņa 'kāda priekšmeta mala, sāni'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 60.-62. lpp.; Di., II, 241.-242. lpp.; Zinkevičius, Liet.k. ist. gram., 1, 74.-76. lpp.; Liet. k. k., 189. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 73-74; Arumaa, Ursi. Gramm., 1, S. 86-93.

Latviešu valodas izlokenēs mantotais divskanis au ticis arī pārveidots - kļuvis par ou vai eu. Par to runāts šo divskaņu apskatā.

ei

78. §. Latviešu valodā ir vārdi resp. formas ar divskani ei. Arī leišu un prūšu valodā atbilstošajiem vārdiem ir tas pats divskanis, piem., la. stèigtīēs, lei. steigtis 'censties'; la. eīma! 'ejam!', lei. eiti 'iet' (inf.), pr. ēit 'iet' (3. p.); la. veīds, lei. véidas 'seja', pr. weyduilis 'acs ābols'. No tam var secināt, ka ei ir mantots no baltu pirmvalodas.

Ide. *ei refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	grm.	lat.	gr.	skr.
*ei	*ei	ei	ei	ei	i	ī	(ei)	ei	ē
							i		

Ārpus baltu valodām ei atbilstošajos vārdos ir vienīgi grieķu valodā, taču atzīst, ka mūsu ei ir mantots jau no ide. pirmvalodas. La. stèigtīēs atbilst gr. steichō 'eju', turpretī ssl. stignoti 'nākt', si. tiaga¹m 'eju', go. steiga (ei = ī) 'kāpju'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 59. lpp.; Di., IV/2, 391. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 76. lpp.; Arumaa, Ursl. Gramm., 1, S. 81-83; Stang, Vergl. Gramm., S. 52 skk.

79. §. Latviešu valodā ir arī jaunākas cilmes ei. Augšzemnieku izloksnēs tas radies, diftongizējot i, lībiskajās -, diftongizējot ē², par ko runāts sa- karā ar diftongizāciju. Augšzemnieku izloksnēs ei aiz k, g sastopams sena ai vietā. Par to skat. 131. §.

Savukārt mantoto ei dziļajās tāmnieku izloksnēs var monoftongizēt - ei > ē. Par to 132. §.

ie

80. §. Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar ie, kam tikai leišu valodā atbilst ie, taču arī ne vien- mēr. Piemēri: la. dīevs, lei. diēvas, bet pr. deivs; la. dīenā, lei. diēnā, bet pr. deinan (vsk. ak.); la. līepa, lei. liēpa, bet pr. vietvārdi leine, Leypiten, Polleipen. No vārdiem, kam atbilstes atrodamas arī ci- tās radu valodās, redzams, ka mūeu divekanim ie at- bilst tās pašas skaņas, kas no ide. pirmvalodas man- totajam ei. Piemēri: la. dīevs, senislandiešu tīvar 'dievi', skr. dēvāh, sī. diā 'dievs', lat. dīvus (i (< ei) 'dievišķīgs'; la. ziēma, lei. žiēmā, sī. zīma, gr. cheīma.

Tas liecina, ka divskanis ie latviešu un leišu va- lodā nav mantots no baltu pirmvalodas, bet radies no baltu *ei resp. ide. *ei jau pēc tam, kad austrumbal- ti valodas ziņā bija nošķīrušies no rietumbaltiem.

Baltu *ei refleksi

blt.	la.	lei.	pr.
*ei	ei, ie	ei, ie	ei

Nav vienota uzskata par baltu pirmvalodas *ei pārveides gaitu austrumbaltu valodās. Pēc J.Endzelīna domām latviešu un leišu ie radies sākumā tikai uzsvērtās zilbēs, monoftongizējot *ei par platu ē. Tāds baltu *ei varētu būt sans gardiftongs vai arī radies, pagarinot uzsvērtā zilbē īsdiftonga *ei pirmo komponentu. K.Stangs, V.Šmālstīgs, Z.Zinkevičs un citi domā, ka baltu pirmvalodas *ei pārvērties par šauru ē, kas tad diftongizējies par ie. K.Stangs un Z.Zinkevičs atbalsta J.Endzelīna viedokli par to, ka pārvērties uzsvērts ei. Tādējādi var domāt, ka bijis laiks, kad vārdos ar mobilu uzsvāru daļai formu bijis ei (neuzsvērtās zilbēs), daļai ie (uzsvērtās zilbēs). Ar laiku starpība izlīdzinājusies. Latviešu izloksnēs abi divskapi sastopami verba iēt tagadnes formās, piem., Varakļānos: ēimu², ei, it, ēimam², ēit², it.

Kurzemes vietvārdos un dažos sugasvārdos sastopams ei, nevis ie, piem., Preikuri - mājas Purmētos un Tadaļkos, Libeīsi - mājas Turlavā u. tml., sal. arī leišu žemaišu vietvārdu Lēipaičiai. Pēc Z.Zinkeviča domām rietumu žemaišu ei varētu būt izveidojies no austrumbaltu ē (*ei), bet J.Endzelīns pieļauj, ka šis ei "mazākais vienā kursu izlokšņu daļā (tāpat kā žemaišu ziemeļu-rietumu izloksnē) bija radies no ie.." (Di., III/1, 419. lpp.)

81.8. Atšķirā no J.Endzelīna, kas uzskata, ka austrumbaltu ie radies tikai no *ei, J.Kurilovičs, K.Stangs un citi domā, ka austrumbaltu ie varētu būt radies arī no baltu *ai. Par to liek domāt fakts, ka austrumbaltu ie dažos vārdos, kas ir arī tālākās radu valodās, atbilst nevis ide. *ei, bet gan *ai vai *oi refleksi. Piemēri: la. iēskāt, lei. ieškoti 'meklēt' blakus lat. aeruscāre (no *aisos-ko-) 'lūgt'; la. diēveris, lei. dieveris blakus gr. dāēr (no *dai-

fēr); lei. piemuō 'gans' blakus gr. poimēn. Ir arī gadījumi, kur mūsu un leišu ie-skapai atbilst ai prūšu vārdos. Piemēri: la. sniegs, lei. sniegas, pr. snaycie, sal. go. snaiws; la. miegs, lei. miegas, pr. maiggun (vsk. ak.).

Un beidzot ir aizguvumi no baltu valodām somugru valodās, kuru divskanīm ai austrumbaltu valodās atbilst ie, piem., lei. piemuō 'gans', bet somu paimen, la. liēss, lei. liēsas, bet somu lajha. Dažkārt somugru valodās šais baltu aizguvumos nav viens un tas pats divskanis, piem., la. siens, lei. šienas, somu heinä, ig. hein, bet izl. hain, lfb. āina; la. sāime, lei. šeimā, somu heimo 'radu tauta', ig. hōim 'radu tauta', lfb. aim 'saime'.

Tāpēc liekas, ka šādos gadījumos jāpiekrīt J. Endzelīnam, kas domā, ka tāds ie nav skaidrojams ar tīri fonētisku pārveidojumu, bet gan ar dažādām manto-tās patskaņu mijas pakāpēm vai analogiju. Sal. kliēgt un klaigāt, siet un sāistīt. Par to arī 109.š.

K. Stangs atzīst, ka apstākļi, kuros baltu *ai sakritis ar *ei, vēl nav noskaidroti, taču ir pārliecināts, ka austrumbaltu ie cilme vairākos gadījumos skaidrojama no baltu pirmvalodas *ai.

Savus apsvērumus par šo problēmu izteikuši arī citi baltisti, piem., V. Mažulis, S. Karalūns. Jautājums pētījams tālāk, ievērojot J. Endzelīna vārdus: "„kā tad uzsvērtā izrunā (uz ko skaidri norāda lei. liēpa, la. liēpa = slavu liņa) varēja rasties ē) ie ne vien no ei, bet arī no ai, ja neuzsvērts ai paliek nepārvērsts? To neviens no tiem, kas aizstāv ie < ai un ei, nav vēl daudz maz ticami paskaidrojis, lai gan jautājuma fonētisko pusi nedrīkstētu ignorēt." (Di., III/2, 521. lpp.)

Endzelīns, Latv. val. gram., 59.- 60. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 76.-78. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 52-68; Karaliūnas, Baltų k. strukt. bendr., 149. lpp. skk.; Arūmas, Ursl. Gramm., S. 84-85, 95; Koivulehto, Kontakten, S. 148-149.

82. §. Latviešu valodā ir mantoti vārdi resp. formas ar ie, kam ne leišu, ne prūšu valodā neatbilst ie. Šādam mūsu ie tur atbilst baltu *en refleksi, piem., la. trīekt (kursiems - trenkt), lei. trēkti, pr. trencke 'piegrūd!'. Plašāk par to 186. §.

83. §. Latviešu valodas izloksnēs ir arī jaunākas cilmes divskanis ie.

1. ie < ē

-	-	+
---	---	---

L V A

Augšzemnieku izloksnēs dažādos apstākļos ir radies ie no ē. Piemēri: iēst 'ēst', pliēš 'plēš', pliēsa 'plēsa', sēja² 'sēja' Kalncempjos; iēt 'ēt', zemiē 'zemē', sniedzēms < snēdzēms 'sniedzā-mies' Šķilbēnos; dek. nom. mālis² 'mēles', gen. mīlu² 'mēļu' Nirzā. Par to arī 133. §.

2. ier < ir

Vidz. -	Vidz. -	sēl. +
	zemg. -	
Kurz. +	kurs. +	latg. +

L

V

A

Diftongiskais savienojums ier ir pārvērsts par ier lielākajā Kurzemes izlokšņu daļā neatkarīgi no intonācijas. Pārveidojums sastopams gan tāmnieku, gan kursiskajās vidus izloksnēs un ir laikam radies jau kuršu valodā, piem., siērms 'sirms', ziērksteļ² 'dzirkstele' Puzē, stiērna 'stirna', siērde² 'sirds' Skrundā.

Augšzemnieku izloksnēs tikai ir^2) ler^2 . Piemēri: zler^2 (dzir^2 'dzirdu', bet vir^2 'virza' Aknīstē, tir^2 'tirgi', bet zir^2 Kalupē.

3. ie < i-e / i-a

Dažos vārdos izloksnēs ie radies kontrakcijas rezultātā. Tādos gadījumos pirmajā zilbē ir i , nākamajā - e vai a . Piemēri: nie^2 (ni-esu 'neesmu' Augstkalnē, Rieskalni (Ri-askalni 'Rijaskalni' - mājas Tirzē.

Izloksnēs ie (no *ei un *en) ticis arī pārveidots. Dzilajās augšzemnieku izloksnēs ie monoftongizēts par i , par to 132.§. Tautosillabisku sonantu priekšā un proklizē ie monoftongizē, visbiežāk dzilajās tāmnieku un augšzemnieku izloksnēs. Par to skat. 134.§.

uo

84.§. 1. Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar divskani uo saknē vai citā morfēmā. Leišu valodā šim uo parasti arī atbilst uo , bet prūšu Elbingas vokabulārā o , oa , katehismos o , ō , aiz lūpeņiem ou (ū), kuru pareiza lasīšana ir problemātiska. J.Endzelīns par katehismu dialekta ō raksta, ka tas "... laikam jālasa apmēram kā leišu un latviešu uo ..." (Di., IV/2, 37.lpp.) Piemēri: la. puods , lei. púodas , pr. podalis 'nevērtīgs pods'; la. uolekts , lei. uolektis , pr. woaltis ; la. nuo , lei. nuō , pr. no ; la. kuopt , lei. kuōpti 'raust', pr. enkopts 'aprakts'.

K.Stangs uzskata, ka la. uo , lei. uo un pr. o , ō (resp. oa , ū) radušies no baltu pirmvalodas *ō . Vārdi, kam atbilstemes atrodamas arī citās radu valodās, pirmām kārtām latīņu un grieķu valodā, liecina, ka baltu *ō ir mantots no ide. pirmvalodas. Sal. la. uolekts , gr. ōlénē 'elkonis'; la. astuōni , lei. aštuoni , lat. oc-tō . Latviešu uo tātad var būt radies no baltu pirmvalodas un ide. garā *ō .

1. Ide. *ō refleksi

ide.	blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	grm.	lat.	gr.	skr.
*ō	*ō	uo	uo	P.o, oa S.o, ō, ū ou aiz lūp.	a	go.ō sav. uo	ō	ō	ā

Latviešu valodā dažkārt gaidāmā divskaņa uo vietā sastopams ā. Vēl plašākos apmēros tas vērojams leišu valodā. Par prūšu valodas Pamedes jeb Elbingas vokabulāra dialektu J.Endzelīns domā, ka skaņas *ō un *ā "...ēā vokabulāra dialektā varbūt bija sakritušas kā dažās leišu izlokanēs.." (Di., IV/2, 36.-37. lpp.) Tā blakus sluōdzīt, sluōgs ir arī izl. slāgs; lei. sluōgas, bet slōginti '(no)spiest'. uo un ā sastopams vēl citos vienas saknes vārdos, piem., la. duōt, lei. duōti, bet pr. dātwei, la. dāvana, lei. dovanā.

Par la. un lei. ā gaidāma uo vietā J.Endzelīns ir pārliecināts, ka tas radies kā jauninājums mantotās patskaņu mijas e-rindā vai arī bijusi sena mija *ō : *ō. J.Kazlausks izvirzījis hipotēzi, ka neuzsvērtā pozīcijā baltu pirmvalodas *ō latviešu un leišu valodā kļuvis par ā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 58. lpp.; Di., III/2, 203.-210. lpp.; Di., IV/2, 36.-37. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 78.-79. lpp.; Kazlauskas, Liet. k. ist. gram., 108.-122. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 47.-50; Arumaa, Ursl. Gramm., 1, S. 77.-80.

2. Latviešu un leišu valodā ir arī vārdi ar uo, kam dažkārt blakus ir tās pašas saknes vārds ar au. Slāvu

valodās atbilstošos vārdos tādām mūsu uo atbilst nevis a, bet u. Piemēri: la. kuōpa, lei. kúopa 'pulks, bars', lei. kaūpas 'kaudze', ssl. kup̃ 'kaudze; bars'; la. sluōta, izl. slaũmi 'mēsli, saslaukas', slaũcīt, lei. sluota, slaukyti; la. duobe, lei. duobē 'bedre', daubā 'ieleja', pr. padsubis 'ieleja'.

Šādos gadījumos la. un lei. uo radies no baltu pirmvalodas resp. ide. pirmvalodas *ou. J. Endzelīns norāda, ka "... nav droši izzināms, vai u te zudis jau aiz ō vai pēc tam, kad uo bija radies no ō". (Latv. val. gram., 58. lpp.)

Endzelīns, Latv. val. gram., 58.-59. lpp.;
Stang, Vergl. Gramm., S. 75-77; Zinkevičius,
 Liet. k. ist. gram., 1, 79. lpp.; Kazlauskas,
 Liet. k. ist. gram., 119. lpp. skk.; Arumaa,
 Ursl. Gramm., 1, S. 98-100.

3. Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar uo, kam leišu valodā atbilst au vai ā (raksta a), prūšu valodā an; an ir arī latviešu valodā sastopamos kursismos, piem., la. luocīt, lei. laŃktis 'tītavas', pr. lanctis 'poda dekšas', kursisms laŃka. Par to plašāk 186. §.

85. §. Latviešu valodā ir arī jaunākas cilmes uo.

1. Dažos vārdos uo radies no neuzsvērtā -va-. Piemēri: ēduole (sal. vācu nosaukumu, kas atspoguļo senāku izrunu, - Edwahlen), Vecuogari (no Vecvagari) - mājas Pūrē un Rāvā, atuors 'atvars' Ērgļos un citur.

Līdzīgi radies uo arī leišu izloksnēs, piem., apuo-lūs (no apvalūs) 'apaļš'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 59. lpp.

2. uo < ā ┌-┐-┐└┐
 L V A

Latgaliskajās augšzemnieku izloksnēs uo radies no

ā, piem., brūol's² 'brālis', lobuōks 'labāks'. Par to
 plasāk 128. §.

3. uor < ur

Vidz. -	Vidz. -	sēl. +
	zeng. -	
Kurz. +	kurs. +	latg. +
L	V	A

Diftongiskais savienojums ur neatkarīgi no intonācijas pārvērties par uor kursiskajās vidus un tāmnieku izloksnēs, piem., duōrt 'durt', uōrbt² 'urbt' Skrundā; kuōrls 'kurls', puōrs² 'purvs' Puzē.

Augšzemnieku izloksnēs tikai ūr² pārvērties par uor², piem., guōrni² 'gurni', būort² 'burt', bet buōbuls 'burbulis' Stāmerienē; būort² 'burt', bet žūrka Neretā.

4. uo < u--a

Dažos vārdos uo radies kontrakcijas dēļ. Tā suōns² < su--ans < suvans 'sivēns' Zlēkās. Visā valodā pazīst vārdu nuōra, ko J. Endzelīns etimologizē par nuō--ara (ME). Par kontrakciju arī 150. §.

Izloksnēs uo (no *ū un *an) ticis arī pārveidots. Dziļajās augšzemnieku izloksnēs uo > ū, par to 132. §. Tautosillabiska r, l, m, n priekšā, dažkārt arī j priekšā un proklīzē uo > u. Par to skat. 134.-135. §.

ui

86. §. Latviešu valodā ir daži mantoti vārdi ar ui, kam arī leišu valodā atbilstošajā vārdā ir ui. Prūšu valodā tāds divskanis nav atrodams mantotos vārdos. K. Stangs latviešu un leišu ui skaidro kā mantotās patskaņu mijas i-rindas locekli, kas radies no ide. *ōi. Arī J. Endzelīns pieļauj, ka, piemēram, vārdā smūārs (blakus smīārs) ui varētu būt cēlies no *ōi,

taču norāda arī uz iespējamu kontamināciju. K.Stangs min vēl citus piemērus no leišu un latviešu valodas, kas varētu rādīt mantotās patskaņu mijas i-rindu, piem., la. klūfni 'likas kājas' blakus kleinis 'likkājains cilvēks'; kruflis : kreflis. K.Būga savukārt uzskatījis, ka ui ir zuduma pakāpe ide. divskanī *oi.

Dažos vārdos austrumbaltu ui K.Stangs atzīst par u-rindas mijas locekli, piem., la. izl. kušis 'ods', lei. kušis, pr. cussis (= kuis).

Vārdiem ar ui gan latviešu, gan leišu valodā mēdz būt niecināma nozīme, kā konstatējis K.Stangs.

Endzelīns, Latv. val. gram., 62.-63.lpp.; Di., II, 529.-533. lpp.; IV/1, 338. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 70.-73; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 79.-80. lpp.; Mažiulis, Baltu k. sant., 51.-57. lpp.

87.§. Latviešu valodā ir arī jaunākas cilmes ui.

1. Dažos vārdos ui ir radies ū vietā citu formu ietekmē, piem., izl. kruitiēs 'piespieties' senāka krūtīs vietā pēc tagadnes krujuos parauga. Līdzīgi radies ui arī leišu valodā, piem., gūiti 'dzīt; trenkt' blakus tagadnei gūja.

2. Izlokenēs ui radies ar epentēzi, par to 129.§.

Visumā austrumbaltu valodās ui ir rets divskanis mantotos vārdos.

iu

88.§. Latviešu valodā ir vārdi, kam saknē sastopams divskanis iu. Šāda divekāpa nav bijis ne baltu, ne ide. pirmvalodā.

1. Divskani iu sastop interjekcijās un skaņu atdarināšanas vārdos, piem., pliūkē!, brīuks!, brīukt!, pliūkšķēt, brīūkšķēt, pliūkšķis, brīūkšķis.

2. iu < ū

-	-	+
---	---	---

L V A

Vienā augšzemnieku izlokšņu apgabalā iu resp. yu radies no ū, piem., glūt² 'kert', lyupa² 'lūpa' Barkavā. Par to 133.§.

eu

89.§. Mantotos vārdos tikai latviešu izloksnēs no citām mantotām skapām ir radies divekanis eu.

1. eu < ū

-	-	+
---	---	---

L V A

Nelielā augšzemnieku izlokšņu apgabalā (ap Līvāniem) eu resp. au radies no ū, piem., rēupes² 'rūpes' Līvānos. Par to 133.§.

2. eu < au

(+)	-	+
-----	---	---

L V A

a) Dažās sēliskajās augšzemnieku izloksnēs eu radies au vietā, piem., seūle 'saule', sēucu² 'saucu' Vestienā, rāuzit² 'raudzīt' Daudzesē.

b) Dažās Vidzemes lībiskajās izloksnēs eu < au aiz mikstinātiem līdzskapiem, piem., šķēdites 'šķaudītis', peūkset 'paukšēt' Vainižos.

ou

90.§. Mantotos vārdos divekani ou sastop tikai latviešu izloksnēs, kur tas radies no citām mantotām skapām.

1. ou < ū

-	-	+
---	---	---

L V A

Ne visai plašā augšzemnieku apgabalā ou radies no ū, piem., grōuti² 'grūti', kōuli² 'kūli' Kalncempjos, sōurs² 'sāļš' Aknīstē. Par to 133.§.

2. ou < au

+	(+)	+
---	-----	---

L V A

a) Gandrīz visās lībiskajās izloksnēs ou resp. āu radies no divskaņa au, piem., louks 'lauks', louks² 'jauks', drouks² 'draugs'.

b) ou no au radies arī daudzās sēliskajās izloksnēs un latgaliskajās izloksnēs Latgales ziemeļos, piem., louņags 'launags' Sāvienā, louks² 'lauks' Kalšnavā, trouks² 'trauks' Mētrienā, mouc² 'mauc' Pļavinās, broukt² 'braukt' Viļakā.

c) Vidus izloksnēs gar Igaunijas robežu un Zemgales Līvberzē arī radies ou resp. āu no au, piem., louks 'lauks' Mazsalacā, Valkā un citur.

Endzelīns, Latv. val. gram., 124.-125., 139.-141. lpp.; B, VI/1, 8. lpp.; Rūke V. Kurzemes un Vidzemes lībiskais apgabals. - FBR, 20, 81. - 82. lpp.; Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 25. - 26. lpp.

oi

91. §. oi < ai

I(+)	-	+
L	V	A

1. Daudzās sēliskajās izloksnēs oi radies ai vietā, piem., oistois² 'aiztaisa' Sausnējā, oi^xtōi² 'aitai' Iršos, tī:kōi² 'tikai' Odzienā.

2. Augšzemnieku latgaliskajās izloksnēs ap Alūkeni ar oi runā vienīgi prepozīciju un priedēkli aiz, piem., oizveda 'aizveda' Mālpū, oizgučis² oiz² dūorze² 'aizgājuši aiz dārza' Alūknē.

3. oi sastop ai vietā atsevišķos vārdos dažās lībiskajās izloksnēs, piem., loi 'lai' Īvandē, goīd 'gaida' Pālē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 124. lpp.

92. §. Bez stabilēm mantotiem divskapiem vai citādā veidā nākušiem izlokšņu divskapiem ir sastopa-

mi arī pozicionāli divskaņi. Tādi rodas, ja j vai v nokļūst vienā zilbē ar iepriekšēju patskaņi, piem., dat. teu < *te-vi; taus < *ta-vas; rei < *re-ja (3.p.); izl. kaigalis < kāigalis < *kā-jugalis u. tml.

Par pozicionālajiem divskaņiem Laua A. Latviešu literārās valodas fonētika. - R., 1980, 66. - 67. lpp.; A. Ābele, FBR, 13. sēj., 159. lpp.

93. §. Mantotā vokālisma vēstures apskats liecina, ka latviešu valodā labi saglabājušies baltu pirmvalodas patskaņi, nezaudējot pretstatu starp īsiem un gariem patskaņiem. Saglabājušies arī divskaņi ei, ai, au. Nav saglabājies baltu pirmvalodas *ō, pārveidojušies arī gardiftongi, kur tie nav bijuši pārveidoti jau baltu pirmvalodā. Tie vai nu sakrituši ar īsdiftongiem, vai arī zaudējuši otru komponentu. Sal. la. siēts, lei. sietas : ide. *sēi- 'sijāt'; la. blaūju, lei. bliāju : ide. *blēuiō 'rēcu'; la. luōbīt, lei. lūoba 'luba, miza' : ide. *lōub- 'mizot'.

Skaidrojot latviešu un leišu divskaņa ie cilmi, J. Endzelīns pieskāries arī gardiftongu liktenim: "Šis la. un lei. ie šķiet radies caur ē.. no la. un lei. pirmvalodas ēi..; tāds ēi bija laikam tikai uzsvērtās zilbēs: ide. ēi varēja uzsvērtā zilbē būt paglābies.." (Di. IV/1, 337. lpp.) Vēl gardiftongu jaūtājumam J. Endzelīns pieskaras sakarā ar divskaņa ui vēsturi: "Dažos, no ide. pirmvalodas saknēm radušos vārdos la. un lei. -ui- varbūt ir radies no uzsvērtā ōi (caur *uoi).., kamēr neuzsvērts -ōi- laikam > oi > ai." (Di., IV/1, 338. lpp.) Par gardiftongu vārda izskaņā J. Endzelīns runā sakarā ar verbu formu vēsturi: "Leišu un latv. pirmvalodā vēl radās -jau < -ēu pagātnes ē-celmu viensk. I personā.." (Di., IV/1, 338. lpp.)

Par gardiftongiem arī Zinkevičius, Liet. k. k., 189.-190. lpp.; Liet. k. ist. gram., 1, 73. lpp., 87.-88. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 51-52, 68-77; Arumaa, Ursl. Gramm., 1, S. 93-100.

94. §. No leišu valodas mūsu vokālistu ļoti uzskatāmi atšķir ā, kam leišu valodā atbilst ū (raksta o!). Mantotais ē atšķiras pēc izrunas - leišu valodā tas vienmēr šaurs (raksta ē), mums šaurs vai plats. Tas saistīts ar to, ka "... latv. pirmvalodā ir bijis.. pretstats starp pārskaņojošiem (palātāliem) un nepārskaņojošiem patskaņiem.., no kam austrumizloksnēs (slavu valodu ietekmē?) radies pretstats starp patskaņiem, kas mīkstina iepriekšēju līdzskani, un patskaņiem, kuŗi to nemīkstina." (Di., IV/1, 321. lpp.). Grūti pateikt, no kurienes tāda tendence nākusi - vai tā radusies mūsu pašu valodā, vai arī te parādās citu valodu ietekme. Senlatviešu ciltīm taču bijuši cieši un ilgstoši kontakti ar Baltijas jūras somugru valodām, un valodu kontakti parasti rada lielas pārmaiņas ne tikai kontaktvalodu leksikā un frazeoloģijā, bet arī fonētikā un gramatikā.

Pārskata tabula par mantotu vārdu vokālistu saknes un piedēkļu zilbēs

ide.	blt.	a- blt.	lā.	lei.	pr.
*i	*i	*i	i	i	i
*e	*e	*e	e	e	e
*u	*u	*u	u	u	u
*o	*a	*a	a	a	a
*a	*a	*a	a	a	a

ide.	blt.	a- blt.	la.	lei.	pr.
*ī	*ī	*ī	ī	y	ī > ei
*ē	*ē	*ē	ē	ě	ē > ī
*ū	*ū	*ū	ū	ū	ū > ou
*ō	*ō	*ō	uo	uo	? ō
*ā	*ā	*ā	ā	o	ā, ō > ū
*ei	*ei	*ei / *ē	ei / ie	ei / ie	ei
*oi	*ai	*ai	ai	ai	ai
*ai	*ai	*ai	ai	ai	ai
*eu	* ₁ au	* ₁ au	jau /'au	jau /'au	jau ? > eu
*ou	*au	*au	au	au	au
*au	*au	*au	au	au	eu

Aizgūtu vārdu vokālisms

95.§. Bez mantotiem vārdiem ikvienā valodā ir arī aizgūti vārdi. Tanīs vērojami noteikti skaņu aizstāšanas jeb substitūcijas likumi. (Lat. substituere 'likt vietā'.)

Nav pamata grozīt skaņu sastāvu vārdā, ja aizguvējai valodai ir kaut vai aptuveni tādas pašas skaņas kā valodā, no kuras vārdu aizgūst. Turpretī tad, kad skaņas stipri atšķiras, aizguvēja valoda svešās skaņas aizstāj ar savas valodas skaņām, cenšoties izmantot artikulācijas ziņā tuvākās.

Skaņu substitūcija laika gaitā mainās. Tāpēc senos aizguvumos skaņas aizstātas citādi nekā vārdos, kas

valodā ienāk no citām valodām mūsu dienās.
Endzelīns, Di., III/1, 112., 594.-596.lpp.

Patskaņi

i

Ar i aizstāts ne tikai krievu, lībiešu, igauņu un vācu i, bet arī senkrievu ѣ, krievu и, lībiešu, igauņu un vācu ü. Piemēri: liīga (no līb. vai ig. ling), lipa vai izl. lipa 'īsa aste' (no līb. lip 'aste' vai ig. lipp 'karogs'), piiga (no kr. фига), dille (no vlv. dille), klīngeris (no lv. kringel); kristīti (no senkr. крѣтити), ciīga 'skorbuts' (no kr. цинга), izl. kriška 'vāks' (no kr. крышка), bīkses (no vlv. bükse), izl. tiība 'dzērājs; stīvs cilvēks' (? no ig. tümp 'neveikls').

ī

Ar ī aizgūvumos aizstāts lībiešu, igauņu un vācu ī, krievu и, senkrievu и un vācu ü. Piemēri: kīla (no līb. kī'l = kīl), līvis - tīkla veids (no ig. liiv), pīlādzis, izl. pīlāgs (no līb. pī'lōg), sīpuols (no vlv. sīpolle), škīvis (no vlv. schive), izl. sīts 'paēdis' (no kr. сѣт), pīrāgs (no senkr. пирогъ), bīdelēt (no lv. büdeln).

u

Ar īsu u aizgūvumos aizstāts krievu, lībiešu, igauņu un vācu u, senkrievu ѹ, kā arī lībiešu, igauņu un vācu o, lībiešu un igauņu ö, dažkārt arī ü. Piemēri: duraks (no kr. дурак), kūkainis (no līb. kukki (< *kukkainen), lucis (no līb. vai ig. luts), ruīga (no lv. runge), izl. dukurs 'sesks' (no senkr. дѹхорѹ), klucis (no v. Klotz), buīta (no vlv. bölte), mūfāds (no līb. mōrda vai ig. mōrd; ö - vidējās rindas patskanis, e-skapas nelabiāls variants), izl. pužagas 'gruži' (no līb. pžāgōd), kutes vai škutes 'līdumā

sakrauta celmu, žagaru un velēnu kaudze, ko sadedzina, lai dabūtu pelnus zemes mēslošanai' (no ig. kū-tis, sal. līb. küttō 'dedzināt'), izl. jułga 'ronis' (no ig. hūljes, gen. hūlge vai līb. ūlgaz).

ū

Ar ū aizgūvumos aizstāts senkrievu u (no ū), vācu ū, dažreiz vācu ū. Piemēri: pūka (no veckr. пухъ), dūnas (no vlv. dūne), grūbas (no lv. grāben), kūlis 'milna; gurns' (no lv. kūle).

e

Ar e aizstāts ne tikai krievu, lībiešu, igauņu un vācu e, bet arī lībiešu, igauņu un vācu ä un vācu ö. Piemēri: nedēļa (no kr. неделя), izl. telīca (no sl. telica); kekšis (no līb. kekš), izl. ķereši 'pirts krāsns akmeņi' (no ig. ķeres); beķis (no vlv. benck), deķis (no vlv. decke); ķepa (no līb. kāpā, ig. kāpp), pestīt (no līb. pästō); ekseli (no v. Häcksel), eīla (no lv. ölje).

ē

Ar ē aizgūvumos aizstāts lībiešu, igauņu, vācu ē, senkrievu ě un ja (< e), lībiešu ä un vācu ö. Piemēri: sēne (no līb. sēn); spēle (no vlv. spěl), pēlis (no Baltijas vācu pēle); grēks (no ssl. грѣхъ), svēts (no kr. святъ; sal. lei. švehtas 'svēts'); ķēms (no līb. kā'm), zēns (no lv. sōn).

a

Aizgūvumos ar a aizstāte krievu, vācu, igauņu resp. lībiešu o, krievu, vācu, lībiešu un igauņu a. Piemēri: kaīps (no senkr. *xolpъ), gads (no kr. годъ), zvans (no kr. звонъ); bakas (no vlv. pocke), grasis (no vlv. grosse), staīts (no vlv. stolt 'krāšps, lepns'); izl. kaška 'egles miza' (no ig. košk), aīlaž

(no līb. alz vai ig. izl. alasi), kaiģars (no līb. kāngar, ig. kangur); kalki (no vlv. kalk), kambaris (no vlv. kamer); baranka (no kr. баранка), izl. pāzuka 'azote' (no kr. пашуха), palkavnieks (no kr. полковник), izl. bajārs 'pļava, kur spilvas aug' (no po. bajār 'purvs').

ā

Aizguvumos ar ā aizstāj senkrievu, lībiešu, igauņu un vācu ā. Piemēri: grāmata (no senkr. грамота 'raksts'), krāsa (no sl. krasa '(sarkana) krāsa, skaistums'); kāzas (no līb. kāzned), lāns - meža veids (no ig. laan); glāze (no vlv. glas, dek. glāse).

o

Izloksnēs dažuviet ar īsu o aizstāts lībiešu, igauņu, vācu, krievu un citu valodu o. Piemēri: izl. topsis 'skārda bundža, neliels trauks' (no ig. topš 'neliels trauks'), izl. soga 'vižņi' (no līb. sogā), izl. koņa 'varde' (no līb. kūona vai ig. konn), vietvārds koļka (līb. kūolka, ig. koļk '(no)stūris'), izl. stoīle vai štōīle 'pakavu radze' (no vlv. stolle, v. Stollen), izl. toība 'kūdra' (no v. Torf), izl. prosts (no kr. простой), izl. kļocka 'klimpa' (no kr. клевца), izl. kopuks 'zirgkopis' (no kr. копун).

Jaunos aizguvumos o tiek paturēts arī literārajā valodā, piem., koļhozs (no kr. колхоз). Ar o tiek runāti dažādi internacionāli vārdi, piem., konpekts, molekula, programma, filolōgs, motōsports.

ō

Ļoti retos vārdos izloksnēs ar ō aizstāts vācu ō. Kurzemes jūrnīku valodā registrēts vārds ēōte 'buru

aukla' (no v. Schote), Stendē - prōve (no vlv. prōve).

Parasti ō sastopams internacionālos vārdos, piem., motōrs. Pēdējā laikā vērojama tendence lietot ō plašāk nekā agrāk. Runā, piem., barōns, ne baruōns, rajōns, ne rajuōns, Eīrōpa, ne Eīruopa.

Divskapi

ai

Aizguvumos ar ai aizstāj lībiešu ai, āi, igauņu ai, ae. Piemēri: taimiņš (no līb. taimin), aīris (no līb. āiraz), izl. naine 'sieviete (nievīgi)' (no ig. naine 'sieviete'), laīva (no ig. laev, somu laiiv 'kugle'), jautājamā partikula vāi (no līb. vai, voi, ig. izl. vai, s. vai).

au

Ar au aizguvumos aizstāts vācu, igauņu au, lībiešu ou, lībiešu un igauņu ōu. Piemēri: aūbe (no v. Hau-be), laūva (no vlv. lauwe), laūlāt (no līb. louļō 'dziedāt', lōletō 'laulāt'), jaūda (no līb. ļoud, ig. ļoud), laūnags (no līb. lōnagist 'pusdienas', ig. lōu-na 'dienvidi; pusdienas').

ei

Ar ei aizstāts vācu, lībiešu un igauņu ei, kā arī vācu eu, igauņu ōi. Piemēri: meīstars (no v. Meister), keīzars (no vlv. keiser), izl. teība - kāda zivs (no līb. teib), kreīcis kārsu spēlē (no v. Kreutz), izl. seīmes vārds 'lamu vārds' (? no ig. sōim 'lamas'). Tagad internacionālos vārdos ar ei aizstāj oriģinālvalodas eu, piem., neīrōze (gr. neurōsis; pamatā neuron 'dzīsla, nervs'), neītrāls (lat. neutralis; pamatā neuter 'ne viens, ne otrs').

ie

Aizguvumos ar ie aizstāts vlv. ē (= vav. ei, ie,

ē), ū, senkrievu ē ((eī) i, lībiešu ie. Piemēri: bište (no vlv. bšte), dišņests (no vlv. dēnest), mišzeris 'piestīpa' (no lv. mšser), krīevs (sal. senkr. кривичи), lišdags (no līb. liedōg).

uo

Ar uo aizguvumos aizstāts lībiešu uo, igauņu, vācu ū, senkrievu ū) u. Piemēri: jušma (no līb. jšom 'dziļāks ūdens starp sēkļiem'), jučnis (no līb. jšom), izl. ruodele, izl. ruodins 'tieva kārts salmu piestiprināšanai uz jumta' (no ig. roode vai roodle 'kārts'), kručnis (no vlv. krōne), kručgus, kručgs (no vlv. krōg), blučda (no senkr. bljōdo), sūods (no senkr. судъ).

Ar uo mēdz aizstāt ū arī sen iepazītos internacionālos vārdos, piem., mučde, it bieži izskapās - rajuons, baluons, traktuors, kupuols.

ui

Ar ui aizguvumos aizstāts lībiešu un igauņu ui, lībiešu un igauņu oi, ūi un senkrievu yi. Piemēri: izl. kuiga 'kikuts' (no ig. izl. kuik 'gulbis'), izl. tuims 'neveikle' (no līb. tūima, ig. tuim), pušis (no līb. pšis, ig. poiss), muža (no līb. mšzō, ig. mšis vai arī kr. мша), muža (no senkr. мыто).

oi

Kā norādījis J. Endzelīns, vēlos aizguvumos sastop arī oi (parasti lībiskajās un dziļajās augšzemnieku izloksnēs). oi aizstāj lībiešu, igauņu un slāvu valodu oi. Piemēri: izl. poiss (no līb. pšis, ig. poiss), roīda 'gruži, saslaucas' (no ig. roid), izl. boiks 'straujš' (no kr. бойки). Plaši oi sastopams internacionālos vārdos, piem., boikots.

iu

Lībiskajās izlokenēs ar iu aizstāts lībiešu un igaunu iu. Piemēri: izl. kiugs 'cūkas ilknis' (no līb. ki'ugōz), izl. kiuze 'kaprīze' (no ig. kius).

eu; ou

Svešos īpašvārdos sastop arī eu, ou, piem., Seula, Eugens, Oulu, Poups. Jauns aizgūvums ir arī džouls.

Par aizgūvumu vokālismu - Endzelīns, Di., I, 84.- 113. lpp.; Latv. val. gram., 63.- 65. lpp.; Sehwers J. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den Deutschen Einfluss im Lettischen. - Berlin, 1953; Summent A. Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen. [Manuskripts]. - S.l., 1950, S. 64-74; Zeps V. Latvian and Finnic linguistic convergences. - The Hague, 1962, p. 98-99.

Piedēkļu zilbju vokālisms

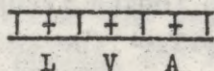
96.§. Piedēkļu zilbēs patskaņu un divskaņu cilme ir tāda pati kā saknes zilbēs. Sal. dažu piedēkļu vokālismu latviešu un leišu valodā: la. izl. avins, lei. āvinas, pr. awins; la. bābiska, lei. bó-biškas; la. sunītis, lei. šunýtis; la. izl. zāligs, lei. žolīngas; la. sunuks, lei. šuniūkas; la. drebulis, lei. drebulvs; la. deguts, lei. degūtas; la. pēlēks, lei. pēlēkas; la. aūgstāks, lei. aukštókas 'paugsts'; la. baluōdis, lei. balafīdis.

Bet piedēkļu zilbēs ir notikuši vairāki fonētiski pārveidojumi, kas jāaplūko īpaši.

Piedēkļu garumu saīsināšana

97.§. Latviešu literārajā valodā piedēkļu

garumi ir saglabājušies. Piedēkļu zilbju garo patskaņu vai divskaņu saīsināšanās raksturīga latviešu izloksnēm.

Vidus dialekta izloksnēm piedēkļu garumu saīsināšana nav tipiska. To sastop tikai novados, kur bijusi stiprāka citu valodu ietekme, proti, Rūjienas apkaimē, apgabalā starp Saulkrastiem un Rīgu un vietumis gar Lietuvas robežu.

1. Rūjienas apkaimē šī saīsināšana var būt radusies igaunju valodas ietekmē. Vēl nesen daļa iedzīvotāju Ipiķos un citur pierobežā runājusi igauniski. Sena lībiešu teritorija ir novads starp Saulkrastiem un Rīgu. Baltijas jūras somugru valodās nav senu garumu neuzsvērtās zilbēs. Pārejot uz latviešu valodu, tāds pats runas paradums saglabājies. Igaunju valodas vēsturnieks A. Kask raksta: "Igaunju rakstu valodā pirmajā zilbē var būt kā *iei*, tā gari patskaņi, tālākās zilbēs var būt tikai *isi* patskaņi." (Kask, *Esti k. ajal. gram.*, lk. 14.)

Par to arī Endzelīns, *Latv. val. gram.*, 66.

1pp.; *Основы финно-угорского языковедения*. - М., 1974, с. 159.

"Visās neuzsvērtās sufiksu zilbēs .. saīsina palaiķam visus diftongus un garos vokāļus, pie kam *kļūst ā* par *a* (loc. s. *âra*), *ē* par *e* (loc. s. *zeme*), *ī* par *i* (inf. *darīt*), *ū* par *u* (inf. *dabūt*), *uo* par *u* .. (loc. pl. *zuobue*), *ie* par *e* (imper. *celes!*)."
(*Di.*, I, 185. lpp.) Kaut gan mūsu dienās jau nekonsekvents, šāds īsinājums vērojams Idū, Ipiķos, Ternejā, Lodē, Koņos, Rūjienā, Nauksēnos un Jeros.

2. Teritorijā starp Rīgu un Saulkrastiem jau sen ieplūduši latvieši no Vidzemes vidienes un no Zemgales un, pēc J. Endzelīna domām, vēl pirms tiem - kurši.

"Vidzemes jūrmalas dienvidu daļā (no Pēterupes līdz Daugavgrīvai..) piedēkļu garumi saīsināti vaļš-
jās (ne beidzamās!) zilbēs, bet slēgtās zilbēs tie ir
paglābti, piem., viensk. nōm. labāks, grēcīgs, da-
rite, nazīts : daudzsk. nōm. labāki, grēcīgi, darīti,
naziči; inf. dedzināt : runāties, lok. mežā, upē;
tag. 3. pers. runā, meklē (vai tāpēc, ka, piem., la-
baki ir par vienu zilbi garāks nekā labāks?)." (En-
dzēlīns, Latv. val. gram., 65.- 66. lpp.)

3. Lietuvas pierobežā garumu saīsināšana nav kon-
sekventa. Sal. ak. brālitī, bet nom. pādīte, māšena,
bet avētēnas, neguleju, bet sagulēju Rucavā (FBR, 7.
sēj., 116.-118. lpp.); mīlīgs, īsmaksāja, nitruka
evstības, bet daudzīnāja, dabūs šķinkību Augstkalnē
(FBR, 12. sēj., 13., 24.-25. lpp.).

Vecsaules izloksnē garumu saīsinājums neuzsvērtās
zilbēs radies laikam somugru tautas - votu - valodas
ietekmē. Tie ir tā sauktie krieviņi, kas atvesti Baus-
kas pils celšanai un vēlāk saplūduši ar latviešiem.
Vecsaulē runā ražīgs, pīllīgi 'pilnīgi', kacības
'raudzības' (sal. ig. katsēle minēma 'iet raudzībās'),
eglīte.

4. Šur tur vidus izloksnēs mēdz saīsināt garumus
j priekšā, piem., saciņa, meklejām Lugažos, pelniņu,
mekleju, bet runāju Bēnē, mācītāji Džūketē.

Vidzemes izloksnēs, kur deminutīvus darina ar -in-,
vsk. nominatīvā vīriešu dzimtes lietvārdiem tiek vai
nu izmests n, vai saīsināts garais i priekš tautosil-
labiskā n, piem., ganinc, gen. ganīna Braslavā, Vil-
zēnos.

Saīsinājumi, kas atrodami tautosillabiskā n priek-
šā, radušies pārgaruma novēršanai: zilbe -niņc ir ga-
ra, bet -nīnc - pārgara.

Endzēlīns, Latv. val. gram., 65.- 66. lpp.

Lībiskajās izloksnēs garumi saīsināti sistēmas veidā. Abās izlokšņu grupās piedēkļu garumu liktenis nav gluži vienāds.

1. "Vidzemes lībiekajās izloksnēs piedēkļu ā, ē, ī, ū un uo palaikam ir saīsināti, pie kam senāk - vienzar vienā šo izlokšņu daļā - varbūt visu šo garumu vietā runāts a, kas artikulācijas ziņā ir vistuvāks indifferences stāvoklim un ar ko var salīdzināt senīru valodas neuzsvērto a. " (Endzelīns, Latv. val. gram., 66. lpp.)

Tādējādi var iedomāties laiku, kad Vidzemes lībiekajās izloksnēs neuzsvērtas zilbēs patskaņi nav šķirti ne pēc kvantitātes, ne kvalitātes, tanīs runāts indifferents patskaņis. Vēl šā gadsimta sākumā Viļķenē pierakstītas šāda tipa formas - jēmaš 'pēmuši', laīmags 'laimīgs', Tūjā - nuo 'suodac' 'nosodīts', viduacac 'viducītis', Limbažos - meklā 'meklē', meklat 'meklēt' u. tml.

Divskanis ie saīsināts par a vai e, piem., latvaš 'latvieši' Limbažos, latveš 'latvieši' Alojā, smiētes² Vainižos, bet smiētes² Nabē.

"Citādi tur tagad garie piedēkļu patskaņi aizstāti ar attiecīgajiem īsumiem, pie kam (arī no uo saīsinātais) a vismaz dažās izloksnēs blakus j vai mīkstīnātam līdzekanim tālāk pārvēršas par e, piem., pag. 3. pers. runei < runāie, daudzsk. nōm. garek < garāki, bareki < baruokli u.c. Tūjā.." (Endzelīns, Latv. val. gram., 67. lpp.)

Līdzīgs pārveidojums sastopams īgauņu rietumu izloksnēs aiz j vārda sākumā: jātk no jatk '(klāt pielikts) pagarinājums'. Par to Kask, Esti k. ajal. gram., lk. 121.

Umurgā pierakstīts teksts, kurā izsmieta kaimiņu runa; teksts atspoguļo tikko minēto piedēkļu zilbju izrunu:

sārumešim tēc i valad;
 broûc uz Līm̄mažim pēc galad;
 ja tas kažaks nebût grabeš,
 ta tuo galad nebût dabeš.

Vidzemes lībiskajās izloksnēs parasti ā nav saīsi-
 nāts piedēklī -āđ-. J. Endzelīns par to raksta: "..ā
 palaikam paliek nesaīsināts formās ar -āds, piem.,
ci²tāds u.c., laikam tāpēc, ka ā te saīsināšanas laikā
 vēl bijis uzsvērts (sal. lei. ki²tōdas) tāpat kā vēl
 tagad vārdos ci²tāda²k Rindā, vi²sādi Cīravā, Mežamuižā
 u.c." (Latv. val. gram., 67. lpp.)

2. Nedziļo tāmnieku izloksnēs piedēkļu garumu sa-
 īsināšana līdzinās Vidzemes lībiskajām izloksnēm. Ti-
 kai jāievēro, ka tāmnieku izloksnēs piedēkļos un ga-
 la zilbēs dažreiz ir bijis cits patskanis vai divska-
 nis nekā Vidzemes izloksnēs.

3. Dziļo tāmnieku izloksnēs ".. piedēkļu garumi
 saīsināti vēl vairāk, pie kam saīsinātie garumi tāpat
 kā senie īsumi vēlāk ir pat pilnīgi zuduši.., kur tos
 nav paglābis palīgakcents.. Piedēkļu ā vislabāk pa-
 glābies formās ar -āds.., vienā šo izlokšņu daļā..
 arī komparatīvos ar -āks (sal. lei. gerōkas..); citur
 tas ir saīsināts .. un var pat vēlāk izzust, piem.,
rūntes (runāties Dundagā u.c.." (Latv. val. gram.,
 67.- 68. lpp.)

Tāpat saīsināti resp. zuduši ē, ī, ie un uo.

Arī tāmnieku izloksnēs uz saīsinātās skapas kvali-
 tāti ietekmi atstājuši blakus esošie patskaņi un
 līdzskaņi. Dundagā, piem., runā šāvans 'šāviens', bet
āren² 'āriene', vsk. nom. latveč 'latvietis', dsk.
 nom. lateš 'latvieši', dat. latšēm 'latviešiem';
pērkans² 'pērkons', dat. pērknām² 'pērkonam'; nom. mi-
reņš 'mironis', dat. mirinām 'mironim'. Ugālē vsk.
 nom. šāvans 'šāviens', dsk. nom. šāveņ 'šāvieni'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 66.-69. lpp.;

Rudzīte, Latv. dial., 169.-173. lpp.;

FBR, 20. sēj., 297. lpp.

Augšzemnieku izloksnēs piedēkļu garumu saīsināšana nav tik tipiska kā lībiskajās izloksnēs, taču ir apgabali, kur raksturīga dažu garumu īsināšana.

1. Plašākos apmēros nekā citās izloksnēs piedēkļu garumi ir saīsināti Skrīveros, Secē, Daudzesē un citās izloksnēs gar Daugavu, kur dzīvojuši lībieši. Piedēkļu garumu īsināšana te būs radusies lībiešu valodas ietekmē. Skrīveros, piem., runāts ilgēk 'ilgāk', dōrtejs 'darītājs', lōmiems 'lamājams', mōzgtis 'mazgāties', runēt 'runāt'.

2. Igaunų valodas ietekme piedēkļu garumu īsināšanā var būt dažās Vidzemes sēliskajās izloksnēs, kā arī latgaliskajās izloksnēs Lejasciemā, Zeltīnos un izloksnēs gar Igaunijas robežu. Piemēri: aūguns 'augonis', dzēriņš 'dzēriens', poudejumi 'papuves' Lejasciemā; pārkuna² uguni navarut nūžiest² 'pērķona uguni nevarot nodzēst'; kotrai vūornai² sāus² vūornans² vus mēiluōks² 'katrai vārnai sava vārnēns vismīlāks' Alūkenē. Vidzemes ziemeļaustrumu izloksnēs piedēkļu garumi saglabājušies lauztās zilbēs.

3. Liekas, ka visplašāke ir piedēkļu garumu saīsinājums j priekšā. Gulbenē ir, piem., tag. mozgaju, bet nāk. mozgāšūs 'mazgāšos'. Līdzīgi arī citur, piem., kuōdu nedēlu spēlejam² un dāncajam² kuō troki 'kādu nedēlu spēlējam un dancojam kā traki' Alūksnē; gribēja loba runuōtoja 'gribēja laba runātāja' Šķilbēnos; skatiju 'skatīju', dzeivuju 'dzīvoju', bet meklējoam 'meklējam' Neretā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 69.-71. lpp.;

Rudzīte, Latv. dial., 286.-287. lpp.

Piedēkļu Iso patskaņu pagarināšana

98. §. Senu Iso patskaņu pagarināšana piedēkļu zilbēs latviešu valodā tikpat kā nav sastopama. Izloknēs dažkārt tāds pagarinājums ieviesies zilbēs ar palīgakcentu. Zemgales rietumu izloknēs pagarinājums sastopams pagātnes aktīvā divdabja formās, piem., ēdūise² 'ēdusi', ēdūēi² 'ēduši' Džūkstē. Palīgakcenta dēļ radies pagarinājums vārdos vakār, visūr, cepūre Blīdienē. Dažus piemērus no vietvārdiem norādījusi E. Hauzenberga: Žagāre - pļava Kalētos, Veimēri - mājas Platonē. (FBR, 12. sēj., 129. lpp.)

Piedēkļu patskaņu zudums

99. §. Piedēkļu patskaņu zudums ir dažāda vecuma. Par vecāko tiek uzskatīts tāds zudums, kas vērojams visās izloknēs vai vismaz izlokšņu vairākumā. To konstatēt parasti var tikai ar radu valodu palīdzību.

Patskaņa zudumu vārda vidū sauc par sinkopi. Termins nāk no gr. σύνκοπή 'saīsināšana' (patskaņim izzūdot, samazinās zilbju skaits vārdā).

1. Kā liecina radu valodas vai pašas latviešu valodas izloknes, ar sinkopi veidojušies vārdi āuzas (lei. āvižos), mednis (izl. medenis), pelni (lei. peleņai), putns (izl. putyns), rutka (izl. ruduka) u.c.

2. Sinkope ir arī vairākos deminutīvos, kas veidoti ar diviem sufiksiem. Sākumā vārds bijis darināts ar piedēkli -ul- vai -it-. Kad piedēkļa pamazināmā nozīme it kā zudusi, pievienots vēl cits sufikss. Tā cēlušies vārdi zūoslēns (no zūosulēns), actīna (no acitīna), lāutīni (no lāuditīni), guotīna (no guovītīna un guovītīna).

3. Izskapas -nieks, -niece priekšā zūd patskaņi i vai e, pie kam zušanu var ietekmēt vairāki apstākļi.

J. Endzelīns par to raksta: "Patskanis ņ priekšā ļoti bieži ir zudis un, proti, vairāk garākās nekā īsākās formās (par to A. Ābele FBR IX 102), sal., piem., ņī-grandnieki blakus skruvīdenieki. Īsākajās formās patskanis ņ priekšā paglābies īpaši tur, kur, patskanim zūdot, rastos neērta līdzsapaņu grupa (on, dzn, ln, nn, gn, kn, nn, tnn, drn, kln u.c.), sal., piem., leucinieks (blakus nīkrācnieks), bundzinieks (blakus garīdznieks), valīnieks (blakus savvaļnieks), brūnīnieks, kugīnieks (blakus kugniecība), gudrinieks u.c. blakus saimnieks, dārznieks, zemnieks, miesnieks, kurpnieks u.c." (Latv. val. gram., 362. lpp.)

Vēl J. Endzelīns aizrāda, ka visbiežāk sinkope sastopama blakus r, l, ņ un v. "Bet kāpēc persona, kas pazīst, piem., tikai kurpnieku vai krāpnieku, tomēr runā, piem., par darbinieku.., tas laikam ne ar kādu "likumu" nav izskaidrojams." (Di., III/2, 519. lpp.)

4. Plaši latviešu valodas izloksnēs sastopams piedēkļa patskaņa zudums aiz j, piem., izl. krēims no krējums, sālīms no sālījums. Visvairāk šis zudums laikam sastopams pagātnes aktīvā divdabja formās: vsk. nom. runāš < runāiš < runājš < runājs < runājis; runāsi < runāisi < runājisi < runājusi. Sakarā ar šo pārveidojumu liekas, ka būtu zudusi uzreiz vesela zilbe.

5. Sakarā ar piedēkļu zilbju garumu saīsināšanu jau bija minēts arī patskaņu zudums šais zilbēs, kas sastopams lībiskajās izloksnēs. "Dziļo tāmnieku izloksnēs parasti un pa daļai arī dažās Rietumvidzemes un augšzemnieku izloksnēs .. zūd tie īsie piedēkļu patskaņi (arī tādi, kas cēlušies no garajiem), kurus nav paglābis palīgakcents.." (Endzelīns, Latv. val. gram., 73.-74. lpp.) Tā radušās tāmnieku vsk. dat. formas māknām 'mākonim', kūmlām 'kumelām', joun-

jam 'jaunajam', divd. māzģts 'mazģats' Ventā, inf. mōzģtis 'mazģaties' Skrīveros. Sal. 97.ģ.

Endzelīns, Latv. val. gram., 71.- 75. lpp., 361.- 365. lpp., 316. - 317. lpp.; vietvārdu piemērus dod E. Hauzenberga FBR, 12. sēj., 117. lpp. skk.

Piedēkļu patskaņu kvalitātes pārveidojumi

100.ģ.	*~era~	>	*~ara~
	*~erā	>	*~arā
	*~ela~	>	*~ala~
	*~elā	>	*~alā
	*~ena~	>	*~ana~
	*~enā	>	*~anā

1. Visās baltu valodās ir vārdi, kam piedēkļu zilbēs sastopama regresīva vokāļu asimilācija, ja aiz ē seko skanenis r, l, n, bet aiz tā īse vai garā a. (Skat. arī 69.ģ!) Piemēri: la. vakars, lei. vākaras; la. izl. vesals, pr. wessals 'priecīgs'.

Ja aiz sonanta seko resp. ir sekojis palatāls patskanis, ē ir saglabājies, sal. pr. adv. wesselingi.

Vispārēja skaņu likuma veidā ē aizstāšana ar a latviešu valodā piedēkļos *~era~, *~erā² utt. nav sastopama. J. Endzelīns pieļauj iespēju, ka kādreiz tā tomēr ir bijis. Tādā gadījumā sēkotnējais piedēkļu patskaņu sadalījums vēl ir saglabājies dažos vārdos latviešu izloksnēs, piem., vesals, bet veselība, adv. veselīgi; ezars, bet ezerīni; vēdars², bet vēderinc², gen. vēderina², adj. vēderīgs² Braslavā, Vilzēnos, līdzīgi arī Ērgemē un citur.

Vārdi ar izskaņu ~ers, ~els u. tml., piem., ezers, vesels, piedēkli ē atjaunojuši to paralēlo vārdu ietekmē, kur ē bijis likumiski. Tātad pēc vēderinā,

pavēdere arī vēders, pēc ezerinš, ezerelis arī ezers, pēc veselība, veselīgs - arī vesels.

Pie šāda tipa vārdiem pieder arī izl. mūgara ((*mūgarā), sal. lei. nūgara, kā arī somu nukero (aizguvums no baltu valodām); vasara, lei. vāsara, bet izl. navaseris, sl. becha.

Ievērojot to, ka pastāv paralēlfomas ar a un e sonanta priekšā, var būt veidojušies vārdi birztala (izl. birztele ME), krimstala (izl. krimstele ME), alkans 'izsalcis' (lei. izl. alkenybē 'izsalkums'), slābans (izl. slābenība ME), izl. dējais 'zīdais' (izl. dējelis).

Tādējādi mantoti vārdi, kas mūsdienu latviešu valodā beidzas ar -ars, -ara, -als, -ala, -ans, -ana, a-skanu sonanta priekšā pa lielākajai daļai dabūjuši, aizstājot ar to senu e. Dažkārt latviešiem tāds a radies arī cita tipa vārdos, piem., līdaka, vedakla.

Endzelīns, Latv. val. gram., 75. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. 1st. gram., 1, 117.- 118. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., 3. 33.

2. * <u>-eva-</u>	>	* <u>-ava-</u>
* <u>-evā</u>	>	* <u>-avā</u>
* <u>-teva-</u>	>	* <u>-tava-</u>
* <u>-tevā</u>	>	* <u>-tavā</u>

Tāpat kā saknes zilbēs, arī piedēkļos e aizstāts ar a priekš y, kam sekojis īss vai garš a. 69. § 4. punktā aplūkotā vokāļu regresīvā asimilācija pēc J. Endzelīna domām notikusi arī piedēkļos. Palatālu patskaņu priekšā sākotnējais e saglabājies. Piemēri: izl. maltava un malteve (skat. ME), izl. kāstava, kāstavs un kāstevis, izl. raudava un raudeve ME.

Endzelīns, Latv. val. gram., 75., 288., 382. lpp.

3.	<u>u--a</u>	>	<u>u--u</u>	
	<u>u--e</u>	>	<u>u--u</u>	
	<u>u--i</u>	>	<u>u--u</u>	
	<u>a--u</u>	>	<u>a--a</u>	
	<u>e--i</u>	>	<u>e--e</u>	u. tml.

Gadās arī progresīva vokāļu asimilācija, kuras dēļ mainās piedēkļa vokāļa kvalitāte. J. Endzelīns raksta: "Nereti šīs piedēkļu patskanis un arī salikteņu otras daļas saknes patskanis ir asimilējies iepriekšējam patskanim, visbiežāk kādam u vai ū." (Latv. val. gram., 75. lpp.) Piemēri: izl. luputa (no lupata), izl. kubuls (no *kubil(a)s), izl. ostoni (no ostuni 'astoni'), mellene blakus izl. melline, mugura blakus izl. mugara. Līdzīgi piemēri ir izl. garkalas (no garkulas), izl. puđule (no puđele), cukurs (no v. Zucker), upuris (no vlv. opper).

Ide. valodām raksturīga regresīva asimilācija, nevis progresīva asimilācija. Progresīvu vokāļu asimilāciju, ko mēdz saukt par vokāļu harmoniju, sastop somugru valodās. Šais valodās vārdā var būt tikai vienas rindas patskaņi - vai nu pakāļējās, vai priekšējās rindas patskaņi (indiferenti ir i, e). Noteicēja ir vārda pirmās zilbes skaņa.

Ar Baltijas jūras somugru valodām latviešu valodai bijuši cieši un ilgstoši kontakti. J. Endzelīns par šo latviešu valodas neuzvērtā patskaņa asimilāciju iepriekšējās zilbes patskanim raksta: "Šī parādība, kas ir pretēja latviešu pārskaņai un atgādina somisko "patskaņu harmoniju", ir tātad samērā jauna un varbūt (?) radusies lībiešu valodas ietekmē." (Latv. val. gram., 76. lpp.)

Endzelīng, Latv. val. gram., 75.- 76., 299.- 301. lpp.

4. -- -e-
       ~~~~~  
       -- -i-    )    -- -a-    

--	--	--	--

  
       ~~~~~  
 -- -u-
       ~~~~~

Runājot par piedēkļu garumu saīsināšanu lībiskajās izloksnēs, jau tika minēta īpatnējā kvalitātes maiņa. (Skat. 97.§!) J.Endzelīns raksta: "Dažās lībiskajās izloksnēs sastop a resp. no tā zināmos gadījumos radušos ę jebkuŗa cita piedēkļu patskaņa vietā, arī tāda, kas radies, gaŗos piedēkļu patskaņus saīsinot.." (Latv. val. gram., 76. lpp.) Jau 97.§ minētajiem piemēriem var pievienot vēl degans 'deguns', degen 'deguni'; garems 'garums'; vēdars 'vēders', vēder 'vēderi' Dundagā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 76.- 77. lpp.

5. Augšzemnieku izloksnēs -isk- vietā sastop -usk-, piem., tautuske Šķilbēnos, ārusks Lazdonā, meituskis Zvirgzdenē. Par u šajā un citos piedēkļos A.Ābele krājumā "In honorem Endzelini" (Chicago, 1960), 29.lpp.

Endzelīns, Latv. val. gram., 366.lpp.

6. Liezērē un citur Vidzemes austrumos sastopamie nomeni ar -ams, piem., brīnams 'brīnums', laikam radušies pēc analogijas ar tagadnes pasīvā divdabja izskāņu.

Endzelīns, Latv. val. gram., 336. lpp.

7. Fonētisks laikam ir dažreiz izloksnēs sastopamais i aizstājums ar e salikteņu otrā daļā, piem., rīksele no rīksile 'sile koka trauku mazgāšanai' Braslavā, Vilzēnos, Mazealacā un citur.

Lielāko tiesu piedēkļu zilbju patskaņu kvalitātes pārveidojumi ir fonētiski, taču dažkārt vokālisma pārmaiņas notikuŗas pēc analogijas. Tas sakāms laikam par formām ar -usk- senā -isk- un -am- senā -um- vietā.

Gala zilbju vokālisms

101. §. Gala zilbēs mantotais vokālisms latviešu valodā pārvērties visstiprāk. Lielākā vai mazākā mērā tas ir pārvērties arī citās baltu valodās, taču katrā pēc saviem, īpašiem likumiem. Latviešu valodā visi garie patskaņi un divskaņi ir saīsināti un īsie patskaņi, izņemot u, zuduši, ja vārdam bijušas vismaz divas zilbes.

Par gala zilbju vokālisma pārveidošanās tendencēm pasaules valodās - Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. - М., 1974, c.65 skk.

Pirmatnēju īsumu liktenis gala zilbēs

102. §.

blt.	la.	lei.
*a	-	a
*e	-	e
*i	-	i
*u	u	u

Baltu pirmvalodas *a gala zilbē ir zudis 1) o-celmu un io-celmu vsk. nominatīvā, 2) ā-celmu resp. iā-celmu vsk. vokatīvā, 3) dažu adverbu beigās, 4) tagadnes o-celmu 3. personā (par o-celmiem te saukti visi tagadnes celmi, kas beigušies ar o, tātad ne tikai tīrie o-celmi, bet arī no-, io-, sto-, āio-celmi u.c.).

1. o-celmu resp. io-celmu vsk. nominatīva galotnes -s priekšā ir zudis a, kas leišu valodā saglabājies līdz mūsu dienām. Sal. la. vīlks, lei. viļkas, pr. wilkis, lat. lupus, gr. lýkos; la. tēvs, lei. tévas, pr. tāws; la. zālē, lei. žāliag; la. vējš, lei. vējas.

Šai formā a vairs nav jau 16. gs. grāmatu valodā.

1586. gada katehismā ir formas Dews, kouls, kurx, Pe/titavs, praetoz, ſpeex, Thews, Tyrums, Waerdtcz, Whelns, Wyrz; me/dams, pewiltcz u. tml.

Kuršu kēpu latviešu izloksnē un kucavā, varbūt leišu valodas ietekmē, a saglabājies, ja zuduma dēļ rastos neērte līdzskapu kopa. Kucavā saka, piem., stipras, gaisas², bet dēls². "Citādi šis a- ir pārvērties par nenosakāmu patskani, kas varbūt identisks ar e formā vārdes "vārds" Grūnavam LLD II 49 un kas vēlāk Aizputē, Apriķos, Cīravā, Dunalkā, Sakā u.c. - varbūt u-celmu ietekmē - pārvērties par u (piem., kaklus, gudrus, putnus blakus gans u.c., .. bet citur .. varbūt viensk. nōminātīva ar -is (= lei. -vs) ietekmē - šis a- pārvērties par i (ko parasti gan runā, bet neraksta). Izloksņu vairumā šādu -i- atrodam aiz l, r, n, m, k, g.. savienojuma ar kādu iepriekšēju troksneni (piem., tuklis, trauslis, gudris, stipris, stifgrīs, lēnnis, rešnis, vežnis, laiskis, rutkis) un aiz rl (piem., kurlis)."
(Endzelīns, Latv. val. gram., 79.- 80. lpp.)

2. Baltu pirmvalodas *a zudis ā-celmu un iā-celmu vsk. vokatīvā. Piemēri: mās!, šiev!, meitin! Sal. lei. žmōna! 'siev!', gr. theā! 'dieve!'

Tagad lieto arī jauninātus vokatīvus, kas saskan ar vsk. nominatīvu, piem., māsa!

3. Baltu pirmvalodas *a zudis dažu adverbu beigās, piem., maž, lei. māža no baltu pirmvalodas *maža; sal. pr. ilga 'ilgi'. Līdzīgi cēlušies adverbi tik vai izl. tiēk, ciēk vai izl. ciēk, viēn, izl. saīt, aūkst, kaŗst; sal. lei. vienā-t 'tikai', šālt(a).

Endzelīns, Latv. val. gram., 79., 609.-610.

lpp.

4. Baltu pirmvalodas *a zudis arī o-celmu tagadnes

3. personā. Piemēri: la. tlek, lei. teſka, pr. polin-
ka 'paliek'; la. met, refl. metas (no meta-si), lei.
mēta; la. cel, refl. celas (no cela-si), lei. kēlia,
kēliasi; la. melno < meluoj < meluoj < meluoja, refl.
sameluojas, lei. meluoja; la. tək, lei. tēka.

Kaut arī vēl šā gadsimta sākumā J. Endzelins Leste-
nē dzirdējis formu kāpja, 16. gs. grāmatās rakstīju-
mu thope 'top' u. tml. viņš uzskata par tulkotāju ne-
pareizi veidotām formām pēc tag. ā-celmu parauga
(sal. gāide 'gaida'). Atvasināto (II konjugācijas)
verbu tagadnes 3. personas forma 1586. gada katehismā
ir tāda pati kā mūsu dienās: ābgada (= apgādā), ſtra-
da (= strādā), dhewe (= dēvē), gode (= godē), barjo
(= baro), abſkaidro (= apskaidro), Sweety (= svēti).

Endzelins, Latv. val. gram., 79.-81. lpp.

Baltu pirmvalodas *e gala zilbē ir zudis 1) līdz-
skaņu celmu vsk. genitīvā, 2) (i)ā-celmu vsk. vokatī-
vā, 3) o-celmu vsk. vokatīvā.

1. Līdzskaņu celmu vsk. genitīva formas arī lat-
viešu valodā beigušās ar -og, piem., akmens no *akme-
nes, sal. lei. izl. akmenes, pr. kermenēs 'ķermena,
miesas'; gen. mēnešs, lei. izl. mēnases.

2. Vecā tipa ā-celmu vsk. vokatīva formas ir,
piem., mātē, ilzē, sal. lei. vok. kāte (nom. katē
'kaķis'). Jauninātā vokatīva forma saskan ar vsk. no-
minatīvu: līze.

3. Ar īsu e kādreiz beidzies o-celmu vsk. voka-
tīvs, kā liecina lei. vokatīvs tēve, pr. tawe, gr.
lyke, lat. lupe. La. tēv tāpat ir no senāka *tēve.

Ar -e beigušies arī io-celmu vsk. vokatīvi, piem.,
kaiminē, vējē. Sal. vācīšu vok. svete 'viesi' (no
*svetie, nom. svēčias).

Latviešu valodā šeit citu locījumu ietekmē nav

saglabājušies tie līdzskapi, kas būtu gaidāmi e priekšā, proti, k, g pārveidojums par c, dz un mīkstinājuma zudums līdzskanīm.

Arī o-celmu un io-celmu vokatīvu var aizstāt nominatīvs, piem., kungs!, mežs!, vējš!

Endzelīns, Latv. val. gram., 79., 398.-399., 422. lpp.

Baltu pirmvalodas *i gala zilbē ir zudis 1) personu vietniekvārdu vsk. datīvā, 2) verbu i-celmu tagadnes 3. personā.

1. Personu vietniekvārdu vsk. datīva formas man, tey (izl. tau), sey (izl. sau) radušās no *mani, *tevi resp. *tavi, *sevi resp. *savi, sal. vecleišu mani, tawi, sawi.

2. Latviešu izloksnēs vēl patvērušies tagadnes i-celmi. Verbu sēdēt, piem., tur loka šādi: sēžu, sēdi, sēd, sēdim, sēdit. Šādu i-celmu 3. personas forma senāk beigusies ar -i, kas latviešu valodā zudis: sēd < sēdi, mīl < mīli, tīc < tīci, grib < gribi u. tml. Sal. lei. sēdi, mīli, tīki. Ne tikai literārajā valodā, bet arī izloksņu vairākumā tagadnes i-celmi pārveidoti par tagadnes o-celmiem vai io-celmiem.

J.Endzelīns domā, ka latviešu valodā i zudis tikai vaļējās gala zilbēs, turpretī slēgtās saglabājies. Sakarā ar to lietvārdu i-celmu vsk. nom. formā i zudums jāskaidro īpaši. Sal. la. acs, lei. akis; la. pils, lei. pilis. Vecajos tekstos šo formu vēl sastop ar -is, piem., krāsnis, saknis, avis, pilis, zivis u.c. Izloksnēs nominatīvi ar -is reģistrēti pat šā gadsimta sākumā, piem., zuvis 'zivs' Kabilē. J.Endzelīns domā, ka -i- zušanu sekmējis vārda garums un līdzskanņu celmu nominatīva formas ietekme (sal. lei. dešim[ti]s, skr. dašat). Vispirms gala zilbes patskanis

zudis trīszilbju vārdos; tā kādu laiku varēja runāt, piem., uolēkts, bet avis, pilis u. tml. Vēlāk -i- zudums šai formā vispārināts.

Ja baltu *i i-celmu vsk. nominatīvā divzilbju vārdos nav zudis fonētiski, tad sens i var būt saglabājis vecajos tekstos un izloksnēs sastopamajā adverbā komparatīvā labis 'labāk', gluži kā pr. tālis 'tālāk'.

Endzefins, Latv. val. gram., 77.- 79. lpp.;
Di., III/2, 67.- 68. lpp.

Baltu pirmvalodas *u gala zilbēs latviešu valodā ir patvēries. Tāds sens u sastopams 1) u-celmu vsk. nominatīva galotnē un 2) adverbos ar -u, kam pamatā adjektīvu u-celms. Piemēri: mēdus, sal. lei. medūs; tīrgus, sal. lei. turgūs; tālu, sal. leišu adjektīvu tolūs 'tāls'.

u zudums senajā dsk. dat. galotnē -mus laikam skaidrojams ar cenšanos pielīdzināt šo locījumu zilbju skaita ziņā pārējiem locījumiem. Sal. 1586. gada katehismā dsk. nom. Czilwheke (= cilvēki) un dat. Czilwhekims (= cilvēkims), kā arī leišu dsk. dat. vilkāms 'vilkiem', šakōms 'zariem', katēms 'kaķiem' blakus vecleišu /wetimmiemus Diewamus 'avešiem dieviem'.

Endzefins, Latv. val. gram., 77. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 193. lpp.

Pirmatnēju garumu liktenis
gala zilbēs

103. §.

blt.	la.	lei.
*ā	a	a
*ē	e	e
*ī	i	i

blt.	la.	lei.
*ā	a	o
*ē	e	ē
*ī	i	y

blt.	la.	lei.
*ū	u	u
*ō	u	u

blt.	la.	lei.
*ū	u	ū
*ō	u	uo

"Visi mantotie garumi (arī diftongi) pirmatnējās gala zilbēs ir saīsināti vārdiem, kam sākumā bija vismaz divi zilbes. Tā tad, kur tagad div- un vairāk-zilbju vārda beigās ir kāds garums, tur aiz šā garuma ir kāda zilbe zudusi." (Endzelīns, Di., IV/1, 343. lpp.)

Baltu pirmvalodas ā pārvērties par īsu a 1) o-celmu, io-celmu un (i)io-celmu vsk. genitīvā, 2) ā-celmu un iā-celmu vsk. nominatīvā, 3) ā-celmu un iā-celmu vsk. genitīvā, 4) ā-celmu un iā-celmu dsk. nominatīvā, 5) ā-celmu un iā-celmu dsk. akuzatīvā, 6) verbālo ā-celmu tagadnes 3. personā, 7) verbālo ā-celmu pagātnes 3. personā.

1. o-celmu, io-celmu un (i)io-celmu vsk. genitīva galctnes -a radies, saīsinot -ā. Atbilstošajās leišu formās garums patvēries. Sal. la. vīlka, lei. vīlko; la. vēja, lei. vėjo; la. brāla, lei. brólio.

Gala zilbes kādreizējo ā vēl tagad runā noteikto adjektīvu vīr. dz. vsk. genitīvā, kur aiz tā zudusi vesela zilbe: nuo baltā cēla; sal. lei. baltójo kēlio.

2. ā-celmu un iā-celmu vsk. nominatīva galotnes -a izcelšanās no -ā rāda refleksīvformas verbālno-
niem ar -šana, piem., ceīšanās (ceļšanās-si, noteik-
tā adjektīva siev. dz. vsk. nominatīva forma, piem., baltā (sal. lei. baltóji), kur aiz -ā zudusi vesela zilbe. Garu patekani -ā šai locījumā apliecina arī radu valodas, piem., pr. mensā 'miesa', gētrā 'otra' (prūšu valodā saglabājies uzsvērts garš patekanis),

gr. theá 'dieve', skr. áéyā 'ķēve'. Leišu valodā akutēti garumi saīsināti, tēpēc tur ā-celmu nominatīvs beidzas ar īsu patskani a: līepa (no līepā), ašvā 'ķēve' (novec.) (no ašvā).

Endzelīns, Latv. val. gram., 81., 414., 420., 467. lpp.

3. Arī ā-celmu vsk. genitīva galotnes a- no -ā- apliecina refleksīvformas, piem., bez mazgāšanās (no mazgāšanās-si), kā arī noteiktā adjektīva siev. dz. vsk. genitīva forma, piem., no baltās galvas; sal. lei. baltosios galvos. Garumu šai formā gala zilbē rāda arī citas radu valodas, piem., lat. (arhaisms) familiās 'ģimenes', gr. theās 'dieves'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 81., 414., 420. lpp.

4. ā-celmu dsk. nominatīva galotnes a- no -ā- palīdz saskatīt verbālsubstantīvu refleksīvā forma, piem., sūdzētājās (no sūdzētājās-si), trīs vēlēšanās (no vēlēšanās-si). To rāda arī lei. līepos, skr. āšvāh.

5. ā-celmu dsk. akuzatīva galotnes a- no -ā- rāda verbālnomena dsk. akuzatīva refleksīvā forma, piem., satiku visas trīs sūdzētājās (no sūdzētājās-si).

Endzelīns, Latv. val. gram., 81., 417., 419., 420. lpp.

6. Daļai verbu tagadnes celms veidots ar piedēkli -ā-. Tos sauc par tagadnes ā-celmiem, piem., las-ī-t, tag. las-ā-m. 3. personā baltu valodās lietota forma, kas beigusies ar -ā. Leišu valodā garums saglabājies, piem., skaito 'lasa', latviešu valodā saīsinājies - skaita, lasa, raketa u. tml. Refleksīvās

formās garums saglabājies: lasāe kuōpā (no lasā-si), sarakstās (no sarakstā-si).

7. Arī pagātnes celms (senāk tikai vienai daļai verbu) veidots ar -ā-, piem., bēgt, bēg-ā-m. Tos sauc par pagātnes ā-celmiem. Ir arī tādi pagātnes celmi, kas veidoti ar -iā-, piem., tecēt, tecē-iā-m. 3. personas forma, līdzīgi kā tagadnes ā-celmiem, beigusies ar -ā. Leišu valodā garums saglabājies, latviešu valodā saīsinājies: lei. bēgo, tekējo, la. bēga, tecēja. Garais patskanis ā saglabājies refleksīvajās formās, kur aiz -s zudis -i, piem., nuobēgās (no nuobēgā-si), sirds aptecēja (no aptecēja-si).

Endzelīns, Latv. val. gram., 81., 709., 879., 904. lpp.

Baltu pirmvalodas ē pārvērties par isu e 1) (i)ē-celmu vsk. nominatīvā, 2) (i)ē-celmu vsk. genitīvā, 3) (i)ē-celmu dsk. nominatīvā, 4) (i)ē-celmu dsk. akuzatīvā, 5) verbālo ē-celmu pagātnes 3. personā.

1. ē-celmu vsk. nominatīva kādreizējo -ē apliecina tikai citu baltu valodu dotumi: la. zeme, lei. žēmē, pr. semnē (= zemē).

2. Arī vsk. genitīva gela zilbes ē rāda leišu valoda: la. zemes, lei. žēmes; la. bites, lei. bītes.

3. ē-celmu dsk. nominatīva gela zilbes ē tāpat var apliecināt leišu valoda: la. zemes, lei. žēmes; la. bites, lei. bītes.

4. ē-celmu dsk. akuzatīvā garo patskan' nav saglabājusi arī leišu valoda, jo zilbe bijusi akūtēta, un akūtētie garumi leišu valodā ir saīsināti.

5. Vecajos tekstos un izloksnēs vēl tagad vienai daļai verbu pagātnes celms veidots ar -ē-. Tos sauc par pagātnes ē-celmiem, piem., nest, nes-ē-m, cēlt, cēl-ē-m. Šiem ē-celmiem 3. personas forma beigusies

ar šo -ē, kas leišu valodā saglabājies, bet latviešu valodā saīsināts, piem., la. cēle, lei. kēle. Garais patskanis patvērīs reflektīvformā - cēlēš (no cālē-si).

Baltu pirmvalodas i pārvērties par ī 1) dažu iā-celmu vsk. nominatīvā, 2) (i)io-celmu vsk. nominatīvā, 3) (i)io-celmu vsk. vokatīvā, 4) i-celmu divsk. nominatīvā, akuzatīvā un vokatīvā, 5) laikam arī i-celmu dsk. nominatīvā un 6) i-celmu dsk. akuzatīvā.

1. iā-celmu vsk. nominatīvs baltu valodās beidzies vai nu ar -iā, vai ar -ī. Latviešu valodā -ī -i sastopams vairs tikai vietniekvārdā pati (no *patī) un pagātnes aktīvā divdabja siev. dz. vsk. nominatīvā, piem., ņēsusī (no *ņēsusī). Lietvārdi beidzas tikai ar -ā, sal. la. mārša, lei. martī 'vedekla'. Sal. arī skr. pātnī 'kundze'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 538. lpp.

2. To, ka (i)io-celmu vsk. nominatīvs beidzies ar -īš, rāda leišu valodas formas: la. dadzis, lei. da-gys. (Ja gala zilbe nav uzsvērtā, arī leišiem tā saīsināta: la. brālis, lei. brólis.)

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 410. lpp.

3. No -ī radies -i arī (i)io-celmu vsk. vokatīvā, piem., brāli Sal. lei. ozvī un bróli. Nav tikai droši zināms, vai šis i no ij bijis jau baltu pirmvalodas laikā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 412. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. k., 202. lpp.; Liet. k. ist. gram., 1, 220. lpp.

4. Divskaitļa nominatīvam, akuzatīvam un vokatīvam bijusi vienāda forma. i-celmiem šis locījums beidzies ar -ī, kas latviešu valodā saīsināts. Ar šo locījumu

vēl aizvien var sastapties izloksnēs, piem., abi
ausi.

Endzelīns, Latv. val. gram., 452. lpp.; Zinke-
vičiuss, Liet. k. ist. gram., 1, 226.- 227. lpp.

5. i-celmu dek. nominatīvā gala zilbes -i saīsi-
nāts no ī, kā rāda leišu valoda, piem., kārtys 'kār-
tis', āvys 'avis'. -ī te radies no senāka -iī.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 432.-433.
lpp.; Zinkevičiuss, Liet. k. ist. gram., 1, 225.
- 226. lpp.

6. i no ī ir arī i-celmu dek. akuzatīva galotnē,
piem., acis. Mūsu galotnes vēsture ir problemātiska,
sal. lei. akuzatīvu akīš (no *akīš) un pr. ackins
(= akins).

Endzelīns, Latv. val. gram., 436. lpp.; Zinke-
vičiuss, Liet. k. ist. gram., 1, 226. lpp.

Ir vēl citas formas, kur mūsu gala zilbes i nav
saīsināts no baltu pirmvalodas ī, bet gan no tāda ī,
kas radies pašas latviešu valodas pirmsrakstu perio-
dā, ko nosacīti var saukt par latviešu pirmvalodu.

blt.	la.	lei.	pr.
*in	in > ī > -i	-i	-in

Gala zilbē i no ī, kas latviešu valodā radies bal-
tu in vietā, sastopams 1) i-celmu vsk. akuzatīvā, 2)
(i)i-celmu vsk. akuzatīvā, 3) i-celmu tagadnes aktīvā
divdabja vsk. nominatīvā.

1. i-celmu vsk. akuzatīva gala zilbes patskaņa
izveidi rāda radu valodas, sal. la. nakti, lei. nāk-
ti, pr. naktin.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 432. lpp.

2. Tāpat radies (i)io-celmu vsk. akuzatīva -i.
Sal. la. brāli, lei. bróli, kur ieviesusies i-celmu
vsk. akuzatīva galotne.

Endzelīns, Latv. val. gram., 411. lpp.

3. Visi zinām izteicienu nelikās ne zinis (ne re-
dzis, ne dzirdis). Tanīe saglabājies sens i-celmu
tagadnes aktīvā divdabja vsk. nominatīvs. Sal. lei.
mýlis (*mili-ns (*mili-nt-s).

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 932. lpp.;
Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 2, 142.-
144. lpp.

*ū pārvērties par u 1) u-celmu dsk. nominatīvā,
2) u-celmu vsk. akuzatīvā, 3) u-celmu dsk. akuzatīvā.

1. u-celmu dsk. nominatīva seno ū rāda atbilstošā
leišu valodas forma: la. pēlus, lei. pēllūs. Vismaz
sieviešu dzimtes daudzskaitlinieki ragus, pēlus un
dzirņus vēl tiek lietoti.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 446.- 447.
lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1,
234. lpp.

u-celmu dsk. nominatīvā senākais ū radies no -ūv-,
bet gala zilbē -ū var būt arī no ū, kas latviešu va-
lodā radies no baltu un.

blt.	la.	lei.	pr.
*un	un > ū > -u	-ū	-un

2. u-celmu vsk. akuzatīva -u radies no -ū, kas sa-
vukārt no -un, piem., mēdu, lei. mēdu. Sal. arī lei.
sūnu un pr. sunun (= sūnun) 'dēlu'.

3. No ū radies u arī u-celmu dsk. akuzatīva galot-
nē, piem., pēlus. Sal. lei. sūnus (no *sūnūs) un gotu
sununs.

Endzelīns, Latv. val. gram., 448. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 235. lpp.; Mažiulis, Baltų k. sant., 301. lpp.

Gala zilbēs saīsināti arī divskaņi, kas latviešu pirmvalodā vai nu bija saglabājušies no baltu pirmvalodas, vai arī radušies austrumbaltu posmā vai pašā latviešu pirmvalodā, pārveidojot diftongiskus savienojumus. Gala zilbē tikuši saīsināti divskaņi ai, au, ei, ie un uo. Teorētiski pieļaujams arī divskanis ui. Par -i pārvērtušies visi divskaņi, kam otrs vai pirmais komponents bijis i, par -u - tie divskaņi, kam otrs vai pirmais komponents bijis u. Schematiski to var attēlot tā:

-ai		-au	
-ei	>	-i	>
-ie		-uo	
			-u

-ai pārvērties par -i 1) ā-celmu vek. datīvā, 2) verbālo tagadnes ā-celmu vek. 2. personā, 3) verbālo pagātnes ā-celmu vsk. 2. personā, 4) no adjektīviem atvasinātos adverbos ar -i.

1. Izloksnēs, klasiskajās tautasdziesmās un vecos tekstos ir ā-celmu vek. datīvi ar -i, piem., iēvu ziēdi smāži labi; līdz mišēni. Ka -i te radies no -ai, rāda leišu valoda: la. rūoki, lei. raikai. Datīvs ar -i sastopams arī sastingušos izteicienos, piem., lēti derēt; pa labi rūoki. Pašreizējā galotne -ai ieviesies no norādāmajiem vietniekvārdiem: tai māminai vietā - tai māminai.

Endzelīns, Latv. val. gram., 83., 414.-415.lpp.

2. Tagadnes ā-celmu vek. 2. personas galotne -i radusies no -ai. To rāda izlokšņu refleksīvformas, piem., skatais; Baupos, pagaidais tu mani. Raunā.

Šādas formas sastop arī vecajos tekstos, piem.,
Larrghais / taß Sirrxs fperr (G.Manceļa "Phraseolo-
gia Lettica"). Šo -ai aplicina arī lei. valoda: la.
tu saki, lei. tu sakai.

Endzelīns, Latv. val. gram., 707.-708. lpp.

3. Tāda pati cilme ir pagātnes ā--celmu vsk. 2. per-
sonas galotnei -i: la. tu bēgi, lei. tu bēgai.

Endzelīns, Latv. val. gram., 707.-708. lpp.

4. Salīdzinot latviešu un leišu valodas adverbis,
redzams, ka mūsu adverbi ar -i no adjektīviem kādreiz
beigušies ar -ai, piem., la. labi, lei. labai 'loti';
la. ilgi, lei. ilgai.

Endzelīns, Latv. val. gram., 83., 604. lpp.
skk.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 2,
179.-180. lpp.

-ei pārvērties par -i 1) (i)ē--celmu vsk. datīvā, 2)
pagātnes ā--celmu vsk. 2. personā.

1. Izloksnēs, klasiskajās tautasdziesmās un vecos
tekstos ir (i)ē--celmu datīvi ar -i. Ka -i te radies
no -ei, rāda stbilstošās leišu un prūšu formas, piem.,
la. (līdz) zemi, lei. žēmei, pr. zemey (= zemei).
Šo seno datīvu aizstājušas formas ar -ei. Galotne -ei
ir jauninājums. Kad ā--celmu vsk. datīvā ieviesās -ai,
arī ē--celmu vsk. datīvā veco galotni -i aizstāja ar
divskani. Sal. vsk. nom. rūcka, dat. rūckai; vsk.
nom. egle, dat. eglei.

Endzelīns, Latv. val. gram., 83., 421. lpp.;
sal. arī Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1,
205. lpp.

2. Verbālo pagātnes ā--celmu vsk. 2. personas ga-
lotne -i arī saīsināta no -ei. To rāda atbilstošās
lei. valodas formas: la. tu cēli, lei. tu kēlei, refl.

forma kēlei-si 'cēlies', la. tu nesi, lei. tu nešei.

Endzelīns, Latv. val. gram., 83., 707. lpp.

-ie (< ei) pārvērties par -i 1) o-celmu, io-celmu un (i)io-celmu dsk. nominatīvā, 2) i-celmu vsk. genitīvā, 3) verbālo o-celmu tag. vsk. 2. personā.

1. o-celmu, io-celmu un (i)io-celmu dsk. nominatīva -i pēc J. Endzelīna domām radies no -ie, kas savukārt no -ei. Tā domāt liek izlokšņu šaurais e resp. ē o-celmos, piem., veci tēvi Piebalgā. Sal. arī noteikto adjektīvu formas vecie, baltie un lei. baltieji, kur ie var būt tikai no ei.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 400.-401.

lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 210.

- 211. lpp.; Mažiulis, Baltu k. fant., 170.-

180. lpp.; Rudzīte M. o-celmu daudzskaitļa no-

minatīvs dažās Latgales izloksnēs. - Grām.:

Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam, 1873-

1973. R., 1972, 219.- 224. lpp.

2. Vecos tekstos un izloksnēs i-celmu vsk. genitīvs beidzas ar -is, piem., guovis 'govs', naktis 'nakts'; Bätt koo tu rādzi too Skabbarau eeksch tawa Braalis Atzisz / bätt too Balki eeksch tawas Atzisz / tu nā nomanni? (K. Karulis. Jānis Reiters un viņa tulkojums.) Leišu valodā šī vsk. genitīva forma beidzas ar -ies: naktiēs. Sal. arī gr. dial. póleis 'pils'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 427.-428. lpp.

3. Verbālo o-celmu tag. vsk. 2. personā -i radies no -ie, bet tas no -ei, piem., tu jūti, saļeti. Sal. reflektīvo formu jūtiēs (<*juntie-si. (Par o-celmiem te nav saukti tikai tīrie o-celmi vien.)

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 705.- 706.

lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 2, 81. lpp.

-ie (< -en) pārvērties par -i 1) ē-celmu vsk. akuzatīvā, 2) personu pronomenu vsk. genitīvā, 3) pagātnes aktīvā divdabja vīr. dz. vsk. nominatīvā.

1. (i)ē-celmu vsk. akuzatīva galotne -i radusies no -ie, bet tā savukārt no -en, kā liecina leišu valoda, piem., la. zemi, lei. žēme.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 421.-422. lpp.

2. Personu pronomenu vsk. genitīvu manis, tevis (izloksnēs arī - mani, tevi) gala zilbes i ir saīsinājums no ie, kas cēlies no en; sal. lei. manēs, ta-vēs, refleksīvā pronomena gen. savēs; izl. manē, ta-vē, savē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 505.- 506.

lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 2, 46.
- 47. lpp.

3. Pagātnes aktīvā divdabja vīr. dz. vsk. nominatīvā gala zilbes -i- arī radies no -ie-, kas cēlies no -en-. Sal. la. metia, lei. metes. Latviešu refleksīvajā formā -ie- patvēries: metiēs (<*metie-si).

Endzelīns, Latv. val. gram., 941. lpp.

-au pārvērties par -u 1) u-celmu vsk. genitīvā, 2) verbālo tagadnes un pagātnes ā-celmū vsk. 1. personā, 3) dažos adverbos.

1. u-celmu vsk. genitīva galotnes cilmi rāda leišu valoda: la. mēdus, lei. medaūs; la. liētus, lei. lietaūs.

Endzelīns, Latv. val. gram., 83., 444. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 232. lpp.;

Maziulis, Baltų k. sant., 51. lpp.

2. Verbālajiem tagadnes un pagātnes ā-celmiem personu galotņu vēsture bijusi vienāda. Vsk. 1. personā

abos laikos -u radies no -au: la. es skaitu, lei. aš skaitaš; la. es vilku, lei. aš vilkaš.

3. Ir daži adverbji, kam -u radies no -au, piem., pušu, sal. lei. pusiáu 'uz pusēm'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 452.- 453. lpp.

Arī -uo latviešu valodā pārvērties par -u. Šim -uo nav vienāda cilme tāpat kā -ie.

-uo ((*-ō) pārvērties par -u 1) verbālo o--celmu vsk. 1. personā, 2) o--celmu vsk. instrumentālī.

1. -u no -uo verbālo o--celmu vsk. 1. personā applicē refleksīvās formas: vēlku, bet vēlkuōš (no *vēlkuo-si). To, ka šis -uo radies no *-ō, rāda tikai radu valodas, piem., lat. ferō 'nesu'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 703. lpp.

2. Mūsu dienās šķiet, ka o--celmu vsk. instrumentālī pilnīgi neatšķiras no akuzatīva: ak. luōgu, instr. (ar) luōgu. Bet sal. lei. akuzatīvu lānga un instrumentālī lāngu. Akutētais gala zilbes -uo saīsināts arī leišu valodā. Nesaīsināts uo saglabājies noteiktā adjektīva vsk. instrumentālī: la. mazuō, lei. māzūoju.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 398. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 209.lpp.

-uo ((*-an) pārvērties par -u 1) o--celmu vsk. akuzatīvā, 2) ā--celmu vsk. akuzatīvā, 3) ā--celmu vsk. instrumentālī, 4) tagadnes aktīvā divdabja vīr. dz. vsk. nominatīvā.

1. -u (-uo (*-an ir o--celmu vsk. akuzatīvā: sal. la. luōgu, lei. lānga; la. dļu, lei. dišva, pr. deiwan.

2. Līdzīgi radies arī ā--celmu vsk. akuzatīvs: la. rūoku, lei. raŋka, pr. rānkan. Sal. arī noteikto adjektīvu: la. mazuō, lei. māzaja.

Endzelīns, Latv. val. gram., 82., 415. lpp.

3. Ar -u no -uo, kas savukārt no -an, ir arī ā- celmu vsk. instrumentāļa forma. Bet baltu pirmvalodā ā- celmu vsk. akuzatīvs un instrumentālis gala zilbē atšķirušies ar intonāciju. Z. Zinkevičs rekonstruējis, piem., šādas formas: ak. *rankān, bet instr. *rankān (Liet. k. k., 202. lpp.). Latviešu valodā neatkarīgi no intonācijas *-ān > -an > -uo > -u, bet leišu valodā *-ān > -ān > -ā > -a, bet *-ān > -an > -a. Tāpēc latviešu instrumentālim (ar) rūoku atbilst leišu rankā. Mūsu instrumentāļa -u no -uo apliecina adjektīva forma ar noteikto galotni: la. mazuō, sal. lei. mažāja.

Daudzās augšzemnieku izloksnēs dažiem vietniekvārdiem ar intonāciju vēl šķir akuzatīvu un instrumentāli: ak. kūo², tūo², šūo², instr. kuō, tuō, šuō. (Vienzīlbes formās uo nav saīsināts.)

Endzelīns, Latv. val. gram., 82.-83. lpp.;
Dī., IV/1, 451. lpp.; Zinkevičius, Liet. k.
ist. gram., 1, 190.-191. lpp.

4. Vecos tekstos un izloksnēs ir sastopama tagadnes aktīvā divdabja vīr. dz. vsk. nominatīva forma ar -us. Gala zilbes u te cēlies no -uo-, bet tas no -an-, kā rāda atbilstošā leišu valodas forma. Piemēri: la. vedus 'vedot', refl. ceļuos 'ceļoties' Saikavā; sal. lei. sukās 'griežot, vijot'. Divdabja formas attīstība bijusi laikam šāda: *veda-nt-s > *veda-n-s > *veduos > vedus. Šādas formas lieto atstāstāmajā izteiksmē: vinš vedus, vinš veduoti, sal. vinš gājis, viņa gājusi.

Endzelīns, Latv. val. gram., 83., 931.-932.
lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 2,
144. lpp.

104.8. Sakarā ar gala zilbju garumu saīsināšanu J. Endzelīns ir izteicis interesantu hipotēzi: "Par -o(s), ko pirmajos tekstos sastop gaidāma u(s) vietā.., jāsaprot, ka ar o-burtu varētu tur būt apzīmēts ne tikai plats u, bet varbūt pat īsts o - pārejas pakāpe starp au resp. uo un u. Šai gadījumā varbūt arī šo tekstu -e tagadēja -i (no ai, ei vai ie) vietā ir apzīmējis īstu-e." (Di., IV/1, 344. lpp.) (Par šo o arī E. Lāme Fil. mat., 105. lpp. skk.)

Par dažiem divskapiem gala zilbēs citādi - Mažiulis, Baltu k. sant., 40. lpp. skk.; sal. arī Stang, Vergl. Gram., S. 115-120; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 101.- 108. lpp.

Gala zilbju vokālisma sarauksšanās tendence latviešu valodā bijusi spēcīga. Kaut arī tā novērojama visās valodās, domā, ka to veicina stipra kontaktvalodu vai substrāta valodu ietekme. Tipologisku paralēli rāda lībiešu un igauņu valoda - arī tajās gala zilbes ir stipri vairāk saīsinātas nekā, piem., somu valodā, kur vārdiem tāpat ir pirmās zilbes uzsvars.

Pēc iepriekšējā apskata varētu likties, ka latviešu valodā gala zilbēs ir šāde stāvoklis: zuduši īsie patskaņi, izņemot u, bet gala zilbēs ir īsi patskaņi, kas radušies, saīsinot senus garus patskaņus un divskaņus. Taču šie jaunie īsie patskaņi nav visur, kur tie būtu gaidāmi. Izrādās, ka bez tikko pārrunātā patskaņu fonētiskā zuduma sastop arī morfoloģisku skaņu atmetumu. Nav saglabājušies tie no garumiem radušies īsie patskaņi, kam nav bijis vajadzīgā morfoloģiskā noslogojuma. Latviešu valodā tipiskākie ir šādi gadījumi: 1) patskaņa zudums verbu dsk. 1. un 2. personas galotnē, 2) patskaņa zudums infinitīvā, 3) patskaņa zudums verbālo o-celmu tagadnes vsk. 2. personā.

1. Latviešu valodā dsk. 1. un 2. personā sastopamas šādas refleksīvās formas: vēlkamiēe, vēlkatiēs; vēlkamēs, vēlkatēs; vēlkamās, vēlkatās. Taču nerefleksīvās formas mums nebeidzas ar -i (no -ie-), -e (no -ē-) vai -a (no -ā-). Šie patskapi ir zuduši. Ar šo patskaņu atmetumu ir zudusi dažkārt neērta formu homonīmija: vēlkami ir tagadnes pasīvā divdabja vīr. dz. dsk. nominatīvs, vēlkama - siev. dz. vsk. nominatīvs.

2. Morfoloģiski lieks ir gaidāmais gala zilbes -i infinitīvā: vīlkti blakus refleksīvajam vīlktiēs varēja būt neērta tāpēc, ka tēda pati bija arī pagātnes pasīvā divdabja vīr. dz. dsk. nominatīva forma. Dažkārt infinitīvus ar -i arī dzird, piem., gribas ēsti.

3. Līdzīgi skaidrojams -i zudums tagadnes vsk. 2. personā lielākajai verbālo o-celmu daļai: tu nes blakus tu nesiēs. Forma tu nesi saskan ar pagātnes vsk. 2. personas formu; -i arī vairs nav nepieciešams, lai šķirtu personu, to veic e šaurums resp. platums vai līdzskaņu atšķirība celma beigās. Sal. tu nes, vinē nes; tu ceļ, vinē ceļ; tu aūdz, vinē aūg. Un tā -i (no -ie) zudis vai patvēries tikai noteiktos gadījumos: o-celmos ar n infiksu, ja sakne beidzas ar t, d vai p (tu jūti, rūodi, tūopi), sto-celmos (tu saŕksti).

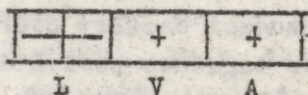
17. gadsimtā dsk. 2. personā patskanis gala zilbē dažkārt vēl patvēries. Tas redzams, piem., G.Manceļa tulkotajos Zālamana sakāmvārdos - Ted klau/faita mann /manni Bährni / und jemmeeta wāhra tohē Wahrdus mannas Muttes (Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 439), kā arī G.Elgera Evangēlijos - Smelleta nu, und nes/eta to tam barriba/argam (Evangelien und Episteln..., S. 19).

Endzelīns, Latv. val. gram., 714. lpp.; Di., IV/1, 344. lpp.

Sastopami vēl citi, te neminēti gala zilbes pat-
skaņu zudumi. Par tiem runā, apskatot konkrētas vārd-
šķiras formu vēsturi.

Gala zilbju patskaņu zudums izlokšanās

105. §.

1. Vidus izlokšņu lielākajā daļā jaunradušies gala zilbju īsie patskaņi nezūd. Ir tomēr dažas izskapas, kur gala zilbes patskaņi izmet. Tas vērojams vārdos ar izskapām -Itis un -ietis. Zudums ir sēns, sal. Šunietz G. Manceļa "Phraseologia Lettica" (Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 275), Brahlietiz (turpat, S. 407), wahtzsetz (Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 47).

G. Manceļa rakstos zudis -i ē- celmu vsk. akuzatīvā, piem., šweedrus no Waighu pillinadams buhs thōw tawu Mais eh/t (Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 238). Tādam zudumam skaidrojumu devis J. Endzelīns: "Un tāpēc man tagad vedas domāt, ka tādas formas kā brālīts, vāciets radušās tīri fōnētiski no *brālītis, *vācietis. Ja blakus ir tādas formas kā brālīs no *brālīs, tad to var saprast, iedomājoties, ka latviešu valodā īsie patskaņi, kas radušies no divskaņa vai gara patskaņa saīsinājuma, ir zuduši tīri fōnētiski vārdos ar trim un vairāk zilbēm.; tātad, piem., I p. pl. esmi, eime, eīma .. blakus ceļam, II p. pl. eite, eita blakus ceļat. Tādas formas kā II p. pl. būsietī, būsietā.. var savu -i resp. -ā būt dabūjušas no divzilbju formām.." (Di., III/1, 536.- 537. lpp.) To pašu skaidrojumu J. Endzelīns dod arī ē- celmu vsk. akuzatīva formai: "Visu to varbūt vislabāk izskaidro hipoteze, ka no garumiem radušies īsie gala zilbju

patskapi un ide. i un u palaikam zuda vismaz trīs-zilbju vārdu gala zilbēs., pēc kam varēja rasties vispārinājumi, piem., vai nu pasauli kā sauli vai arī saul kā pasaul..” (Latv. val. gram., 84. lpp.)

Par gala zilbju patskaņu zudumiem vidus izlok-
snēs Endzelīns, Latv. val. gram., 85.-86. lpp.;
Rudzīte, Latv. dial., 82.- 83. lpp.

2. Lībiskajās izloksnēs gala zilbju īsie patskaņi zuduši visnotaļ. Patskaņa zudums gala zilbē rada vārdā tālākas pārmaiņas - patskaņa pagarinājumu un līdz ar to jaunas intonācijas balsīga līdzskaņa priekšā, piem., zāg 'zaga'; nebalsīga troksneņa pārgarumu, piem., laš 'lasa'; zilbiskus sonantus, piem., eg (egēl vai egil) 'egle'. Arī līdzskaņu palatalizācija oelma beigās, ja zudis palatāls patskanis, šai dialektā bijusi izplatīta parādība, piem., koū¹ 'kauli' Nabš. Patskaņu zudums radījis pārmaiņas arī morfoloģijā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 86.- 87. lpp.;
Rudzīte, Latv. dial., 176.- 177. lpp.

3. Augšzemnieku izloksnēs par tipisku var uzskatīt gala zilbes i zudumu svelpeņa g priekšā, ja vien nerodas neērta līdzskaņu kopa, piem., vsk. nom. brūol² 'brālis', bet elkšnis 'alksnis'.

Samērā plaši zudis arī u priekš s, piem., zic 'ziedus' Silajānos.

Gala zilbes i un u zudums visplašākos apmēros vērojams Preiļos, Galēnos, Stirnienē un Silajānos, piem., vsk. ak. ok 'aku', dsk. nom. akmeņi 'akmeņi', vēir² 'vīri'; nepazīnē 'nepazinis' Preiļos.

Jebkura patskaņa zudums gala zilbēs konstatēts dažās sēliskajās izloksnēs. Skrīveros un Secē gala zilbju īsie patskaņi zuduši tāpat kā lībiskajās

izloksnēs, piem., plot vadmōl 'plata vadmala', goidiē
'gaidīšu' Skrīveros.

Endzelīns, Latv. val. gram., 87.-90. lpp.;

Rudzīte, Latv. dial., 291.-294. lpp.;

Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 31.-32. lpp.

Gala zilbju patskaņu kvalitātes
pārmaiņas

106.§. 1. Augšzemnieku dziļajās izloksnēs -as
> -ys, -es > -is, piem., vsk. gen., dsk. nom. un ak.
mōlys 'malas', mut'is 'mutes'. Aiz mīkstīnātiem līdz-
skapiem arī -as > -is, piem., mal'ēnis 'malīpas'.

Bērzpīlī -ys > -us aiz lūpeņiem, piem., l'opus²
lopūs viēlys 'liepas lapas vieglas'.

2. Dažās Latgales ziemeļu izloksnēs -i > -e, -u >
-o, piem., 2, ^

bitīt, tovo ēyvuming (= tavu šuvumini)

baznīcā dažynova;

māmin, tovo āukl'iejumo (= tavu auklējumu)

sveše ļauc māždynova. (= sveši ļaudis)

Baltinavā.

3. Dažās augšzemnieku izloksnēs, kur gala zilbēs
zūd u, neērtās līdzskaņu kopās tā vietā radies y vai
i, piem., vyse aūdaklys izaūžu 'visus audeklus iz-
audu' Kalupē.

4. Augšzemnieku un kursiskajās izloksnēs neuz-
svērta ai vietumis pārvēršas par ei, piem., vsk.
dat. ēlvei² 'sievai' Ciblā, plavei 'plavai' Ēdolē.
Tāmnieku izloksnēs šo ei var pārvērst par e, piem.,
dīžes 'dīžais' Dundagā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 90. lpp.; A. Abele,

Ceļi, 5. sēj., 56.-57. lpp.

Garo patskaņu un divskaņu saīsinājumi
gala zilbēs

107.§. Gala zilbēs nokļuvuši garumi (divzilbju un garākos vārdos) vidus izloksnēs netiek īsināti. Augšzemnieku izloksnēs tos īsina tautosillabiska -m priekšā dsk. datīvā un instrumentālī pārgaruma novēršanai, taču arī ne visā augšzemnieku apgabalā. Piemēri: puīšym² < puīšim 'puīsiem', cyukom² < cyukom / cyukuom 'cūkām', mīlām² < mīlēm 'mielēm' Izvaltā.

Gala zilbēs garumi tiek īsināti lībiskajās izloksnēs. Vsk. lok., piem., ir kaīna² 'kalnā', ruōka² 'rokā', prišde 'priedē', nakti 'naktī' Alojā. Vainižos ir vsk. nom. zīlēš 'zilais', dsk. lok. kačtas 'kaktos', mučas 'mucās', mutes 'mutēs', klētis 'klētis'. Puzē ir vsk. lok. mazē upinē 'mazā upītē', dsk. lok. vakres piēgles 'vakaros piegulās' u. tml.

Endzēlins, Latv. val. gram., 66., 70.- 71.

lpp.; Rudzīte, Latv. dial., 177., 293. lpp.

Vokālisms vienzilbes vārdos

108.§. Latviešu valodā ir arī seni vienzilbes vārdi. Uz tiem likumi par gala zilbes vokālisma pārveidošanos neattiecas, tāpēc tanīs ir saglabājušies seni īsi patskaņi, gari patskaņi un divskaņi. Seni vienzilbes vārdi ir pronomenu locījumi, adverbi, partikulas, saikļi. Piemēri: personu pronomenu nom. es, sal. lei. aš, izl. eš, pr. es, es; la. tu, lei. tu, pr. tu, tū > tu; la. izl. mes, lei. mēs, pr. mes, mas; norādāmo pronomenu vsk. nom. la. tas, lei. tās, pr. stas; la. tā, lei. tā; la. šis, lei. šis, pr. schis, sis; vsk. gen. la. tā, tās, šā, šās, lei. tō, tōs, šīš, šīšs; la. izl. kai, tai, lei. kai, tai, pr. kai; la. jāu, lei. jaū, pr. iau u. tml.

Mantotā patskaņu mija

109. §. Latviešu valodā viena vārda formās un arī no vienas saknes darinātos vārdos regulāri var mīties patskaņi un divskaņi, piem., vīlkt, vēlkam, vaikāt; celam, cēlām, cilāt. Tāda pati parādība sastopama arī citās ide. valodās, sal. lei. bērti 'bērt', barstýti 'bārstīt', bīrti 'birt'; lat. sedē 'sēžu', sedālis 'biedrs'; gr. phērō 'nesu', phōros 'nodoklis', phōr 'zaglis'; v. singen 'dziedāt', pag. sang, divdabīš gesungen.

Šo parādību sauc par mantoto patskaņu miju jeb alternāciju (lat. alternātiō 'mija, maiņa').

Kaut arī katrā valodā etimoloģiski saistītos vārdos un to formās mijai ir savas īpatnības, tomēr visās valodās tā ir mantojums no ide. pirmvalodas. Domā, ka mantotā patskaņu mija izcēlusies sakarā ar vārda uzsvāra vietas maiņu un kļuvusi par svarīgu vārddarināšanas un formu veidošanas līdzekli.

Par alternācijas cilmi - Aruman, Urel. Gramm., 1, S. 160-163; Szemerényi, Einführung, S. 116 skk.; Anttila, Introduction, p. 266 skk.; Shevelov, Prehistory, p. 23 skk., 102 skk.

Mija ir divējāda. No vienas puses, mainās mijas locekļu kvantitāte, piem., nest : ņēsāt; velam : yēlām, no otras puses - kvalitāte, piem., nest : našta, slēt : sējām : sāistīt. Tāpēc mēdz runāt par kvantitatīvo un kvalitatīvo miju.

Latviešu valodā kā vienā, tā otrā mijas veidā ir radušās savas īpatnības, taču visumā mantotā patskaņu mija ir labi saglabājusies. Visus gaidāmos mijas locekļus vienā morfēmā resp. saknē parasti neesatop, dažkārt ir pārstāvēta tikai viena pakāpe.

Kvalitatīvajā mijā par pamatu uzskata ide. *e miju

ar *o. Ja vajag sīkāk raksturot, vai morfēmā ir e vai o, tad runā par e-pakāpi (morfēmā ir *e) vai o-pakāpi (morfēmā ir *o).

Latviešu valodā ide. *e un *o mijas vietā ir e mija ar a (jo *e mums gan ir saglabājies, bet *o pārvērties par a), piem., nest (e-pakāpe) : nasta (o-pakāpe); zelt (e-pakāpe) : zals (o-pakāpe); celt (e-pakāpe) : kaļns (o-pakāpe); liēt (ie (*ei; e-pakāpe) : laistīt (ai (*oi; o-pakāpe).

Blakus kvalitatīvai¹ai mijai ide. pirmvalodā bijusi arī kvantitatīvā. No šāda viedokļa šķiramas vairākas pakāpes: 1) pilnā pakāpe, ko sauc arī par pamatpakāpi jeb normālpakāpi, 2) stiepuma pakāpe un 3) zuduma pakāpe jeb nulles pakāpe.

Pilnā pakāpe kādē morfēmā ir tad, ja tanī ir mijas pamatlocekļi *e resp. *o vai to savienojums ar sonantiem, ko vispārināti mēdz apzīmēt ar R, tātad *eR : *oR.

Par stiepuma pakāpi runā tad, ja morfēmā ir *e resp. *o vai *ēR : *ōR. Mijas pamatlocekļi e un o tātad šai pakāpē ir pagarināti, salīdzinot ar pilno pakāpi.

Par zuduma pakāpi runā tad, kad vokālis ir zudis, bet no divskapa palicis tikai otrs komponents.

Šo pakāpju ilustrēšanai noder grieķu valodas vārdi ar nozīmi 'tēvs' un 'atstāt'.

<u>Pilnā pakāpe</u>	<u>Stiepuma pakāpe</u>	<u>Zuduma pakāpe</u>
<u>pāter</u> 'tēv!'	<u>patēr</u> 'tēvs'	<u>patros</u>
<u>pro-pātor-es</u>	<u>pro-patōr</u>	'tēva'
'sentēvi'	'sentēvs'	
<u>leipō</u> 'atstāju';	--	<u>lip-ōn</u>
<u>le-loip-a</u>		'atstājis'
'esmu atstājis'		

Mantotajā patskaņu mijā vēl svarīgs jēdziens ir mijas rinda. Mijas rindās apvieno skaņas, kas regulāri mijas savā starpā. Visplašāk pārstāvētas ir mijas, ko apvieno e-rindā (ar variantu eR), i-rindā un u-rindā.

Par e-rindu runā tad, ja pilnajā pakāpē ir bijis kādā morfēmā *e resp. *o, kā arī šo skaņu savienojums ar r, l, m, n.

Ide. e-rindā bijuši šādi locekļi:

Pilnajā pakāpē	Stiepuma pakāpē	Zuduma pakāpē
*e : *o :	*ē : *ō :	-
*er : *or :	*ēr : *ōr :	*r̄ / *r̄̄
*el : *ol :	*ēl : *ōl :	*l̄ / *l̄̄
*em : *om :	*ēm : *ōm :	*m̄ / *m̄̄
*en : *on :	*ēn : *ōn :	*n̄ / *n̄̄

Latviešu valodā, runājot par šo mijas rindu, jāievēro visi patskaņu un divskaņu pārveidojumi, kas notikuši kopš ide. pirmvalodas laikiem. Īsais e, kā zināms, mums ir mantots (skat. 65.§). Ide. *o vietā mums radies a (skat. 68.- 69.§). Garais ē mums ir mantots (skat. 67.§), bet *ō vietā ir uo (skat. 84.§). Nav mums saglabājušies arī zilbiski plūdepi un nāsepi, to vietā ir i vai u savienojums ar r, l, m, n (retumis otrādi - r, l, m, n savienojums ar i vai u). (Par to skat. 54.§). Vēl jāņem vērā šādi mūsu valodai tipiski pārveidojumi: a un e tieši pagarināts tautosillabiska r priekšā, ja savienojumam bijusi krītoša vai stiepta intonācija (par to skat. 142.§), bet diftongiskie savienojumi pārveidojušies - an > uo, en > ie, in > i, un > ū (par to skat. 58., 63., 82., 84.§). Bija runāts arī par tendenci pārveidot gardiftongus (skat. 51., 93.§). To visu turot prātā, varam iepazīties ar mantotās patskaņu mijas e-rindu latviešu valodā.

e-rindai latviešu valodā vajadzētu būt šādi:

<u>Pilnā pakāpe</u>	<u>Stiepuma pakāpe</u>	<u>Zuduma pakāpe</u>
e : a :	ē : uo	-
eĕr : ēr : ēr :	ē-r : uo-r	īr/iĕr, ūr/uĕr
aĕr : ār : ār :		
el : al :	ē-l : uo-l	īl/iĕl, ūl/uĕl
em : am :	ē-m : uo-m	īm/iĕm, ūm/uĕm
e-n : ie :	ē-n : uo-n	ī/iĕ, ū/uĕ
a-n : uo :		

Taču e-rindā ir parādījušies jauni mijas locekļi. Pēc analogijas e : a ne tikai latviešu, bet arī leišu valodā blakus gaidāmam uo radies ē. Līdz ar to mija ir simetriska: e : a : ē : ā.

Stang, Vergl. Gramm., S. 39 skk.

Ir vēl citi jauninājumi i-rindas ietekmē.

Reālo miju e-rindā rāda piemēri:

<u>Pilnā pakāpe</u>	<u>Stiepuma pakāpe</u>	<u>Zuduma pakāpe</u>
nesam : nasta :	nēsāt : nuōsis	-
metam : pamats :	mētāt -	-
plešam : plats :	plētām : plātīt*	-
-	ēdām : uōds	-
-	plēst : pluōsīt	-
-	sēdās : suōdrēji	-
-	slēgt : sluōgs,	-
	sluōdzīt	
dzeĕt : gaĕlis :	dzēra -	: dziĕrdināt :
(izl.)		dziĕres*
beram : bars :	bērām -	: biĕt
bērt : bārstīt		
pērkam -	-	: piĕkt

* Ar zvaigznīti aiz vārda apzīmēti jauninājumi mijā.

Pilnā pakāpe	Stiepusa pakāpe	Zuduma pakāpe
spērt : spārdīt	: spērām	- : spirinātīes
sveram : svērt :		
svars : svārstīt	: svēra	- : svira, svirnis
		: svīris*
ceļt : kaļns	: cēla	- : cilāt, cilnis
smēlķne : smāķs	-	- : smīķts (izl.)
		: smūķkars (izl.)
velam : vaļstām	: vēlām : uōla	
	: vāls*	: viñnis
zēlt : zālš	: zēla : zāle*	: zils
dzēlme -	-	: dzilš : dzile*
šķēlt : skaldīt	: šķēla : šķuō-	: šķila, šķilt
	lēt ? (izl.)	
nēmt (izl.)	: nēma : nuōma	: niñt (izl.)
lēmt	: lēma : luōma	: liñt
dzenam : gāns :		
gānāt*, gāñīt*	-	- : dzīt
līedu (novec.) :	-	-
luōdāt		: liñt, liñm

No piemēriem redzams, ka e-rindā dažos gadījumos parādījušies jauni mijas locekļi ē, ī un aj. Par ē jau bija runa, bet ī un aj lietderīgāk aplūkot pēc i-rindas apskata.

Endzelīns, Latv. val. gram., 91.- 92. lpp.;
Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 90.-92.
 lpp.

i-rinda ir tā mantotās patskaņu mijas rinda, kur *e resp. *o ir pievienots tautosillabisks *i. Tādējādi pilnās pakāpes mijas locekļi ir divskaņi *ei un *oi.

Ide. i-rinda sākotnēji bijusi šāda:

Mantotās patskaņu mijas u-rindā *e resp. *o ir pievienots tautosillabisks *u. Tādējādi mijas locekļi pilnajā pakāpē ir *eu un *ou.

Ide. u-rinda sākotnēji bijusi šāda:

Pilnā pakāpe	Stiepuma pakāpe	Zuduma pakāpe
* <u>eu</u> :	* <u>ou</u> :	* <u>eu</u> :
	* <u>ou</u> :	* <u>ou</u> :
		* <u>u</u>

Kamēr šī mija nonākusi līdz mūsdienu latviešu valodai, tenī notikušas lielas pārmaiņas. Ide. *eu baltu valodas nav saglabājušas, tai vietā radies baltu *iau (par to skat. 77.§). No ide. *ou baltiem radies *au (par to turpat 77.§). Taču patskaņu priekšā, kur *e resp. *o no otra komponenta *u šķīrusi zilbes robeža, *eu devis baltu *e-v, *ou - baltu *a-v. Stiepuma pakāpē patskaņu priekšā varētu būt ē-v. J. Endzelīns, etimoloģijā saistot vārdu plēve ar plevināt, šādu mijas locekli pieļēvis. Gardiftongs *ou, zūdot otram komponentam, austrumbaltu valodās devis uo. Zuduma pakāpē ir u, ja pilnās pakāpes diftongs bijis oirkumflektēts, vai ū, ja pilnās pakāpes diftongs akutēts. Patskaņu priekšā ū vietā u-v. Bez tam arī šai mijas rindā radies jaunināte mijas loceklis - ā-v.

Latviešu valodā mantotās patskaņu mijas u-rinda ir šāda:

Pilnā pakāpe	Stiepuma pakāpe	Zuduma pakāpe
jau :	e-v :	au :
a-v	: ē-v (?) :	uo :
	: ā-v	u :
		ū :
		u-v

Piemēri:

Pilnā pakāpe	Stiepuma pakāpe	Zuduma pakāpe
<u>glāust</u>	-	: <u>glūde</u>
<u>žāūt</u> :	<u>žāvēt</u> (izl.):	<u>žāvēt</u> *
		: <u>žūt</u> :
		<u>žuva</u>

Pilnā pakāpe	Stiepuma pakāpe	Zuduma pakāpe
<u>preūli</u>	-	: <u>pūt</u> , <u>puva</u>
<u>grūt</u> : <u>grava</u> :	<u>grāva</u> *	: <u>grūt</u> , <u>gruva</u>
<u>raūt</u> : <u>ravēt</u>	-	-
<u>plūst</u> (izl.):	<u>plūcets</u>	: <u>plūst</u>
<u>plavināt</u> (izl.)		
<u>sprāukt</u>	-	: <u>sprukt</u>
<u>slava</u>	-	: <u>slīt</u> (izl.) :
		<u>sluvēt</u> (izl.)
<u>strāume</u> :	<u>strāva</u> *	: <u>strūtas</u>
<u>rāuds</u>	-	: <u>ruds</u> , <u>rudens</u>

P.Arūmā aizrāda, ka retos gadījumos ide. pirmvalodā i, u, n, m, l, r varējuši atrasties patskaņa priekšā. (Sal. Ursl. Gram., 1, 169. lpp.) Ar to saskan J.Endzelīna pie u-rindas minētie piemēri -

<u>tveit</u>		: <u>turēt</u>
<u>dvešu</u> : <u>dvaša</u> :	<u>dvēst</u>	: <u>dušēt</u>
	<u>kvēpt</u>	: <u>kūpēt</u>

Endzelīns, Latv. val. gram., 91. lpp.

Mantotā patskaņu mija latviešu valodā ir mainījies gan pēc fonētikas likumiem, kas darbojušies baltu valodās vai tikai latviešu valodā, gan arī pēc analogijas.

e-rindā jaunais mijas loceklis ā sastopams daudz plašāk par gaidāmo uo. Ne tik plaši sastopami pārējie jauninātie locekļi - ī un ai. Par ai ienākšanu e-rindā J.Endzelīns raksta: "Tā kā i mijas ne tikai ar baltu ei, ai, bet arī ar e (blakus r, l, n, m), tad blakus formām ar i : e varēja rasties jauninājumi ar ei, ai, piem., blakus la. dzīt, lei. gīfīti (: la. dženu, lei. genū) - la. gāinīt jeb gāināt, lei. gāinioti u.c. (par paraugu varēja būt tādas

formas kā la. rist : raist, škist : skaitīt u.c.." (Latv. val. gram., 92. lpp.)

Par ī ierašanos e-rindā J. Endzelīns raksta: "Tā kā i-rindā blakus i sastopams arī ī, tad dažkārt blakus tādēļ i, kas mijas ar e, ir ieradies arī ī, piem., dzīle blakus dzilš : dzēlme; pīne (blakus pine) : pinu : penterst, matpenina ..; svīris (blakus sviris) blakus svēru.." (Latv. val. gram., 93. lpp.)

Savukārt i-rindā no mūsdienu uztveres iederas dažī vārdi, kas faktiski ir seni e-rindas vārdi, piem., dzist, tikt. Tagadnē tie bijuši o-celmi ar n infiksu: la. dziest, lei. gēsta; la. tlēk, lei. teŃka. Pēc senu i-rindas vārdu, piem., la. līeku, lei. līeku parauga jaunināta nenoteiksme - senā *dzest (= lei. gēsti) un *tekt (= lei. tēkti) vietā radies dzist un tikt.

Jauninājums u-rindā ir ā priekš v, piem., plāve : plāvt. Sal. zāle : zālš; plāve : plava; dzīle : dzilš, brūce : bruce (novec.).

Par jauninājumiem mantotajā patskaņā mijā arī Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 93.- 95. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 120-125.

Mantotā patskaņa mija nav bijusi tikai saknēs, bet arī citās morfēmās. Skat. mijas pakāpju ilustrēšanai doto grieķu vārdu pāter u.c., kur mija notiek piedēklī. Arī latviešu valodā ir piedēkļi, kuros ir dažādas mijas pakāpes: -aun- : -uon- : -ūn-, piem., vārdā pērkuons; -in- un -en- mijas deminutivos lejzemiņu un augšzemiņu apgalā u. tml. Ar miju jā-sastopas arī formu veidojumos. i-celmu vsk. nominatīvā, piem., celms beidzies ar -i-, vek. genitīvā ar -ei-, bet vsk. lokatīvā ar gardiftongu -ēi-. Tāpēc mantotās patskaņa mijas izprašana palīdz saprast vārdu cilmi un formu vēsturi.

Pārskapa

110. §. Latviešu valodā nav svešas arī kombinatoriskas pārmaiņas vokālismā. Parasti sekojošc skaņu ietekmē varējusi mainīties iepriekšējās zilbes vokāļa artikulācija un līdz ar to kvalitāte. Mūsu valodniecībā šādu vokāļu asimilāciju ir parasts saukt par pārskapu. Pārskapai pakļautās skaņas un pārskapas nosacījumi latviešu valodas apgabalā nav visur vienādi.

Pēc J. Endzelīna domām latviešu pirmvalodā bijuši pārskapojoši un nepārskapojoši patskaņi. Par pārskapojošiem viņš atzīst palatālos patskaņus. (Skat. Di., IV/1, 321. lpp.) To ietekmē radusies pārskapa varētu būt vecākā.

111. §. Visā latviešu valodā pārskapai bijusi pakļauta īsā un garā e-skaņa. Leišu valodā mantoto ē (raksta ē!) vienmēr runā šauri, mantoto e - plati, piem., tekēti 'tecēt' izrunā tēkēti. Seno e leišu valodā runā plati arī pēc vēlāka pagarinājuma, piem., 3. p. jis tēka runā - tēka.

J. Endzelīns domā, ka jau baltu pirmvalodā ē būs bijis šaurs, e - plats patskanis. (Latv. val. gram., 94. lpp.) Šādu viedokli apšaubā vairāki mūsdienu baltisti (skat. 51.- 52. § un austrumbaltu vokāļu sistēmas rekonstrukciju Z. Zinkeviča darbā "Lietuvių kalbos kilmė", 310. lpp.).

Latviešu valodas dotumi vairāk balsta J. Endzelīna viedokli. Mēs runājam šauru e, ja nākamajā zilbē sekojis baltu pirmvalodas *ē, piem., zēme no baltu pirmvalodas *zemē jeb *zemē, gen. zemes no *zemēs jeb *zemēs (aiz -g nav zudis palatāls patskanis!); mēle no *mēlē u. tml. J. Endzelīns min arī prūšu valodas dotumus, kas balsta viņa uzskatu: Sembas jeb katēhismu dialektā baltu pirmvalodas *ē) ī, piem.,

Iduns 'ēdis', turritwei 'turēt'. Tomēr viņš uzskata pa nepieciešamu norādīt: "Uz šās ē-skaņas (dialektisku?) platu nobeigumu laikam norāda rakstījums ea vārdos geasnis, peadey un seabre.." (Di., IV/2, 35. lpp.) Runājot par prūšu e, J. Endzelīns raksta: "Ka pr. e - gluži kā lei. e - ir bijis plats, to, šķiet, var secināt no tam, ka e vietā ir rakstīts arī a, (piem., vok. deiwa 2x blakus deiwe 2x), un 2. katechismā arī æ, piem., æst." (Di., IV/2, 30.-31. lpp.)

Skaidrību nav ieviesuši arī aizgavumi no baltu valodām somugru valodās. Sal. s. kāki, lei. gegūže, la. dzeģuze; s. terva, lei. dervā 'darva'; s. siemen, lei. sēmenys 'sēkla'; ig. vāhi, lei. vēžvs, la. vēzis. J. Koi-vulehto (Kontakten, S. 152) saskatā divus vecuma slāņus.

Par to arī Stang, Vergl. Gramm., S. 31; A. Breidaks, ZAV, 1975, N° 4, 90.-100. lpp.

Neatkarīgi no sākotnējā stāvokļa latviešu valodā e, ē izruna ir mainījusies, tā kļuvusi atkarīga no nākamajām skaņām. Proti: "Baltu e vietā latviešu leļzemnieku izloksnēs ir (plats) ē plato patskaņu (ieskaitot ē) un divskaņu priekšā, ja starpā nav kāds mīkstināts līdzskanis vai j, citur - (šaurš) e, piem., vecs ((*vecas), vecums : vecis, vecene.." (Endzelīns, Di., IV/2, 421. lpp.) Jāpiebilst, ka tolaik mīkstināto līdzskaņu lomā vēl ir š, ž, č, dž, kam tagad mīkstinājums zudis. Teikto varētu attēlot šādi:

<u>ķ</u>	<u>L, j</u>	<u>č, š, ū, ai, au, uo</u>
----------	-------------	----------------------------

L = ļ, r, n, k, g, š, ž, č, dž

Piemēri: slēpens, pelēks, sega, svēkains 'svēkains', teku, uzmeduots, izl. pērkāns, pērkauns, vezumnieks, sēnalīna, pelūdfite;

slēpenība, nelēcis, sedzina, svekains, tecēšana, mē-
luot, sēnuotājs, pareguot, vēlains, slēpjam, ežas,
svešāds, veča, mēra briesmas.

e, ē izrunas diferencēšanās ir notikusi vēl pirms
gala zilbju vokālisma pārveidošanās. Tāpēc arī runā-
jam lēts (no *lētas, sal. lei. lētas 'lēnīgs, rāms'),
bet klēts (sal. lei. nom. klētis, gen. kléties),
ņests (no *ņestas), bet ņest (no *nesti).

Savā būtībā šī perādība ir asimilācija: runājot e,
ē, mēles pacēluma pakāpe tiek pieskaņota nākamajām
skaņām. Šāda asimilācija ir pazīstama arī leišu valod-
as izlokenēs.

Zinkevičius, Liet. dial., 51.-55., 457.

lpp.

A. Breidaks, runājot par augšzemnieku dialektā sa-
stopamo pārskauņu, domā, ka latviešu valodā pārskauņas
rašanos varējusi ietekmēt Baltijas somugru valodās
sastopamā patskaņu harmonija, kaut arī tanīs asimilā-
cijas virziens ir pretējs.

B, II priedas, 30.-31. lpp.

Domājot par šādas e, ē pārskaušanas vecumu, K. An-
cītis spriež, ka tā ir jaunāka par augšzemnieku iz-
lokšņu o un y izcelšanos tādas pašas pārskauņas dēļ.

Āncītis, Aknīstes izl., 65. lpp.

112.§. Kamēr e, ē pārskaušana bija dzīvs fo-
nētisks process, tā bija regulāra visos tā laika vār-
dos un formās, arī aizgūtos vārdos. Tāpēc vecākos aiz-
guvumus runājam gan ar platu, gan šauru skaņu atkarā
no pozīcijas: grēks, cēna, svētīt; tēraude, seīga,
ēšne, pestīt; vārbaķis 'sija', lērumis, zeke, kēde.

Taču vēlāk šis asimilācijas likums zudis. Gala zil-
bju vokālisma pārmaiņas sekmēja to, ka skaņu likumu
sāka ārdīt analogija. Runas tradīcija glabāja e, ē

un ē, ē pozicionālo lietojumu, taču radās dažādi izpēsmumi, kas nebija visur vienādi. Kad šaurā un platā skapa jau varēja atrasties vienādā apkaimē, kādreizējo divu fonēmu (e un ē) vietā bija radušās četras: e, e, ē, ē; kvantitātes atšķirībai bija pievienojusies kvalitātes starpība.

"Svešvārdi un vēli aizgavumi šim e-izrunas likumam vairs nav pakļauti (jo tas vairs nav dzīvs!), un tos pa laikam runājam ar oriģināla šauro e resp. ē (piem., dekāns, rēbus)." (Endzelīns, Di., IV/1, 347. lpp.)

Ar Baltijas vāciešu izrunas ietekmi J. Endzelīns skaidro paražu svešvārdos tautosillabiska r priekšā runāt platā e, piem., nērvē. Arī izloksnēs parasti runā tāpat, piem., terptinc 'terpentīns', gen. terptina Braslavē, tēraŋtīc, gen. tēraŋtīna Brengulēs. Taču šāda izruna vairs nav visos vārdos. Runā, piem., terminš, dermatīts u. tml.

Atkāpes no izrunas, kādu prasītu pozīcija, ir arī mantotos vārdos. Kaut arī tās ir aplūkotas jau mūsdienu latviešu literārās valodas kursā, dažām atkāpēm noder plašāki komentāri parādības labākei izpratnei.

113. §. Literārā norma prasa runāt ar šauro e, ē vienzilbes vārdus - es, mēs, ne, nē, vēl, ļeb, ļel, nedz, bet, bez, pēc, pret, te, še, sen. Tā tos runā arī daudzās izloksnēs, sevišķi vidus dialektā.

Daļa šo vārdu ir zaudējuši laikam -i, piem., nedz (sal. lei. nēgi), bet (be + ti, sal. pr. tēnti 'tagad' no ten + ti), pret (sal. skr. prāti, gr. proti, čehu proti), bez (be + zi); pēc radies no adverbā pēdis, kas ir substantīva pēds sans dsk. instrumentālis, tātad arī te zudis i.

Citādi motivēta šaurā e, ē-skapa vārdos sen un vēl. Tie radušies no formām sen, vēl, sal. lei. seniaf, vēliaj.

Adverbs te var būt proklizē saīsināts no *tē (sal. Endzelīns, Latv. val. gram., 625. lpp.).

Tādējādi vienzilbes vārdu lielai daļai e resp. ē šaura izruna ir motivēta.

Plašāku skaidrojumu prasa ne, es un mēs. Pēc J. Endzelīna domām ne, es un mēs savu e- resp. ē-skapas kvalitāti ieguvuši vispārinājuma dēļ. Salikumos e, ē pārskapošanas laikā ne- tika runāts pēc pozīcijas likuma, piem., *neiesimē, bet *nevaramē. Laikam arī personu pronomeni es, mēs tikuši piekļauti sekojošam verbam un runāti, kā prasīja izrunas likums, piem., *es *iesuo, *mēs vai *mes *iesimē, bet *es *skatau, *mēs vai *mee *skatāmē. Kad ē izrunas likums valrs nebija dzīvs, šāda izruna kļuva neērta, un izlokšanās vispārināja vienu vai otru variantu. Vidus izlokšanās parasti vispārināta izruna ne- (no tam arī ne), es, mēs, bet ir izlokšnes, kur vispārināta izruna ne- (no kam augšzemnieku verbālais priedēklis na-), es un mēs resp. mes (no kam augšzemnieku as un mas).

Endzelīns, Latv. val. gram., 97.-98., 104.-106., 511., 610., 612., 625., 648., 676., 682., 699.-702. lpp.

Tā varēja rasties norma vienzilbes vārdos vispārināt šauro vai plato skapu.

Ir izlokšnes, kur visus vienzilbes vārdus resp. formas runā ar platu skapu, ja neseko šaurinātāji līdzskapi vai patskapi, piem., Drustos tag. vsk. 2. p. tu ved, ceļ, ber, bet 3. p. ber (no ber); vsk. nom. klēts, ak. klēti; ceļš.

Endzelīns, Latv. val. gram., 106. lpp.

Literārajā valodā un izlokšņu vairākumā uz vienzilbes lietvārdu un citu deklinējamu vārdu formām, kā arī verbu formām, kas tādas kļuvušas, gala zilbē zūdot

patskanim, šī jaunā norma nav attiecināta, tāpēc i-- celmu vsk. nom. ir klēts, bet o-- celmu vsk. nom. vecs, tēvs.

Vecos salikumos e-- skaņas un ē-- skaņas lietošana ir atkarīga no pozīcijas, piem., runā Svētciems (turienesu izrunā Svēciems²) Sveīciems²) pie Svētupes, Vecumniekos ir Dzelzāmurs; sestdiena, svētdiena, žēlsirdība. Tagad ievēro pamatvārda skaņu: zēmkūpis (kā zeme), svētbirze (kā svēts).

Salikumos ar negāciju sākumā runāta šaura vai plata skaņa atkarā no pozīcijas. Vecā norma saglabājusies Vidzemes austrumu izloknēs, piem., neticu, netīrs, nediena, bet nelasu, nelabs, nelaīme Piebalgā, nezīnu, bet neduó (no neduod), naradzu (no neredzu) Bebras.

Rakstu valodas apgabalā negācijā vispārināta šaurā skaņa. Augšzemnieku izlokšņu vairumā verbāl jās formās lieto na- no ne-. ne- dzird arī Ziemeļkurzemes izloknēs, bet ne visur vienās un tais pašās formās.

Endzelīns, Latv. val. gram., 97.- 98. lpp.;
ne-, ne-, ni- adjektīvos lībiskajās izloknēs
rāda - Рудзите, Лат. диал., 19. karte.

Adverbos ar -i, kas radušies no adjektīviem, platā skaņa ir regulāra, jo -i (< -ai). Tā arī izlokšņu vairākumā runā, bet Vidzemes vidienē un dienvidaustrumos dzird reīti, lēīti. Pēc J. Endzelīna domām šaurā skaņa te patvērusies no tiem laikiem, kad novadā bijušas formas reši, lēši (no *reītai, *lēītai). Rakstu valodas ietekmē šais formās -ē- vairs nerunā, bet patskaņa kvalitāte palikusi sākotnējā. Ka tā var būt, liecina mūsu pagātnes formas, piem., veda, kas aizstāj senāku vede, kur pirmās zilbes šaurais patskanis bija likumisks. Sal. arī esēkis (no *esēkas).

Pie aplūkojamiem adverbjiem nepieder vēlti. Tas laikam ir vecais vsk. dat. no substantīva vēlte. Sakām strādāt vēlti, par vēlti. Blakus adverbam darināts jauns adjektīvs vēlts, ko izloksnēs runā ar šauru e no pamatvārda. Plašāk par to ME s.v. vēlte, vēlts.

Šaurs e ir gala zilbēs resp. galotnēs. Tas varbūt vislabāk pamato J. Endzelīna uzskatu, ka garais ē baltu pirmvalodā bijis šaurs. Kā jau teikts, šis *ē ietekmējies iepriekšējās ē-skapas kvalitāti gluži kā i, ī, ei, ie. Ja baltu pirmvalodas *ē saīsinoties būtu kļuvis šaurs, varētu gaidīt, ka arī baltu pirmvalodas *ē saīsinoties būtu kļuvis par o, taču tā nav. Sal. g un e likteni gala zilbē leišu valodas Pānevēžas izloksnēs: vīrva (no vīras) 'vīre' un vsk. lok. ragā (no ragē) 'ragā'.

Zinkevičius, Liet. dial., 52. lpp.

114. §. Izpēmumi e, ē lietošanā atkarē no pozīcijas ir radušies o-celmu substantīvu un adjektīvu formās.

Latviešu izlokšņu vairākumā un literārajā valodā dsk. nominatīvā, datīvā un instrumentālī gaidāmās šaurās ē-skapas vietā runā platu. Dsk. datīva un instrumentāļa galotne ļauj domāt, ka dsk. nominatīvā ī (< ie (kā norādāmajos pronomēnos un adjektīva formā ar noteikto galotni - tiē labiē tēvi). Tāpēc šais formās regulāra būtu šaurā skapa. Tā arī runā Vidzemes austrumu izloksnēs un dažviet Latgalē.

	Piebalgā	Lizumā
nom.	<u>veci tēvi</u>	<u>lēti</u> ² <u>iēri</u> ² (katrs ē tur) ē)
gen.	<u>vecu tēvu</u>	<u>lātu</u> ² <u>jāru</u> ² (ē) ā)
dat.	<u>veciem tēviem</u>	<u>lētiem</u> ² <u>iēriem</u> ²

ak. <u>vecus</u> <u>tēvus</u>	<u>lātus</u> ² <u>īarus</u> ²
instr. (ar) <u>veciem</u> <u>tēviem</u>	(ar) <u>lētiem</u> ² <u>īēriem</u> ²
lok. <u>vecuōs</u> <u>tēvuōs</u>	<u>lātuōs</u> ² <u>īaruōs</u> ²

Līdzīgi loka adjektīvus un divdabjus Aulejā:

nom. <u>cept</u> ¹ <u>auzlēt</u> ¹ (ie < ē)
gen. <u>captu</u> , <u>auzātu</u> (ā < ē)
dat. <u>ceptim</u> , <u>auzlētīm</u> (-im < -īm < -iem)
ak. <u>captus</u> , <u>auzātus</u> utt.

q-celmu locījumu vairākumā ir platā skaņa, tāpēc dsk. nominatīvā, datīvā un instrumentālī ir ieviesušies q-skaņa resp. ē-skaņa. Tā radušies dsk. paradigma ar q resp. ē vispārinājumu, kas raksturīga arī literārajai valodai: nom. veci tēvi, gen. vecu tēvu, dat. veciem tēviem utt.

Endzelīns, Latv. val. gram., 96.- 97. lpp.

Novirzes no pozicionālas šaures skaņas lietošanas mūsu dienās rodas dažu ē-celma substantīvu dsk. genitīvā. Vārdiem, kas beidzas ar -re resp. (daudzkeittī) -ree, piem., bēree, daļa runātāju dsk. genitīvā sāk lietot plato e resp. ē. Tas rodas sakarā ar to, ka izrunā zūd r un rakstos to neapzīmē. Jaunieši bieži runā, piem., bēru (!) diena. Literārajā valodā šāda izruna nav pieļaujama, jo norma prasa lietvārdiem visos locījumos saglabāt nominatīva šauro e resp. ē. Jārunā tāpat bēru diena (ar šauru ē). Ir taču tādi vārdi kā gēre un sēras, ēķēres un ēķēri. Vai vienāds dsk. genitīvs - sēru resp. ēķēru būtu iedomājams?

115. §. Verbiem lieli jauninājumi ir pagātnes formās. Tais mūsdienu izloksnēs, kur nepazīst pagātnes ē-celmu un ā-celmu šķirumu, parasti visas pirmatnīgo verbu pagātnes formas runā ar šauru e resp. ē. Tāpat runā arī literārajā valodā.

Vecā sistēma bijusi citāda: pagātnes ā-celmos runāta pozīcijas prasīta plata skaņa, ē-celmos - šaura. Piemēri:

	ā-celms		ē-celms
vsk. 1.v.	bēgu (<*bēgau)		nešu (<*neslau)
2.p.	bēgi (<*bēgai)		nesi (<*nesei)
3.p.	bēga (<*bēgā)		nese (<*nesē)
dsk. 1.p.	bēgām (<*bēgāmē)		nesēm (<*nesēmē)
2.p.	bēgāt (<*bēgātē)		nesēt (<*nesētē)
3.p.	bēga (<*bēgā)		nese (<*nesē)

Kad seno pagātnes ē-celmu vietā ieviesās ā-celmi, tanīs saglabājās šaurā skaņa. Tā radās paradigma nesu, nesi, nesa, nesām, nesāt, nesa. Pēc tās parauga arī senajiem ā-celmiem saknē pagātnes formās ieviesās šaurā skaņa: bēgu, bēgi, bēga, bēgām, bēgāt, bēga. Dažuviet izlokšnēs senos pagātnes ā-celmos vēl dzird platu skaņu, piem., bēga² Mežotnē.

Jaunās pagātnes formas dažkārt bija radījušas ērtu starpību starp pagātņi un tagadni. Sal. bēgu (tag.), bēgu (pag.). Dažiem vārdiem pirms šā jauninājuma bijusi vienāda pat visu laiku vsk. 1. persona, piem., ciešu (*kentiō) - tagadne, ciešu (*kentiāu) - pagātne, ciešu (*kentsiō) - nākotne.

Endzelīns, Latv. val. gram., 95. lpp.; Di., IV/1, 347. lpp.

Pēdējā laikā vērojams, ka jaunieši sāk runāt platu skaņu tanīs tagadnēs io-celmos, kas infinitīvā beidzas ar -rt, piem., bērt, svērt, dzeŗt. Tā kā r izlokšņu vairākumā aizstāts ar x un arī literārajā valodā to nebalsta mikstinājums rakstos, tad šo verbu tagadnes formās sāk izmantot e-izrunas pozicionālo likumu.

Par to R. Grīsele, Karogs, 1989, N° 4.

Literārā norma prasa vārdiem ar -rt tagadnes formās lietot šauru e, t.i., saglabāt tos par io-celmiem:

vsk. 1. p. dzeru vai dzeru

2. p. dzer

3.p. dzer vai dzer

dsk. 1.p. dzeram vai dzeram

2.p. dzerat vai dzerat

3.p. dzer vai dzer

Šaurā skapa jālieto arī visās no tagadnes celma veidotās formās.

Vecā izruna labi glabājas izloksnēs, sal. dzeru, dzar, dzer, dzeram, dzerat, dzer Lazdonā. (Par vsk. 2. p. skat. 113.§.)

Šādi vārdi ar -rt ir seni baltu io-celmi, sal. arī leišu gerti, tag. 3.p. gēria (i apzīmē r mīkstinājumu), p.g. gērē; peiti, pēria, pērē u. tml.

Interesants ir fakts, ka pat 16. gs. autori, kas dažu labu latviešu valodas skapu nav sadzirdējuši un nav pratuši pareizi atspoguļot, vārdiem ar -rt ir gan saklausījuši r, gan rakstījuši, piem., buryam (1586. gada katehismā). r no r šķīris arī G.Mancelis: Sirghi kaujah / parrah (Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 363), kā arī citi autori pēc viņa.

Pārskatu par r latviešu rakstos dod A.Bergmane - Latv. rakst. attīst., 77. lpp.

116.§. Latviešu valodas izloksnēs ir vēl citas atkāpes no pozīcijas prasītas e, ē resp. ē, ū lietošanas.

Infinitīvos regulārs ir šaurš e resp. ē, sal. la. tecēt, lei. tekēti; la. dzerēt, lei. gerti, pr. gir-twei. Taču ir izloksnes, kur infinitīvos runā platū

ē resp. ē pēc tām formām, kas veidotas no infinitīva celma, bet kur plats ē, ē ir likumisks: tečēt kā te-
cēdams, tečētu, tečēts; dzerēt tāpat kā dzerēdams,
dzerētu, dzerēts u. tml.

Indzelīns, Di., III/2, 306.- 307.lpp.; Di.,
IV/1, 348. lpp.

Ir arī tādas izloknes (Vidzemes un Kurzemes li-
biskajā apgabalā), kur infinitīva šaurais ē, ē pār-
nests uz formām, kas veidotas no infinitīva celma un
būtu runājamās ar platu skapu, piem., tecedams, te-
cēts kā teceēt u. tml.

Literārajā valodē un lielā izlokšņu apgabalā šauru
ē, ē runā verbos ar -inā-, piem., dedzināt, bēdzināt;
tāpat arī dedzinātājs, dedzināšana. Taču liels ir arī
otrs apgabals, kur šādos vārdos runā platu skapu -
dedzināt, bēdzināt, arī dedzināšana, dedzinātājs u.
tml.

Izruna ar ē, ē radusies laikam tāpēc, ka aiz i se-
kojis velārs patskanis un sakarā ar to i runāts dzi-
ļāk mutē un zemāk, tā ka radusies skapa, ko trans-
kripcijā apzīmē ar ý un y. Tāda ý resp. y priekšā
ē, ē bija likumisks. Ar laiku lielā apgabalā šāda ý
resp. y vietā stājies parastais i, bet ē, ē kvalitāte
minštajās formās palikusi iepriekšējā. Tā no dedzýnāt
radies dedzināt, no bēdzýnāt - bēdzināt.

Aknītes izloksnē, kur arī runā, piem., ratynoāt
'retināt', K.Ancītis norāda šādu fonētisko procesu
secību: "... laikā, kad notika seno ē un ē diferencē-
šanās (radās šaura ē un plats ē), izloksnē jau i vie-
tā bija radies y, un šā y priekšā tad arī - tāpat kā
citu velāru patskapu priekšā - no ē un ē radās ē (ə)
un ē (ɛ), kamēr i priekšā ē un ē nepaplatinājās,
piem., vést, véd'ín 'vešus'. Tā kā a tādā pašā stā-

voklī (y priekšā) par o nepārvērsās, tad mūsu priekšā ir šāda fonētisku pārvērtību secība rinda: 1. a) o, 2. i) i, y, 3. e un ē diferencēšanās ( ) e, ē, ē, ē)." (Ancītis, Aknīstes izl., 65. lpp.)

Interesants ir J. Endzelīna norādījums: "Ja izruna ar e resp. ē ir infinitīvā u.c. fonētiski radusies, tad, piem., dedzināt varētu būt senāku (un sinōnīmu) dedzināt un dedzīt (= lei. dēginti) kontāminējums." (Di., IV/1, 348. lpp.)

Jāpiemin, ka vienā izlokšņu daļē šādas formas veidotas ar piedēkli -enā-. Tais plaša skapa ir likumiska. Augšzemnieku izloksnēs, kur tagad sastop šo piedēkli, tas pārvērties par -anā-, sal. fadād/enaht G. Manceļa "Lettus" un lazdoniešu dadzanāt, adanāt.

Dažādi jauninājumi šaurās un platās e-skapas un ē-skapas lietošanā ir izveidojušies augšzemnieku izloksnēs. Aknīstē, piem., neuzsvērts e pārvērties par ē neatkarīgi no nākamā skapa kvalitātes: red'el'ēš 'barības galdi kūti', put'ekl'is, b'ēzd'el'eiga.

Izvaltā, Aulejā un citēs izloksnēs, kur neuzvērtēs zilbēs sastop ā, piem., čelānē (celenē, dažās formās ā tiek runāts arī vārda sākņē, piem., tag. čālūs, čāl'is, čālās; d'āveipi (devipi 'dovipi', bet celš).

Baltinavā un citur Ziemeļlatgale galā zilbē aiz mīkstīnāta līdzskapa zudusi starpība starp -a un -e: aiz nemīkstīnātiem līdzskapiem tur runā -a, aiz mīkstīnātiem -e, piem., is čel'e b'ēja kečam nūgrīsta² žeb'īkst'e² 'uz ceļa bija kaķa nokosta zebiekste' Baltinavā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 94.-108. lpp.; Di., IV/1, 346.-349. lpp.; Rudzīte, Latv. dial., 72.-76., 161.-164., 272.-277. lpp.; Ancītis, Aknīstes izl., 62.-72. lpp.

118. §. Ar pārskatu radies ē vidus izlokšanās ir saglabājies. Lībiskajās izlokšanās noteiktos gadījumos to mēdz diftongizēt, par to 133. §, bet pilnīgi pārveidojies tas ir augšzemnieku dialektā. ē pārveidojuma ziņā var izšķirt trīs izlokšņu grupas.

1) ē > ē

		+	
--	--	---	--

A

sēl. latg.

Pirmajā augšzemnieku izlokšņu grupā katrs ē > ē. Pie šās grupas pieder sēliskās izlokšnes un daļa izlokšņu Latgales dienvidos, piem., adv. l'ēši² 'lēti', mēl'ē² Aknīstē, vēji² 'vēji', vsk. gen. vēža, klēps² 'klēpis', zēleigs² 'zēlīgs', tēviņš² Susējā, klēts² 'klēts', lēcu² 'lēcu', ēde 'ēdis' Lazdonā.

2) ē > ie

+			
---	--	--	--

A

sēl. latg.

Otrā augšzemnieku izlokšņu grupā katrs ē > ie. Pie šās grupas pieder izlokšnes Vidzemes ziemeļaustrumos un Latgales dienvidrietumos, arī Sēlijas Laši. Fiemēri: mēle², lok. mēliē²; dat. mēliēm², lok. mēliēš² Alūksnē; vjēš², mēnišš² 'mēness', rit'iet' 'rietēt' Izvaltā.

3) ē > ē / ie

-	+
---	---

A

sēl. latg.

Trešajā augšzemnieku izlokšņu grupā ē vietā ir vai nu ē, vai ie. Parasti ē > ie zilbēs, kurām nese-ko zilbe(s) ar ē, ē. Nirzē, piem., ir šādas pagātnes formas -

vsk. l. p. iēžu < ēžu 'ēdu' dsk. l. p. ād'am < édēm

vsk. 2.p. iēd'i dsk. 2.p. ād'at' < ēdēt
 3.p. ād'a < ēde 3.p. ād'a

Turpat Nirzā runā viējs² 'všjs', kl'lec² 'klēts'
 ar ie visos locījumos.

Vārda sākumā ē vietā šai izloksnē un vēl citās ra-
 dies ē. Iespējams, ka tas noticis asimilācijas dēļ.
 Gala zilbes -e paplatinājies tik stipri, ka tiek uz-
 tverts par -a. Pēc tam saknes zilbes ē tam asimilē-
 jies. ē no ē ir arī aiz r, piem., drāp'ē² 'drēbe' Pil-
 dā. Sal. lei. izlokšņu drābulē (= drēbulē) 'apse'
 (par to Zinkevičius, Liet. dial., 165. lpp.).

Endzelīns, Latv. val. gram., 108.- 109. lpp.;
V. Rūke, FBR; 19. sēj., 146.- 148. lpp. (are-
 āls).

119. §. ei > ei, ai

	-		-		+	
--	---	--	---	--	---	--

                   L   V   A

Vienā augšzemnieku izlokšņu apgabalā divskani ei
 pārvērš par ei resp. āi, otrā par ai, piem., rēize²
 Aknīstē, māita, vsk. dat. muot'āi² 'mātei', bet
rāizē² 'reize' Nirzā. Ziemeļaustrumu Vidzemē ei > ai,
 un Alūksnē, piem., ei pilnīgi sakritis ar mantoto
ai: māita² 'maita' un maita 'meita'. Vārda uzsvara
 nozīmi rāda Lejasciema nom. māita 'meita' un vsk.
 dat. upei, mātei².

ei pārveidojums izloksnēs ir vecāks par ī difton-
 gizāciju, jo ei < ī nav pārvērties par ei vai ai,
 piem., vsk. dat. zeilei 'zīlei', bet lāits² 'leitis'
 Lejasciemā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 109.- 110. lpp.;
Ancītis, Aknīstes izl., 68. lpp.; V. Rūke,
 FBR, 19. sēj., 150.- 151. lpp. (areāle), sal.
 arī Liet. k. atl., 2, 10. karti.

(+)	-	+
-----	---	---

L V A

Viena no raksturīgākajām augšzemnieku dialekta īpatnībām ir o, kas atbilst lejzemnieku a-skapaī (o vietā var būt arī ā). Pēc uzsvāra ietekmes uz šo labializācijas procesu izšķiramas trīs izlokēņu grupas.

- 1) a--a--a) o--a--a
- 2) a--a--a) o--o--a
- 3) a--a--a) o--o--o

+	+	A
+	-	
+	-	

sēl. latg.

Pirmajā grupā a labializēties tikai saknes zilbē resp. uzvērtā zilbē, otrā grupā - arī piedēkļa zilbē resp. zilbē ar palīguzsvāru, trešajā, vismazākajā grupā, a vietā dzird o vai ā arī gala zilbē.

Labializācijas apstākļu ziņā arī izšķiramas vairākas grupas.

Pirmajā grupā o runā tikai tādā pašā pozīcijā, kādā vidus dialektā runā a, ā (skat. 111.š), piem., osara, vokars, bet asariņe, vakariņc, kars < kars, kači 'kači' šķilbēnos; vosora, vokora, bet vasarena, vakařeņc Nirzā; lora, bet gara < gara Dricēnos; oka, golvuot, bet zalš, asacina Sinolē; roģana, bet ragaņina Akrīstē. Pie šās grupas pieder latgaliskās izloknes un daļa sēlisko izlokēņu.

Pie otras grupas pieder izloknes Sēlijas rietumos un Vidzemes sēliskās izloknes. Te uzvērts vai arī neuzvērts a pārvērties par ā vai o ne tikai velāru skapī priekšā, bet arī tad, ja nākamajā zilbē ir palātāli patskaņi, pie kam starp abām zilbēm var būt k, g, j, l, n, š, ž, č, dž. Pļavinās, piem., runāts nobaģ, spolva, doģa, roģša, kolu, roģa, koģis, roģstit, doģi, spopi (= spapi) 'spapi'; Saueršjē - kākis, knāģis, klēģi, zāģi, āģi, nāģi, trāģi, dāģi.

Noteikumi, pēc kuriem šais izlokšanās runā o resp. o, ir diezgan atšķirīgi. Par Sausnēju un Vietalvu ir novērojums, ka tur "ir sastopams dziļš un tumšs a ar vāju o-nokrāsu ne tikai priekš nemīkstinātu līdzskaņu savienojumiem ar vēlāriem patskaņiem, bet arī priekš g, k, g, k, j, č, dž, š, ž, ļ, ņ savienojuma ar kuŗu katru .. patskani, ja tieši šo savienojumu priekšā nav r, l, s vai p, un priekš jebkuŗa līdzskaņa savienojuma ar tādu i.., kam citās augšzemnieku izlokšanās atbilst y. Šis likums attiecas arī uz visiem priedēkļiem.." (Endzelīns, Latv. val. gram., 120. lpp.)

Īpašu apakšgrupu veido izlokšenes, kur arī gala zilbē ā) ā vai o, piem., voigā 'vaga', podos 'pēdas' Mētrienā, liepā Odzienā. Dažkārt par o kļuvis a, kas radies no o, piem., 3.p. cep 'cep' Bebros.

Endzelīns, Latv. val. gram., 110.-111., 120.-

123. lpp.; Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 24.-26.

lpp.; Rudzīte, Latv. dial., 267.-271.lpp.

121.§. Arī "Drustu citādi tīrajā vidus izlokšanās .. a par o pārvēršas j, g, k, ļ, ņ, ž, š, č, dž un r (< r priekšā (piem., nōm. kokis, gorš, konepes, tag. 3. pers. koļ u.c.), kā arī nākamās zilbes i, e, i, ē vai ie priekšā, ja a-skaņai neseko tieši g, k, b, p, v vai m, piem., viensk. nōm. gads, acs, darbs : daudzsk. nōm. godi, ocis, dorbi, dodzi (bet: labi, nagi u.c.), viensk. nōm. oste, korīte, otbilde, molīens, inf. otlikt (bet: aplīkt), polīkt (bet: pa- mirt) u.c." (Endzelīns, Latv. val. gram., 123.lpp.)

122.§. Izlokšanās, kur o sastop nemīkstinātu līdzskaņu un vēlāru patskaņu priekšā, ir arī gadījumi, kas uzskatāmi par tāda paša tipa jauninājumiem kā tēvi, tēviem literārajā valodā ar e, ē gaidāma e, ē vietā. Sal. nom. vokori Nirzā, goni, dat. goniem Sinolē.

Pamatvārda ietekmē o bieži ienācis adjektīvu, re-
tāk - substantīvu deminutīvos, piem., možeņis lapēnis
'mazīpas lapīpas' Asūnē, isol'āns² mal'ājānō 'iesali-
na malējinš' Skaistā.

Neregulārs ir o infinitīvos, piem., ořt, mōlt²,
zogu Sinolē. -o- te ienācis no formām, kas veidotas
no infinitīva celma, bet ar likumisku o, piem., ořtu
'artu', ořdams 'ardams', ořts 'arts'; mōltu² 'maltu',
mōldams² 'maldams', mōlts² 'malts' u. tml.

Neregulāru o runā arī vārdos, kas morfoloģiski
pārveidojušies pēc tam, kad a pārveidojums par o jau
nebija dzīvs fonētisks process, piem., ostini 'asto-
ņi', vsk. dat. olij 'alum', ak. oli 'alu', dsk. 2. p.
loset 'lasāt' u. tml.

123.§. No otras puses, augēzemiņu izloksnēs
sastop neregulāru a, piem., nasams, nazdams (-sd-)
izloksnēs, kur runā voķors. J.Endzelīns domā, ka
nasams 'nesams' varētu būt radies pēc dsk. 1.p. nasam
parauga, kur aiz m zudis palatāls patskanis; nazdams
savukārt radies pēc nasams parauga. (Latv. val. gram.,
114. lpp.)

Ar a runā vienzilbes prepozīcijas, partikulas un
pronomenus, kas teikumā mēdz būt bez uzsvāra. No pre-
pozīcijām a pārņests arī verbu priedēkļos, sal. pa
ceļu un pavoda 'pavada' Aknīstē. Ja šo sakaru starp
priedēkli un prepozīciju neizjūt, tad nominālos priedē-
kļos a > o, piem., opļiks 'aploks', pokaļas 'paku-
las', otoaļs 'atāls' Aknīstē. Var būt, ka a > o priedē-
kļos, kas, pārveidojumam sākoties, bijuši uzsvēr-
ti, kā domā K.Ancītis.

Izloksnēs nav vienāds a-skaņas liktenis formās ar
-inā-, sal. labināt Sinolē, mozynoat Biržos, balyno-
va Šķilbēnos. J.Endzelīns par šo parādību raksta:
"Tagad man šķiet, ka a tādā pozīcijā ir pārvērties

par o: dat. s. ko₂tynam, III p. prt. ko₂ldynava, inf. mo₂zinuot resp. (Gulbenē FBR V 146) mo₂zināt jeb (Krās-lavā FBR XII 29) mo₂zynuot.. Un ja blakus mo₂zynuot ir citās izloksnēs ma₂zynuot, tad ar to ir jāsalīdzina leļzemnieku de₂dzināt : de₂dzināt. Var domāt, ka o resp. e te rodas y resp. tāda i priekšā, kam citur atbilst y, kamēr a resp. e sākumā varēja būt formās ma₂zini, de₂dzini, ma₂ziniet, de₂dziniet, *ma₂zīt (= lei. mā₂zinti), de₂dzīt (= lei. dē₂ginti) un no turienes ieviesies arī citur." (Di., III/2, 253. lpp.)

Jautājumu par o cilmi resp. vecumu ir pētījis J.Endzelīns, A.Breidaks, K. Ancītis u.c. Rakstā par ķeltiem Baltijā J.Endzelīns raksta: Tad vēl dažas piezīmes par latviešu vārdu. Ka tas saīsināts no vecāka *latavieši, to vēl rāda latīņu forma lotavicus "latvisks" (patskanis o te laikam mūsu augšzemnieku izloksnes īpatnība, kur a pārvēršas par o; augšzemnieki jau ir īstie "latvieši")." (Di., II, 375. lpp.)

K.Ancītis nonācis pie secinājuma, ka a > o ir vecāka parādība nekā e, ē pārskapošanās. Aknīstes izloksnes ka₂zlānc (*ka₂zlēnas) ar a pirmajā zilbē ir saprotams tikai tad, ja atzīst, ka ē bijis šaurs, t.i., tā kvalitāte vēl nav bijusi atkarīga no sekojošo skaņu kvalitātes. (Aknīstes izl., 49.- 50. lpp.) Savukārt o < a Aknīstes izloksnē ir jaunāka parādība nekā baltu pirmvalodas *an pārveidojums par uo, jo izloksnē runā rū₂ka² (sal. lei. rankā, pr. vsk. ak. rā₂ņkan), bet mō₂nc² 'manta'. "Tas liecina, ka laikā, kad a šais vārdos pārvērtās par o, vārdā "roka" u.c. an vairs nav runāts.." (Ancītis, Aknīstes izl., 52. lpp.) o < a tikai tad, kad o; dz no *ki, *gi jau zaudējuši mikstinātu līdzskaņu raksturu, jo Aknīstē ir

vsk. un dsk. nom. acš 'acis', bet dsk. gen. ocu, sal. lei. akiŭ.

Bet ę o ir vecāka parādība nekā ɣ aizstājums ar ɣ augšzemnieku izloksnēs, jo augšzemnieki runā kars (< kars, gars (< gars, baruot vai barūt); sal. baryotes 1586. gada katehismā.

Sakarā ar ą, kas sastopams blakus o augšzemnieku izloksnēs, J. Endzelīns atgādina A. Becenbergera domas par to, "ka a mīkstinātu līdzskaņu un palātālu patskaņu priekšā kādreiz augšzemnieku dialektā runāts kā ę-skaņa; rietumaugšzemnieku izloksnēs šī ę-skaņa vēl paglābusies neuzsvērtā zilbē (piem., vaker blakus vokars vai laketiņč blakus lokats Dzelzavā..); arī austrumizloksņa Alūksnē .. tāds ę no a sastopams salikteņos, kamēr deminutīviem tai vietā ir a (piem., kuojgels, pagele : galinš : gols, sātmels : malina : mola, pavasars : vasariņa : vosara, ap[k]ekle : kaklīps : koklis (*kaklas), kamēr tālāk uz austrumiem tas pēc tam atkal (vienā laikā ar koplatvisko ę?) pārvērties par a." (Latv. val. gram., 117. lpp.)

J. Lelis, A. Breidaks un citi šo augšzemnieku dialekta parādību skaidro pavisam citādi, jo uzskata o par mantojumu no austrumbaltu kopības perioda, kas pārvērties par ą mīkstinātu līdzskaņu un priekšējās rindas patskaņu priekšā.

Breidaks A. Disputable problems in the history of Baltic vocalism.—Lingua Posnaniensis, XXXI, p. 32-34. (Te dota arī plaša problēmas bibliogrāfija.)

Endzelīns, Latv. val. gram., 110.-123. lpp.;

Ancītis, Aknīstes izl., 48.-62. lpp.;

V. Rūke, FBR, 19. sēj., 136.-137. lpp. (are-šls).

Cik ilgi dzīvs fonētisks process bijusi ą pārvēr-

šānās par o augšzemnieku izlokšnēs, precīzi noteikt nevar. Taču fakts, ka o un a lietošana aizguvumos atšķiras no to lietošanas mantotos vārdos, liek domāt, ka latgaliskajās izlokšnēs tāda procesa vairs nav.

Sal. prasa 'gludeklis', nošņīca 'kabatlakats' Kalupē.

Ilgāk šis process bijis dzīvs sēliskajās izlokšnēs, kur par o pārvērties arī tas a, kas radies no e, un gala zilbes -a, kas radies no -ā.

124.§. o īsa a vietā dažos vārdos sastop arī lejzemnieku izlokšnēs, piem., vsk. dat. bošam, bet lābs Puzē, lok. darba 'darbā', bet ganaš 'ganos' Pālē; posaka, bet vakars Līvberzē. Varbūt šis o liecina par sēļu elementa piedalīšanos attiecīgo novadu etniskajos procesos. Sal. šai sakarā arī Latvijas vietvārdus Livonijas hronikā un citos senos dokumentos, piem., Uppemolle Zemgalē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 123. lpp.; Di., IV/1, 314. lpp.

125.§. i > y

-	-	+
---	---	---

L V A

Gandrīz visās augšzemnieku izlokšnēs sastopams y resp. y apmēram pēc tiem pašiem likumiem, pēc kuriem vidus izlokšnēs un literārajā valodā lietojams e resp. ē un augšzemnieku austrumu izlokšnēs o. Piemēri: tūmsa 'tumsa', vylna, bet viņc piezīmš 'viņš piedzimis' Pļaviņās, vyrza, vylka, syta, bet šīrc 'sirds', vilkšu, sīt īnc 'sitiens' Nirzā, vylks, bet vilcinč Barkavā, mylync 'milna', gen. mylyna, dek. mīl īni, gen. mylynu, dat. mīl īnīm; tag. tycu, tīci, tycam, tīcīt Aknīstē.

Ir dažādi pozicionāli ierobežojumi y lietošanai. Ir izlokšnes, kur y nevārda eākmā, piem., iz, iz gīyūnēt 'uzglānēt' Barkavā. Ir arī tādas izlokšnes,

kur y nerunā aiz k, g, k, g, l, n, j, r, piem., jis
'vips' Līksnē, Pildā, gimene, kimync 'kimene', lipa,
niprys 'niprs', bet ivs, yskapt ina Aknīstē.

-y ir arī ga'a zilbēs, piem., syty 'siti', gaidy
'gaidi', reity 'rīti', mezy, slymy, bet vylki, zyrgi
Pildā. J.Endzelīns domā, ka -y aiz k, g nerunā krievu
valodas ietekmē, bet poļu valodas ietekmē runā aiz
č, š un ž, piem., rot i, bet mezy Bērzpīlī.

Pēc K.Anciša vērojumiem y un i atkarība no blakus
skaņām Aknīstē ir dzīvs fonētisks process vēl mūsu
dienās.

Izlokšanās ir dažādi izlīdzinājumi sistēmas dēļ,
kas rada neregulāru, pozīcijai neatbilstošu, i vai y
lietošanu, un vismaz vienā izlokšņu daļā senāku y iz-
spiež vai ir jau izspiedis i.

Ka senāk lielāks ir bijis apgabals, kur i izrunu
noteikušas nākamās skaņas, liecina daudzās leļzemnie-
ku izlokšanās lietotais e resp. ē kārtas skaitlenī
desmitais (bet desmit), kā arī formās ar -inā-,
piem., dezinu, ēdīnu Braslavā (par to skat. arī
116.§). Šāds fakts liecina, ka i pārskau velāru ska-
ņu priekšā, ko no iepriekšēja i nešķir vidējie mēle-
ņi, š, ž, laikam arī č, dž, ŗ, ir senāka par e, ē
pārskaušanu.

Par 16. gs. tekstu izloksnēm J.Endzelīns spriež,
ka u aiz līpeņiem velāru patskaņu priekšā tanīs at-
spoguļo y-skaņai vai u-skaņai līdzīgu izrunu, piem.,
vsk. gen. wueffewaldytaye, dsk. dat. Muerronims 1586.
gada katehismā. Arī G.Mancela "Phraseologia Lettica"
blakus Willx dod Wullx ar norādi alibi ('citur', tā-
tad - ne rakstu valodas apgabalā).

Neuzsvērtā y pārvēršanos par u blakus līpeņiem
rāda augšzemnieku izlokšnes, kur yiss > yuss vietā
runā yuss. J.Endzelīns "Latviešu valodas gramatikā",

132. lpp. skaidro, ka yus- vispirms radies superlatīvos, bet pēc tam ticis vispārināts. Bērzpīlī, kur -as > -ys, aiz lūpeņiem -ys > -us, piem., l'īpys²lopys 'liepas lapas' > l'īpus²lopus.

Endzelīns, Latv. val. gram., 129.- 133. lpp.; Di., III/1, 535. lpp.; A.Ābele, Ceļi, 5. sēj., 56.- 57. lpp.; Ancītis, Aknīstes izl., 81.- 83. lpp.; M. Rudzīte, B, XX/2, 161.- 162. lpp.; A. Breidaks, ZAV, 1979, N° 1, 155. lpp.; V. Rūke, FBR, 19. sēj., 137.- 138. lpp.

126. §.   ai > oi

(+)	(+)	—	—	(+)
		sēl.		latg.
L	V	A		

ai pārvērsts par oi jebkurā pozīcijā vārdā ne tikai Drustos, Dzērbenē, kur a > o palatālu patskaņu priekšā, Piebalgā, kur katrs a runājams kā ā, bet arī daudzās izloksnēs Sēlijas rietumos, Vidzemes sēliskajās izloksnēs un prepozīcijā aiz pat Alūksnes apkārtnē. Piemēri: vsk. dat. oi^xtai² 'aitai', bet tai^xgi:ī Iršos, oi^xtōis² 'aiztaisa' Sausnējā, skōis²tōis² 'skaistais' Liezērē u. tml.

Daži vārdi ar oi dzirdēti lībiskajās izloksnēs, piem., goid 'gaida' Pālē, loi 'lai' Īvandē. Kādu vārdu ar oi no ai var dzirdēt arī latgaliskajās izloksnēs, piem., droiska, sal. citu izloksņu draiska.

Endzelīns, Latv. val. gram., 124. lpp.; Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 25.-26. lpp.; FBR, 20. sēj., (bibliogr. p r ai > oi); Рудзите, Лат. диал., 17., 18. karte.

127. §.   au > ou

+	+	+
L	V	A

au > ou sastopams jau 16. gs. tekstos. Īpatnēja ir pārveidojuma pozīcija: vārda sākumā ir au, bet vārda vidū - ou. Piemēri 1586. gada katehismā: vsk. ak. Augumme, dsk. ak. Auβee, bet vsk. nom. Bouβlis, Ta Drouteze u.c.

Jāpiebilst, ka šais tekstos sastop arī -av- > -ov- resp. -ouv-.

1. au > āu vai ou vidus un augšzemnieku izlokšanās gar Igaunijas robežu, piem., lāūks Mazsalacā, kōuls², joūnc, tōuta² Viksnā.

2. au > ou, āu sēliskajās izlokšanās (kur arī ai vietā rēdies qi), piem., lōuks² Kalnavā, skōudze 'kaudze' Koknesē, trōuks² Mētrienā, āūg Odzienā, mouc Pļavinās.

3. Tipisks ir au > ou lībiskajās izlokšanās: soūkt² Duntē, joūnc², soūl Limbažos, kāūns² Vandzenē, poūsarē 'pavasaris' Dundagā. Šais izlokšanās arī -av- > -ov-, piem., dat. tovam Dundagā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 124.- 125. lpp.; Di., I, 167. lpp.; III/1, 483. lpp.; III/2, 425. lpp.; V. Ruke, FBR, 19. sēj., 148.- 149. lpp.; 20. sēj., 81. lpp. skk.; FBR, 20. sēj., 298. lpp. (bibliogr. par au > ou, āu); Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 25.- 26. lpp.; Рудзите, Лат. диал., 16. karte.

128. §. ā > ā, oa, ō, uo

(+)	(+)	+
-----	-----	---

L V A

Augšzemnieku izlokšanās mantotā ā vietā parasti runā vairāk vai mazāk labializētu ekaņu. Tās izruna svērstās no ā, oa, ō līdz divskanīm uo, visas starppakāpes ir pat grūti parādāmas. Divskanī uo sastop

augšzemnieku apgabala austrumos, o ir tipisks sēlis-
kajām izloksnēm.

Endzelīns, Latv. val. gram., 125.-129. lpp.;

Рудзите, Лат. диал., 10.-13. karte.

Pēc J. Endzelīna domām augšzemnieku apgabalā uz-
svērts mantots ā tāpat kā mantotais g nav patvēries;
palatālu patskaņu priekšā notikusi palatālā pārskapa,
velāru patskaņu un nemikstinātu līdzskaņu priekšā -
labializācija. K. Milenbahs Litenē vēl registrējis
ūhorna² un vārnina², kuōts un kātinē. (ā palatālu
patskaņu priekšā radies no pārskapas radīta ā̄ resp.
ā̄^o; kas reizē ar ā̄ pārvērties par ā.)

Endzelīns, Di., IV/1, 350. lpp.; A. Ābele,

FBR, 14. sēj., 166.-171. lpp.

Tagad izloksnēs tādu atšķirību sastop tikai Vidzemes
ziemeļaustrumos, citādi vai katrs ā̄ ir labializēts,
izņemot zināmu novadu Austrumvidzemē, ko rāda J. En-
dzēlīns "Latviešu valodas gramatikā" (125. lpp.).

Par augšzemnieku ū resp. uo izteikti J. Endzelīna
viedoklim gluži pretēji atzinumi. A. Breidaks uzskata,
ka austrumbaltu kopības periodā runāts zema mēles pa-
cēluma patskanis ū, nevis ā̄. Šis "ū kļuvis par vidēja
mēles pacēluma patskani un līdz mūeu dienām tiek ru-
nāts, piem., Līvānos, Atašienē un citur. Latgales iz-
loksnēs no ū radies parasti uo, bet ziemeļaustrumu
Vidzemē radies ū^a, ū̄, ū̄^a, ū̄^o vai ū̄. Šai darbā tiek
ievērota J. Endzelīna koncepcija.

Neuzsvērtās zilbēs ā̄ labializācijā tāpat ir atšķi-
rības. "... austrumizloksņu vairumā ā̄ piedēkļu (bet ne
gala) zilbēs ir labializēts un pārvērts par difton-
gu. ā̄ ir paglabāts gandrīz visās augšzemnieku izlok-
snēs viensk. lokātīva gala zilbēs. Pārējās gala zil-
bēs ā̄ liktenis izloksnēs ir ļoti dažāds..." (Endze-
līns, Latv. val. gram., 127. lpp.)

Sakarā ar neuzsvērtajām zilbēm J. Endzelīns devis šādu skaidrojumu: "Parādītās izlokšņu atšķirības varbūt izskaidrojamas tādējādi, ka senāk neuzsvērtais ā (līdzīgi neuzsvērtajam a) nav bijis labiālizēts: o, ō izruna lūpu apaļojuma dēļ prasa vairāk enerģijas nekā a, ā izruna. Bet varbūt ā vispirms ir pārvērties apmēram par oa,..vēlāk par ō, uo: tā kā neuzsvērtais ā bija varbūt mazliet īsāks nekā uzsvērtais, tad tas varēja nepārvērsties par āiftongu; sal., piemēram, sav. uo (no ō) ar galveno uzsvaru blakus ō-skaņai ar palīgakcentu. Ja ir pareizi, ka neuzsvērtais (bet ne ar palīgakcentu) ā ir paglābts, tad formas ar ō, uo gala zilbē izskaidrojamas vai nu ar palīgakcentu (tā, piem., viensk. nōm. kaušonuos, tag. 3. pers. taisuos), vai ar citu formu ietekmi (piem., viensk. gen. vacuo, vacuos ar uo pēc tu, tuos parauga..)" (Latv. val. gram., 128.- 129. lpp.)

Dažās sēliskajās izloksnēs ō resp. ō^a radies arī tāda ā vietā, kas izveidojies no ē, piem., mōatāt² 'mētāt' Vietaļvā.

Drustu izloksnē, kas citādi pieskaitāma pie vidus izloksnēm, ā > ō, ja nākamajā zilbē ir ī, ie, ē; līdzskaņi b, p, g, k, m, v, ja tie seko tieši aiz ā, kavē ō rašanos. Piemēri: vārds un vōrdi, kāzas un kōzeniāki, kōja, zōgis, jōsus, bet grābstīt, sāktiās, nāve.

Līdzīgi rodas ō arī Dzērbenē. Tie ir tie paši fonētiskie apstākļi, kādos šais izloksnēs rodas o no a.

No vidus izloksnēm ō sena ā vietā registrēts dažos vārdos Līvberzē, piem., zōle².

Dažos vārdos ō sastopams arī lībiskajās izloksnēs Pālē, Svētcieņā, Dundagā, Popē, piem., strōdat² īōiot² Svētcieņā, mōctēs² 'mācītājs' Popē.

FBR, 20. sēj., 297. lpp. (bibliogr. par

ā } ā un uo); skat. arī šā darba 51.-52. un 71.š lidz ar tur norādīto literatūru.

129.š. a) a^e, e
 ā) ā^e, ē
 ū) ūⁱ, ū^e
 uo) uo^e, ue

+	-		
L	V	A	

Augšzemnieku un līviskajā dialektā ir izloknes, kur nākamās zilbes i, ī, ie, e ietekmē velārie patskapi a, ā, u un divskanis uo vai nu iegūst palatāla patskapa pieskaņu, iespraužot pārīsu patskani aiz tiem, vai pārvēršas stiprākā mērā. Tādā kārtā no a rodas a^e (ar e epentēzi; gr. epenthesis 'iespraudums') vai ā resp. ē u. tml. Šo pārskapu mēdz saukt par palatālo pārskapu. Apstākļi, kādos rodas šī pārskapa, un tās rezultāti nav vienādi pat viena dialekta izloknēs.

Sēliskajās izloknēs pārskapa notiek apmēram tā: "Augšzemnieku izloknēs Sausnējā un Vietalvā (skat. Kauliņa rakstu BB XII 214 skk. un FBR XIII 11 skk.) a, ā, u, uo pārvēršas par ē, ā^e, uⁱ, ū^e palatālu patskapa priekšā - atskaitot hiāta gadījumus un to i, kam citur augšzemnieku izloknēs atbilst y-skapa., ja starp šiem patskapjiem nav k, g, ģ, ģ, j, č, dž, š, ž, ģ vai ņ; turpretim šo līdzskapu savienojumi ar iepriekšēju r, l, m, s, z, p, b, t pārskapu netraucē." (Endzelīns, Latv. val. gram., 133. lpp.) Piemēri: esi 'asi', mezi 'mazi', mati 'mati', gadi 'gadi', gali 'gali', bari 'bari', gani 'gani', sami 'sami', labi 'labi', dravinieks 'dravinieks', vaski 'vaski', mežgi 'mazgi (= mežgli)', valgi 'valgi', sergi 'sargi', arkli 'arkli', Anči 'Anči', Andži 'Andži', gramši 'gramši', skapi 'skapji', rapši 'rapši', māte, māli, upe, rutki, rubei, ruze, bueme 'bomis'.

Pārskapu sastop arī priedēkļos un piedēkļos, piem., sādzīt 'sadzīt', vāķerīnās 'vakarīnās', bet sasīst, palīkt. (Sal. ē, ē infinitīvā 116.š; vai -i- vietā senāk runāts -y-?)

A.Ābele uzskata, ka pārskapa radusies sakarā ar to, ka palatālu patskapu priekšā līdzskapi kādreiz bijuši stiprāk mikstināti, bet vēlāk mikstinājums zudis un "patskapa palatālizētās beigas kļuvušas dzirdamas". (Ceļi, 3. sēj., 108. lpp.)

Pēc A.Becenbergera domām, kam pievienojas arī J.Endzelīns, palatālā pārskapa senāk bijusi arī latgaliskajās izloksnēs. J.Endzelīns raksta: "Blakus a : ē < a varam iedomāties līdzīgi radušos pāri ā : ā^o, ko vēl tagad sastopam, piem., Sausnējā; reizē ar a) ā) o. varēja arī ā, ā^o) ā, ā^o (tā vēl tagad Dzelzavā)) ā, ā^o, pēc kam ā^o resp. ā^o varēja zaudēt savu o-pieskaņu. Par labu šādam uzskatam liecina, piem., tādi alūksniešu formu pāri kā uōda (< āda) : ādiņa, adj. stūvojs² : stāviet² u.c., par ko Le.Gr. 86.. un A.Ābele FBR XIV 166 skk. Kā augšzemn. dialektā ē) ā, tā tas alūksniešu ā, kas mijas ar uo (< ā, var būt radies no vecāka ē (ko sastopam, piem., vēl Piebalgā), bet šis ē savukārt no ā^o, kad ā vēl nebija pārvērties par ā." (Di., IV/1, 350. lpp.)

No teiktā redzams, ka J.Endzelīns palatālo pārskapu uzskata par vecāku nekā a, ī labializēšanos.

Plašāk par šo pārskapu Endzelīns, Latv. val. gram., 133.- 135. lpp.; J.Kauliņš, FBR, 13. sēj., 11.-19. lpp.; A.Ābele, Ceļi, 3. sēj., 106.- 110. lpp.; FBR, 20. sēj., 297.- 298. lpp. (bibliogr. par a, ā, u, uo palatālo pārskapu).

130.š. Palatālo pārskapu sastop arī lībiskajās

izloksnēs, gan ne visās. Tī ir arī Rūjienā. Atšķirībā no augšzemnieku izloksnēm te palatālo pārskāņu parasti netraucē nekādi līdzskaņi. Piemēri: ma^eziņč, mā^et Lādē, saⁱciij 'saciija' Liepupē, gu^oev² 'govs' Nabē, baraj (baraj 'baroja' Lādē; matⁱt 'mati', grāⁱvš 'grāvis', ūⁱd^uns² 'ūdens' Popē.

Lībiskajās izloksnēs pārskāņo arī ie un uo. Velāru skaņu priekšā ie izrunā ar platāku beigu daļu, palatālu skaņu priekšā ar šaurāku; uo palatālu skaņu priekšā var pārvērsties par uo. Piemēri: si^uv 'sieva' un iēⁱlin² 'ielina', luā^gs² un luē^u 'lopi' Popē, dze^lans 'dzelonis' un dze^le^uņ (dsk. nom.) Dundagā; saⁱ. ueglⁱs 'ogles' Arakstē pie Rūjienas.

Endzelīns, Latv. val. gram., 135.- 136. lpp.;
Di., I, 167.- 168. lpp.

131. §. ai > ei

-	-	+
---	---	---

L V A

Latgales ziemeļu daļā ai aiz k un g pārvērties par ei. Piemēri: gēⁱs² 'gaiss', skēⁱtīt 'skaitīt' blakus māⁱze², lāⁱks² Vīksnā, gēⁱš 'gailis' blakus vāⁱcuōt² 'meklēt' Šķilbēnos.

J. Endzelīns uzskata, ka ai > ei palatālu patskaņu priekšā reizē ar a > ē. "Vēlāk, kad augšzemniekos, piem., *mēⁱlīna (malīna pārvērtās par malīnu, arī divskanis ēi (ai atkal varēja pārvērsties par ai. Bet palika ei nepārvērsts par ai un vēlāk pārvērtās par ei aiz iepriekšēja k, g, kas ei priekšā bija ārusku palatālizsti." (Di., III/1, 534. lpp.)

Citu skaidrojumu šai parādībai meklējis A. Breidaks. Pēc viņa domām ai pārveidojumā par ei meklējama somugru valodu ietekme.

Endzelīns, Latv. val. gram., 136.- 137. lpp.;
A. Breidaks, B, II priedas, 31.- 32. lpp.;

P. Ariste, B, XIV/2, 120.-122. lpp.; V. Rāke, FBR, 19. sēj., 151.-152. lpp.

Monoftongizācija

132. §.

ei > ē	-	ie > ī
au > ou > ū	-	uo > ū

L V A

Latviešu valodas izloksnēs tāpat kā citās valodās sastopama tendence divskapus pārvērst par patskaņiem. Par tādu universālu tendenci dažādu saimju valodās rakstījis A. Serebrennikovs grāmatā "О материалистическом подходе к явлениям языка" /М., 1983/, с. 276.

1. Vidus dialektā divskapi nav monoftongizēti, izņemot Augstkalnes izloksni, kur ei vietā runā ē, piem., mēta² 'meita'. Augstkalne robežojas ar leišu izloksnēm, kur arī sastopama divskapu monoftongizācija (sal. 10. karti izdevumā "Lietuvij kalbos atlasas, T. 2. Fonetika" Vilnius, 1982).

2. Dziļo tāmnieku izloksnēs ap Ventspili mēdz monoftongizēt ei un ou, kas radies no au, piem., rēz < rēiz 'reiz', kōls < kōuls < kouls 'kauls', sōl < sōul < soul 'saule', ōgams² < ōugams < ougams 'augums' Puzē.

Šai novadā divskapa pirmais komponents tiek pagarināts, otrs sakarā ar to saīsināts. Divskapa ai pirmais komponents pagarināts, bet otrs nav zudis, piem., âit² 'aita', gâllis² < gailinā 'gailītis' Puzē. Arī ei un ou monoftongizācija nav konsekventa. Turpat Puzē K. Milenbahs pierakstījis tautasdziesmu rindas: to^ut meⁱt gouž rō^ud; nerōd gōž, tout mēⁱt. (FBR, 20. sēj., 13. lpp.)

J. Endzelīns pievērsis uzmanību tam, ka divskapi

ai un ei monoftongizēti leišu žemaišu izloksnēs (Latv. val. gram., 137. lpp.). Jāpiebilst, ka divskaņu pirmā komponenta pagarinājumu un otra zudumu sastop arī lībiešu valodā. Sal. līb. lāiska, lāška, bet vsk. partitīvs laiskō 'slinks', ig. laisk, somu laiska. (Posti, Grundzüge, S. 30.)

ō no ou rāda V. Rūke, FBR, 20. sēj., 81.- 83.

lpp. un Рудзите, Лат. диал., 16. karte.

ē < ei - V. Rūke, FBR, 20. sēj., 80. lpp.

3. Dziļo augšzemnieku izloksnēm tipisks ir divskaņu ie un uo pārveidojums par patskaņiem. Parasti ie > ī un uo > ū neatkarīgi no intonācijas, taču Sēlijas Neretā monoftongizē tikai kāpjoši intonētu ie un uo, piem., zūds 'zods', zīds 'zieds', bet zūoss², sīeva². Mazlaicēnē turpretī tikai krītoši intonēts uo > ū, ie > ī, bet lauzti intonētais kļūst par ou, ei, piem., zūss² 'zoss', sīva² 'sieva', bet zoude 'zods', zeīde 'zieds'. Līdzīgi radušos ou un ei sastop leišu žemaišu izloksnēs.

1638. gadā G. Mancelis "Lettus.." priekšvārdos jau runā par to, ka ap Alūksni, Gulbeni, Rēzekni un Daugavpili nesakot tiems kungiems, bet tīms kungīms. Tas liecina, ka tai laikā monoftongizācija jau notikusi.

ie, uo monoftongizācija ir jaunāka par citu augšzemnieku izloksnēm tipisku pārveidojumu - ī un ū diftongizāciju, jo ī < ie, ū < uo nav diftongizēts. (Sal. Ancītis, Aknīstes izl., 76. lpp.)

Citādi uzskati par augšzemnieku ī un ū izveides gaitu ir A. Breidakam. Pēc viņa domām augšzemnieku dialektā nav bijis divskaņu ie un uo; ī un ū veidojušies no austrumbaltu *ē (*ei resp. baltu pirmvalodas *ō). No *ō būtu radies *ū vai *ū, no *ē - *ī vai arī *ē, kas runāti līdz 13. gs. Pēc tam radies ī un ū.

Endzelīns, Latv. val. gram., 137.-138. lpp.;
A. Ābele, Fil. mat., 59. lpp. skk.; Stang,
 Vergl. Gramm., S. 82-84; A. Breidaks, B, XV/2,
 124.-129. lpp.; ie > ī, uo > ū rāda V. Rūke,
 FBR, 19. sēj., 143. lpp.

Augšzemnieku izlokenēs mēdz monoftongizēt arī ci-
 tus divskapus, bet ne likuma veidā, piem., būs <
byūs 'būs' Zvirgzdenē, mūsu < myūsu 'mūsu', mūsus <
myūsus 'mūs' blakus jiūsu 'jūsu', jiūsus 'jūs', vī-
čāt² < vuicēt 'mācīt', bet naģun² < neģun 'neķer'
 Ciblā. J. Endzelīns te saskata disimilāciju: aiz lū-
 peņa yu > ȳ.

Bebrenē piedēkļa ei (< ī) ē, piem., upēte 'upī-
 te', gudrēba 'gudrība', rakstēt 'rakstīt'.

Endzelīns, Di., III/2, 135. lpp.; A. Breidaks,
 Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam, 1873-
 1973, 97. lpp. skk.

Diftongizācija

133. §.

		ī > ei
		ou
	-	ū > eu
		yu, iu
		ā > oa, uo
ē > ei		ē > ie
L	V	A

Garā patskapu diftongizēšanās ir parasta parādība
 pasaules valodās. Daudzās valodās arī rezultāti ir
 vienādi, sal., piem., ī > ei jaunaugšvācu valodā,
 prūšu katehismu dialektā, kā arī mūsu augšzemnieku
 izlokenēs.

1. Vidus dialektā un latviešu literārajā valodā
 mantotie garie patskaņi nav diftongizējušies.

2. Lībiskajā dialektā mēdz diftongizēt šauru nestiepti intonētu ē troksneņu priekšā, piem., pēc²) peic², pag. breic², pleis², eid², vietvārds Sveicems² (Svētciems Salacā; ēist², plēist² Nabē; sēid² 'sēd', bēig² 'bēga' Puzē.

Plūdeņu un nāseņu priekšā ē² parasti saglabājies, tāpat parasti saglabājies stiepti intonēts ē. Fonētiķi domā, ka tāmieku izlokšanās patskaņi plūdeņu un nāseņu priekšā ir ar zemāku mēles pacēlumu nekā troksneņu priekšā. Tāpēc troksneņu priekšā ē²) ei², bet plūdeņu un nāseņu priekšā tas nenotiek. Varbūt arī laužti intonētā ē beigu daļa ir šaurāka par stiepti intonētā ē beigām, jo izlokšņu lielākajā daļā ē paliek nediftongizēts.

Endzelīns, Latv. val. gram., 138.- 139. lpp.;
 ē²) ei² bibliogr. skat. FBR, 20. sēj., 298.
 lpp.; ei² (ē² izplatību rāda M. Rudzīte,
 Lat. диал., 23. karte.

3. Augšzemnieku dialektā mantotais ī, ū, ē, kā arī ē (šaurais!) ir diftongizēts.

K. Ancītis, ievērojot Aknīstes izlokšnes dotumus, spriež, ka pirms diftongizācijas augšzemnieku izlokšņš divskanis eī ir pārvērties par ei. Tam sekojis ī pārveidojums par ei. Varbūt vienlaikus ar to noticis ū diftongizējums par ou, eu, iu vai yu. Kad šis skaņas jau bijušas diftongizētas, sekojusi ie un uo monoftongizācija. Pēc tam, kad ie, uo bijuši monoftongizēti, sekojusi ē (ē) diftongizācija, radies atkal jauns uo. Arī ē) ie ir viens no jaunākajiem procesiem augšzemnieku vokālisma pārmaiņu ķēdē, iespējams, ka tas noticis vienā laikā ar ē pārveidošanos par uo.

Plašāk par to Ancītis, Aknīstes izl., 43.-
 96. lpp.

Tātad par vecāko uzskatāms ī (< ī, īn) diftongi-
zējums. Tas sastopams kā latgaliskajās, tā sēliškajās
izloksnēs. Vienīgi pašā šā dialekta rietumu malā
ī nav diftongizēts. Vidzemes sēliškajās izloksnēs un
Latgales ziemeļu izloksnēs ī > ij vai īj, piem.,
zīvita 'dzīvite' Jaudonā, vīrs 'vīrs' Vietalvā,
tīrs² 'tīrs' Viksnā.

Daļā sēlisko izloksņu ī > ēī, bet Latgales lielā-
kajā daļā un Sēlijas austrumos no tā radies ei,
piem., tēirums² 'tīrums' Lejasciemā, tēireiba² 'tī-
rība' Nirzā.

Vēl jāpiebilst, ka vienā izloksņu daļā diftongi-
zēts tikai saknes zilbes resp. uzsvērts ī, piem.,
tēirība² 'tīrība' Ziemeros, bet tēireīgs² 'tīrīgs'
Aknīstē.

J.Endzelīns domā, ka neuzsvērts ī ir īsāks un tā-
pēc mazāk tiecas diftongizēties.

Jaungulbenē registrētas formas tīcieba, tīciegs.
Tāda izruna radusies, cenšoties runāt literāri un do-
mājot, ka katrs izloksnes ī cēlies no ie.

Endzelīns, Latv. val. gram., 139.-140. lpp.;
FBR, 20. sēj., 298. lpp. (bibliogr. par ī
diftongizāciju).

Latgales izloksņu lielākajā daļā un pa daļai arī
ārpus Latgales ī pārvērties par yu (noteiktās pozīci-
jās - īu), piem., lūpa² 'lūpa' Nirzā.

Nelielā apgabalā Sēlijas austrumos, kā arī Vidze-
mes ziemeļaustrumu izloksnēs ī > ou, piem., pūce²
'pūce', kumūs < kumūse 'kumoss' Aknīstē, kūts²
'kūts' Sinolē, grūst 'grūst' Mārupē. Alsviķī un Le-
jasciemā ī > ou tikai saknes zilbēs.

Ap Līvāniem un Vārkavu ī > eu, piem., kēule² < kū-
le 'kūla', goreūzēna < garūzēna 'garozīpa' Līvānos.

Par pārveidojuma vecumu J. Endzelīns spriež pēc vietvārdu fiksējumiem dokumentos: "Kādā 1478. gada dokumentā sastopams Latgales vietvārds Sunakelen., bet kādā 1519. gada dokumentā tai vietā jau Sownakell (sal. Sūnaklis Lv. II 64).. " (Latv. val. gram., 141. lpp.)

A. Breidaks domā par šādu pakāpenisku un atšķirīgu ū pārveides gaitu: *ū > uu > yu, iu; *ū > ou > eu.

Endzelīns, Latv. val. gram., 140.-141. lpp.; FBR, 20. sēj., 298. lpp. (bibliogr. par ū diftongizāciju); V. Rūke, FBR, 19. sēj., 144.-146. lpp. (ū pārveidojuma areāli); ū > uu, ^uū, iu, yu, yu, ^oū, ou, ^eū, eu, eu areālu skat. arī Рудзите, Лат. диал., 14. kartē.

Augšzemnieku izlokšņu lielā daļā lejzemnieku (un literārās valodas) ā-skapei atbilst oa, uo vai cits kāds divskanis: āā, ^oā, ā^o, ^oā, oā. Skat. 128. s.

uo izplatību gramatiskās formās neuzsvērtās zilbēs rāda M. Rudzīte, B, IV/2, 241. lpp. un apgabalu ar uo no ā uzsvērtā zilbē velāru patskaņu priekšā - 243. lpp.

Samērā nelielā augšzemnieku izlokšņu apgabalā relatīvi vēlū mantotos vārdos šaurais ē > ie. Par to runāts jau 118. s.

Pārveidojuma areālu rāda V. Rūke, FBR, 19. sēj., 146.-148. lpp.; sal. arī M. Rudzīte, Лат. диал., 23. karte.

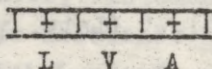
Kursiskajās un augšzemnieku izlokšnēs diftongizēti savienojumi -ir-, -ur-. Tā kā pirms diftongizācijas noticis vēl cits process - pagarināšana, tad šo diftongisko savienojumu pārveidojumi aplūkoti sakarā ar senu īsumu pagarinājumiem.

Veco garumu saīsinājumi

Saīsinājumi

tautosillabisku sonantu priekšā

134. §.

Par baltu valodām raksturīgu fonētisku parādību J. Endzelīns uzskata garumu īsināšanu tautosillabisku i, u, r, l, m, n priekšā. Jau baltu pirmvalodā notikusi ide. gardiftongu pārveidošanās: tie jau tolaik un arī vēlāk pārvērtušies par īsdiftongiem; garumu tie saglabājuši tikai tad, ja sekojošie sonanti bijuši heterosillabiski. No ide. resp. baltu pirmvalodas gardiftonga *ei radies baltu ei, kas pārvērties dažkārt par austrumbaltu ie, no *ai radies ai, no *au - au, no *oi laikam ui u. tml. Tāpat garumi saīsināti tautosillabiska r, l, m, n priekšā. Piemāri: vsk. dat. taī (*tāi; pult 'krist', bet tag. puolu G. Mancela un citu veco rakstu autoru darbos (skat. ME s. v.); astūts (*astuntas (*aštuontas vai *aštuontas Drustos, sal. lei. aštuoni, aštuņas).

"Kad latviešu valodā radās jauni garo patskaņu un ie, uo (dažkārt arī au) savienojumi ar tautosillabisku i, u, r, l, n, m, garumus te atkal saīsināja, kur tos nepaglāba sistēmas spāids: vietvārds Alsunga (*Alsuonga (sal. v. Alschwangen) ar uo (*ua tāpat kā vietvārdā Ēduole; Sigulda (*Sigulda, .. kaigalis Valmierā.." (Endzelīns, Latv. val. gram., 141. - 142. lpp.)

Šis likums ir īstenots dažādi. G. Mancelis raksta šahs, bet šallneex 'sālstrauks' (Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 146). Kursiskajās izloksnēs un izloksnēs ap Skrīveriem vsk. lokatīva galotne beidzas

ar divskani, piem., ruokai², upei, liētui² Valtaiķos. Šīm formām bijus' apmēram tāda pārmaiņu virkne: ?*rankāje (sal. lei. raŋkoje) > ?*ruokāje > *ruokāi > ruokai.

Citās izloksnēs, lai novērstu pārgarumu, zudis tautosillabiskais i: *ruokāi > ruokā.

Līdzīgi pārveidojušās verbu formas tagadnes āio-, ēio-, īio- un ōio-celmiem tagadnes vsk. 2. un abu skaitļu 3. personā: tu *runāii (sal. tu iūti, sal- sti) > *runāi, no kam tālāk runai vai runā; viņš *runāja (sal. lei. jis gubōja 'liek gubās, gubo') > *runāi > runai vai runā. Formas ar divskani sastopamas kursiskajās un augšzemnieku izloksnēs. Par augšzemnieku formām tikai nevar droši zināt, vai runoi u. tml. radušies jau tai laikā, kad bija *runōi, vai saīsinājušies tikai forma runuoi < runōi.

Izloksnēs tāpat pārveidotas pagātnes aktīvā divdabja formas, piem., runaiš vai runāš 'runājis' u.c.

Tautosillabiska u priekšā augšzemnieku austrumu izloksnēs mēdz saīsināt dsk. datīva resp. instrumentāļa galotnes patskani resp. divskani, piem., kūkim² < kūkim 'kokiem'; rūkom² < rūkōm vai rūkuom 'rokām' u. tml.; sal. dat. mežim², mūsūom², prīdlem² Šķilbēnos, kūkim² || kūkim², moluōm || molōm Baltinavā, kūkim², līpōm² Nirzā.

Tautosillabisku sonantu priekšā garumus saīšina arī lībiskajās izloksnēs, sevišķi Kurzemē, piem., jēis², dat. jēlam² Ārlavā, dēis², dat. dēlam² Dundagā, veŋreiz² Užavā, ōns² < ōns² < ōuns < ōuns 'auns' Ugālē.

Tāda paša tīpa saīsinājumi saknes zilbēs sastopami augšzemnieku un pat vidus izloksnēs, piem., nom. dāis, dat. dālam Preiļos, Viļakā; māitite Braclavā un citur (no vlv. māltīt), vietvārds Janjēlgava.

J. Endzelīns konstatējis, ka biežāk lietojamos vārdos pārveidojumi stabilizējas. Tāpēc vienā un tai pašā izloksnē vienlaikus var pastāvēt formas, kas fonētiski vienādā apkaimē nav vienādi pārveidojušās, piem., viņc < viņš 'viens', bet sīnc² 'siens' Dignājā, dēis², bet cēls² Dundagā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 141.-143., 402., 417.-418., 423. lpp.; Di., III/1, 463.-464. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 68 skk.; Poišā, Vidz. sēl. izl., 1, 29. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 96.-98. lpp.; FBR, 20. sēj., 296.-297. lpp. (bibliogr. par garumu saīsinājumiem).

Garumu saīsinājumi proklīzē

135.§.

l + l + l + l

L V A

Visos latviešu valodas dialektos sastopams garumu saīsinājums proklīzē, t.i., zilbē priekš uzsvērtās zilbes. Visretāk tāds īsinājums ir yidus izloksnēs, taču arī tur saka ka'pēc, ta'pēc, pēc tam jau arī 'kapēc, 'tapēc; na'cu 'nāc surp!' Retumis garumu saīšina teikumā neuzsvērtā vārdā, piem., tīri 'tīri' Bēnē.

Lībiskajās un augšzemnieku izloksnēs šāds īsinājums ir plašāks. Te saīšina garumus prepozīcijās, partikulās un citos teikumā neuzsvērtos vārdos. Piemēri: šo'gād but biš [ogu] lē diēzin² 'šogad būtu bijis lai dievs zin'; man bi suniš [suniš] no nām zēnams 'man bija sunītis no nama dzenams'; ka ju mas kā² paman ta ju meklē [vilkus] 'kad jau maz kā pamana, tad jau meklē' Puzē; jis sasaucs² pi seve dauz gudriniku² 'viņš sasaucis pie sevis daudz gudrinieku'; kanepiš jim bei rasnys to ko zēri² 'kanep-

pes viņiem bija rupjas, tā kā zirņi'; nu l'īpinas²
zīdi byra 'no liepiņas ziedi bira' Līvānos.

Dundagā, Ugālē, Puzē, Zūrās un citur tāmnieku iz-
 loksnēs priedēkļu ūsums norāda, ka šī zilbe kādreiz
 nav bijusi uzsvērtā, piem., egāji (< *e'gāji 'iegāja'
 Dundagā. Arī salikteņu pirmā daļa dziļo tāmnieku iz-
 loksnēs bijusi dažkārt bez uzsvāra, un tāpēc garums
 tur saīsināts, piem., cuksiliš (< *cuk'siliš 'cūksi-
 liņš (= mazais mārsils)' Dundagā, kād'reiž 'kādreiz'
 Snēpelē, Zirās.

Endzelīns, Latv. val. gram., 143. - 144. lpp.;
 Di., II, 84.- 85. lpp.; M. Rudzīte, B, VI/1, 93.
 - 112. lpp.; Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 29.
 lpp.; FBR, 20. sēj., 296.- 297. lpp. (bibli-
 ogr. par garumu saīsinājumiem); V. Rūke, FBR, 20.
 sēj., 105.- 108. lpp.

Saīsinājums savienojumā -īk- / -īk- + līdzskanis

136. §. -īkC- / -īkC- > -īkC-

-	(+)	+
L	V	A

Dažās vidus izloksnēs, kas robežojas ar sēliskajām
 izloksnēm, piem., Suntažos, bet visvairāk augšzemnie-
 ku izloksnēs Vidzemes ziemeļaustrumos un Latgales
 ziemeļos saīšina lauzti intonētu ī tāda k priekšā,
 kam seko kāds līdzskanis. Dažās sēliskajās izloksnēs
 tādā pašā pozīcijā saīsināts kāpjoshi intonēts ī. Pie-
 mēri: mikle 'mīkla', yiketīt 'vīstīt', siksts
 'sīksts', miksts 'mīksts' Vikenā, viksna 'vīksna'
 Alūksnē, sīkši 'sīksti' (adv.) Lizumā, yks 'īss',
varavyksna 'varavīksne' Dzelzavā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 52. lpp.

Vecu Īsumu pagarinājumi

137.§. Vecu Īsu patskaņu pagarinājumi latviešu valodā ir dažāda senuma un atkarīgi no dažādiem faktoriem - nākamo skaņu kvalitātes un kvantitātes, no intonācijas, uzsvara resp. palīguzsvara un citiem.

Pagarinājumi tautosillabisku plūdeņu un nāseņu priekšā

138.§. Tāpat kā citās baltu valodās, arī latviešu valodā ir bijusi tendence pagarināt Īsus patskaņus tautosillabiska $\underline{r}$, retumis arī $\underline{l}$, $\underline{m}$ priekšā. Pagarināšanai pakļautās skaņas un rēģulas, pēc kādām pagarināšana notiek, atšķiras pa noteiktiem apgabaliem, pie kam manāms sakars ar kādreizējām senlatviešu cilšu apdzīvotām teritorijām.

139.§.

blt.	la. zemgaliskajās izl.
*ar	ar / ar' / ar ^a /ar ^e /ar ⁱ
*er	er / er' / er ^a /er ^e /er ⁱ
*ir	ir / ir' / ir ^a /ir ^e /ir ⁱ
*ur	ur / ur' / ur ^a /ur ^e /ur ⁱ

V

Izpēmums pārējo latviešu izlokšņu grupu vidū ir Īstās zemgaliskās izlokšnes, kur tautosillabiska $\underline{r}$ priekšā neatkarīgi no intonācijas patskaņu pagarinājuma nav. Vienā izlokšņu daļā ir gan iesprauste pārĪses patskanis aiz $\underline{r}$ (par to sīkāk - 149.§). Piemēri: bārkste² 'bārkstis', ērzelis² 'ērzelis', sīr'mi zir'gi 'sirmi zirgi', dzei² Džūkstē, er^ezelis, dzer^eves 'dzērves' Bēnē.

Īsi patskaņi tautosillabiska $\underline{r}$ priekšā saglabāju-

šies Zemgales dienvidrietumu daļā - apmēram līdz Jelgavai ziemeļos un Bauskai austrumos, t.i., novadā, kur zemgaļi dzīvojuši arī pēc ordeņa uzvaras. Tādu pašu diftongisko savienojumu ar, er, ir, ur izrunu sastop Kurzemē - dienvidos no Grobiņas. J. Endzelīns uzskata, ka tur uz dzīvi būs apmetusies daļa zemgaļu, kas pēc ordeņa uzvaras aizgājuši no dzimtenes. Kalštos, piem., runā - ber^ozu bir^aze 'bērzu birze'.

Endzelīns, Di., III/1, 411.-421. lpp.

Īss patskanis dažos vārdos tautosillabiska r priekšā sastopams arī Vidzemes ziemeļrietumu izloksnēs - Pālē, Svētciemā, Mazsalacā, Rūjienā, Ipiķos un citur. Mazsalacā vecā paaudze runā kařt 'kārt', beřt 'bērt', ceřmu² zāles² 'cērmju zāles'.

Endzelīns, Di., I, 169. lpp.; III/1, 420.-421. lpp.; III/2, 480. lpp.

140.š.

blt.	la. kursiskajās izl.
*ar	ār
*er	ēr
*ir	ir > ier
*ur	ūr > uor

L, V

Kurzemes vidus un lībiskajās izloksnēs, t.i., novados, ko apdzīvojuši kurši, kas savu atšķirīgu valodu runājuši līdz 16. gs. beigām (J. Endzelīns, FBR, 7. sēj., 30. lpp.), sena tautosillabiska r priekšā pagarināti visi mantotie īsie patskaņi neatkarīgi no intonācijas. Piemēri: svārk² 'svārki', vārtsārgs² 'vārtsargs', akalzārn² 'aklā zarna', pērkans² 'pērkons', dzēr 'dzērve', pērt² 'pērt', dzērt² 'dzert',

vērg² 'vergi' Lubezerē, dārzs², dārbs² 'darbs', bērzs
un ūzērt² Rucavā.

g un e palikuši īsi tad, ja sekojošais tautosilla-
biskais r atradies absolūtajās vārda beigās (t.i.,
aiz tā nekad nav sekojusi kāda cita skaņa), kā arī
tad, ja r kļuvis tautosillabisks, aiz tā zūdot pat-
skanīm, piem., par, zars, cers Kurzemes izlokšņu vai-
rākumā.

Ir tomēr izlokšnes, kur arī šādos gadījumos pat-
skanis pagarināts, piem., 3. p. kār² 'kar', zārs²
'zars', gārs² 'gars' Rucavā, gārs² 'gars' Laucienā,
Stendē.

Parasti arī ir > Ir vai ier, ur > ūr vai uor neat-
karīgi no intonācijas. Piemēri: zvirbēls 'zvirbulis',
zīrgs² 'zirgs', būrt 'bart', kūrnēks 'kurpnieks'
Lubezerē, stīrna 'stirna', zīrgs², kūrpe, kūrlas²
'kurls' Rucavā; biert 'birt', siērgt² 'sirt', kuōrls
'kurls' Puzē; siērms 'sirms', siērde² 'sirds', kuōr-
mis 'kurmis', uōrbt² 'urbt' Skrundā. Taču ziērnin
(= zirniņi) 'zirniši', bet ziērgs² Dundagā.

Rucavā runā ar tūr² 'tur'.

Aizgūtos vārdos sastop gan patskaņa pagarinājumu,
gan saglabātu īsu patskani. Piemēri: mērķe 'mērķis',
bet vērst² 'versts'; šķiērstē 'šķirsts', bet spirts;
buōrkāns 'burkāns', bet burlāks Ugālē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 147.-148. lpp.;
Di., III/1, 415.-418. lpp.; J. Plāķis, RKr.,
21. sēj., 19. lpp. skk.

141. §. Latviešu rakstu valodā (jau kopš 16.
gadsimta), Vidzemes un Latgales izlokšnēs, kā arī
Zemgales izlokšnēs starp Rīgu un Jelgavu un austrumos
no Bauskas īso patskaņu liktenis tautosillabiska r
priekšā nav tik vienāds kā abās iepriekš aplūkotajās
izlokšņu grupās.

Būtiska atšķirība no iepriekšējām grupām ir tā, ka pagarinājums ir saistīts ar intonāciju. Pie tam ievērotas ir intonācijas, par kurām J. Endzelīns saka, ka tās ir kopš latviešu pirmvalodas laikmeta, proti, lauztā, stieptā un krītošā, bet ne baltu pirmvalodas iedomājamā intonāciju sistēma.

Šinīs izloksnēs nošķiramas divas apakšgrupas. Vienā pagarina tikai *ā* un *ē*, otrā arī *ī* un *ū*.

142. §.

<table border="1"> <tr> <td>ā̇r, ē̇r</td> <td>)</td> <td>ā̇r, ē̇r</td> </tr> <tr> <td>aīr, eīr</td> <td>)</td> <td>ā̇r, ē̇r</td> </tr> <tr> <td>aīr, eīr</td> <td>=</td> <td>aīr, eīr</td> </tr> </table>			ā̇r, ē̇r	)	ā̇r, ē̇r	aīr, eīr	)	ā̇r, ē̇r	aīr, eīr	=	aīr, eīr
ā̇r, ē̇r	)	ā̇r, ē̇r									
aīr, eīr	)	ā̇r, ē̇r									
aīr, eīr	=	aīr, eīr									
Vidz. +	Vidz. +	sēl. +									
	zemg. (+)										
Kurz. -	kurs. -	latg. +									
L	V	A									

Visās šās grupas izloksnēs pagarināts *ā* un *ē* tautosillabiska *r* priekšā, ja savienojumā bijusi krītoša vai stiepta intonācija, bet *ā* un *ē* nav pagarināti, ja intonācija bijusi lauzta. Piemēri: *mārks*, *vārpa*, bet *saīgs*; *vērsis*, *dzērve*, bet *dzeīrt* ap Valmieru; *mārks*², *vārpa*, bet *saīgs*²; *vērsis*², *dzērve*, bet *dzeīrt*² ap Jelgavu.

Vidzemes lībiskajās izloksnēs zuduši gala zilbes *īsie patskaņi*, dažkārt vārdā notikuši vēl citi pārveidojumi, bet pagarinājums tautosillabiskā *r* priekšā saskan ar pagarinājumu Vidzemes un Jelgavas apkārtnes vidus izloksnēs. Piemēri: *vārds*², *vān* 'vārna', bet *saīgat*²; *bērs*² 'bērns', *vērt*, bet *dzeīrt*² Vainižos.

Tāpat ir arī ariģzemnieku izloksnēs: *mārks*²,

vòarna², bet soġgoát²; vārs² 'vērsis', bet žert² Ak-
nistē; mūorks², yhorna², bet soġgs; b'lerninc² 'bēr-
nīš', bet spērt² Varakļānos.

ā un ē pagarinājums ir sastopams arī vecākos aiz-
guvumos, piem., kērne (no vlv. kerne), pērle (no vlv.
perle). Sakarā ar to uzskata, ka ā un ē pagarināšanās
skaņu kopās ār, ař, ēr, eř varētu būt sākusies pēc
1200. gada (Endzelīns, Di., IV/1, 353. lpp.; sal. arī
Di., III/1, 503. lpp. 8. parindi).

Pēc vienādiem fonētiskiem noteikumiem pagarinājums
noticis novados, ko pēc hroniku ziņām apdzīvojuši
latgaļi un sēļi. Jādōmā, ka Zemgalē līdz Jelgavai
un Bauskai pēc ordeņa uzvaras pamatiedzīvotājus zem-
gaļus skaita ziņā būs pārsnieguši iecelotāji - sēļi
un Vidzemes latvieši. Tāpēc šais novados runā dārzs²
un kārts, bet darbs²; pērt² un bērs, bet dzeft².

Par to Endzelīns, Di., III/1, 420. lpp.;
III/2, 478.-480. lpp.

Vēl svarīgi norādīt uz J. Endzelīna teikto: "Ap
Jelgavu un Rietumvidzemē, kur tagad ir zučūsi starpī-
ba starp [˘] un ^ˆ, kvantitātes starpība, piem., vār-
dos dārzs² un darbs² rāda, ka senāk arī tur ir
šķirts [˘] no ^ˆ."

Ar la. ār, ār, ēr, ēr blakus uř, ūr, iř, ģr sal.
lei. ār, ér blakus ūr, ģr." (Di., IV/1, 353. lpp.)

143. §. Diftongisko savienojumu liktenis tā-
tad nav vienāds. Bet tikko aplūkotajā apgabalā savie-
nojumu ģr, ūr liktenis arī nav vienāds: Vidzemē vidus
izloksnēs, Zemgalē izloksnēs starp Rīgu un Jelgavu ir
vieni, augšzemnieku izloksnēs - citi likumi.

1. Lejzemnieku izloksnēs Vidzemē un Zemgalē ģr un
ur ir saglabāti neatkarīgi no intonācijas.

$\dot{i}r = \dot{i}r / i\dot{r}^2$	$\dot{u}r = \dot{u}r / u\dot{r}^2$
$i\dot{r} = i\dot{r} / i\dot{r}^2$	$u\dot{r} = u\dot{r} / u\dot{r}^2$
$i\ddot{r} = i\ddot{r}$	$u\ddot{r} = u\ddot{r}$

Piemēri: mīrkt, sīrds, stīfna, ūrbt, murdzīt, kuņpe ap Valmieru; cīrten² 'cirtiens', ziīgs², stīfn, buŗzīt² 'burzīt', kuņls Svētcieņā; mīrkt², sīrds², stīfna, ūrbt², murdzīt², kuņpe ap Jelgavu.

2. Augšzemnieku izlokšņu lielā daļā krītoši intonētos savienojumos *i* un *u* ir pagarināts vai diftongizēts, bet lauzti resp. kāpjoši intonētos savienojumos tie paglābušies.

$\dot{i}r, i\ddot{r} \rangle \dot{i}r^2 / \ddot{e}r^2 / \ddot{s}r^2 / \dot{i}er^2$
$i\dot{r}, i\dot{r} = i\dot{r} / y\dot{r}, i\dot{r} / y\dot{r}$
$\dot{u}r, u\ddot{r} \rangle \dot{u}r^2 / \dot{u}or^2$
$u\dot{r}, u\dot{r} = u\dot{r}, u\dot{r}$

Piemēri: pīrkt², zvīgs, kūrpe², puņc Balvos; mīert² 'mirt', zvīgs, dūrt², puņc Baltinavā; nūmērt² 'nomirt', sīrds, dūrt², puņc Lubānā; plērc² 'pirts', ēlarms² 'sirms', ēir'c 'sirds', vyīza 'virza', doārt² 'durt', voārt² 'urbt', puņc Aknīstē.

Šā pārveidcuma senuma datēšanai J. Endzelīns aizrāda uz vietvārda Nirza rakstījumu 1599. gadā - Nirza tagadējā Nierza vietā. K. Ancītis ir $\rangle$ īr resp. ur $\rangle$ ūr uzskata par stipri senu, diftongizēšanos par daudz jaunāku parādību.

Endzelīns, Latv. val. gram., 150.-151. lpp.; Ancītis, Aknīstes izl., 78.-80., 92.-94. lpp.; V. Rūke, FBR, 19. sēj., 139. lpp. skk.; FBR, 20. sēj., 298. lpp. (bibliogr. par ir, ur pārveidojumiem).

3. Ir arī tādas augšzemnieku izloksnes, kur visus patskaņus pagarina diftongiskos savienojumos ar i, ī, u, ū, ja intonācija ir kāpjoša resp. laužta. Piemēri: gārša, ōrt, džērt, sārde, īr, būrbuils 'burbulis', kūr, mū 'man', tēu 'tev', tāi, bet galdī 'galdi', mūms 'mums' Praulienā, dōrbs, kērt, zīrzs, cēlt, jēmt, mūms Daudzesē, dōrbs, kērt, zīrzs, mūrceit 'purcīt', gōlva, cēlt, jēmt Sunāktē; vārdē, vsk. gen. dōrba 'darba', kērt, zīrzi, kōlne, džāttonc 'dzelten'; Skaistā, mān 'man', sēv 'sev' Preiļos. Savienojumu pirmais komponents nav isti garš.

Par to sīkāk - Endzelīns, Latv. val. gram., 151.-152. lpp.; A. Breidaks, Veltījums akadēmīķim Jānim Endzelīnam, 1873-1973, 95.-105. lpp.; A. Breidaks, ZAV, 1974, N° 10, 127.-129. lpp.

-ij- > -īj-, -uv- > -ūv-

144.§. -ij- > -īj-
-uv- > -ūv-

-	+	+
L	V	A

Veclatviešu rakstos jau 16. gadsimtā uzsvērtā zilbē skaņu kopas -ij- vietā atrodams -īj-, -uv- vietā - -ūv-, piem., pagātnes akt. divd. buewīe 'bijis' 1586. gada katehismā.

Līdz mūsu dienām tāda izruna paglābusies Blīdienes izloksnē: ri:ja, si:ja, bi:ja, dru:va, šu:va, tu:vu u. tml.

Atbilstošās augšzemnieku formas liecine, ka šāds pagarinājums bijis arī Latvijas austrumu daļā. Augšzemnieku novados pagarinājums j un v priekšā ir senāks par mantotā ī un ū diftongizāciju, jo diftongi zēts arī j priekšā radies ī un v priekšā radies ū.

Tādējādi, piem., biju > biju > beiju; šuvu > šūvu > šouvu, šouvu vai šyuvu. Kad sāda izruna vairs nav likusies ērta, noticis tālāks pārveidojums: beiju > beju, šouvu > šovu, šouvu > ševu un šyuvu > šyvu. Tās ir mūsdienu augšzemnieku izlokšņu parastās formas: beju, šyvu, piem., Nirzā, beju, ševu Vārkavā, beju, šovu Aknīstē.

Pēc K.Būgas un J.Endzelina domām ū diftongizācija (vismaz Daugavpils apkārtnē) notikusi starp 1478. un 1519. gadu. Tādējādi j un y pagarinājums aplūkotajā pozīcijā radies vēlākais 15. gadsimtā un bijis raksturīgs plašākam areālam nekā mūsu dienās. Tā domāt liek arī Latvju dainu materiāli:

8524 (no Madlienas) - siļādama, niekādama
iekrīt pate pelavās.

5774,7 v (no Lielvārdes) - Celiet mani pār Daugavu
Lai es viju vainaciņu.

Dainās šī parādība ir dziesmās arī no Ikšķiles, Patkules un citām vietām. A.Becenbergers to registrējis Zemītē: nebijs.

Endzelīns, Latv. val. gram., 146.-147. lpp.;
Būga, Rinkt. r., 2, 572. lpp.; Anofītis, Aknīstes izl., 74.-75., 88.-89. lpp.

Pagarinājumi palīgakcenta ietekmē

145.§. Tāpat kā citās valodās, arī latviešu valodā vecu īsumu pagarinājumu var radīt palīgakcents. Literārajā valodā ar tādu pagarinājumu nostiprinājies aizguvums pirāgs (no kr. пирогъ). Izlokšņās tādū vārdu ir vairāk - sētālis, siēnmālis², vakār², visiūr² Lestē, puivērs Braslavā.

Taču pagarinājuma nav vienmēr. Locījumu sistēmā palīgakcents nav vienā un tai pašā vietā un tāpēc pagarinājums nevar rasties. Tāpēc pagarinājums palīg-

akcenta ietekmē nostiprinās tikai retumis.

Endzelīns, Latv. val. gram., 146. lpp.;

K.Līnīns, FBR, 2. sēj., 56.- 59. lpp.

Aizstāju pagarinājums

146.§.

+	+	-	-	-
L	V	A		

Veci īsi patskaņi lībiskajās izloksnēs tiek pagarināti balsīgu līdzskaņu priekšā, ja aiz tiem zudis kāds patskaņš, kas citos latviešu valodas dialektos vēl paglābts (Endzelīns, Latv. val. gram., 144.lpp.). Piemēri: āb 'abi', mēž 'mežu', pīl 'pili', sūn 'suni'.

Leišu valodā tāds aizstāju pagarinājums radies, zūdot tautosillabiskam ņ aiz īsa patskaņa līdzskaņu s, z, š, ž, r, l, m, n, j, v priekšā un vārda absolūtās beigās, piem., žansīš > žāšis > žāsīs (Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 100. lpp.).

Endzelīns, Latv. val. gram., 86.- 87. lpp.

Pagarinājumi

nebalsīgu troksneņu priekšā

147.§.

-	-	+
L	V	A

1. Daļā sēlisko izlokšņu īsi patskaņi pagarināti nebalsīgu troksneņu priekšā. Pagarināto patskaņi runā ar kāpjošu intonāciju, piem., ōkuots² 'akots', tōpa 'tapa', kēša 'kabeta', tūklys 'tukls' Praulienā, dri:kus Pļaviņās, u:sli:k 'uzlika' Bebros, vi:sta Koknesē.

2. Tādos pašos apstākļos īsi patskaņi kļūst pagari (bet krītoši intonēti) nesēliskajās Vidzemes austrumu izloksnēs - Lejasciemā, Veogulbenē un citur, piem., lo:pa 'lapa'.

Endzēlins, Latv. val. gram., 145. lpp.; A. Ābele, FBR, 4. sēj., 41. lpp. skk.; FBR, 5. sēj., 143. lpp.; Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 19. lpp.; J. Kušķis, LVU ZR, 60, 16. lpp.

Spontāni

Isu patskaņu pagarinājumi

148. §.

+	+	+	+
---	---	---	---

L V A

Jebkura isa patskaņa spontānu pagarinājumu uzsvērtā zilbē sastop Lietuvas pierobežas izloksnēs, daudzās sēliskajās, dažās nesēliskajās augšzemnieku un lībiešajās izloksnēs. Piemēri: svārīgs² 'svarīgs', pie zēmes klāt² Gramzdā, grib 'grib', tu meile 'tu melo' Puzē; kōza, āzars 'ezers', bet lobeiba 'labība' Praulienā; ro:dnī:c bi:i 'radniece bija' Aizkrauklē.

Patskaņu pagarinājums sastopams arī emocionālā runā, piem., ve:cs vīrs un gāš kaūtuōs² 'vecs vīrs un gājis kauties' Braslavā, tūr: kēr: Vainīžos.

Endzēlins, Latv. val. gram., 145. lpp.

Anaptikse

149. §. Anaptikse (gr. anaptyxis 'atvēršana, att(ist)īšana') ir patskaņa iespraudums starp līdzskapiem. Tādējādi slēgta zilbe kļūst atvērta. Parasti iespraudums ir starp sonantu un troksneni, pavisam reti latviešu valodā to sastop starp troksēniem.

Anaptikse aiz r, l sastopama zemgaliskajās izloksnēs. Tā laikam bijusi zemgaļu valodas īpatnība - nepagarināt patskaņi tautosillabiska r priekšā, bet iespraust aiz šā r pārīsu patskaņi. Parasti iespraustais patskaņis ir ļoti īse, dažkārt pat nav nosakāma

tā kvalitāte. Tomēr ir izlokšnes, kur iespraustajam patskanim ir parasta īsa patskaņa garums.

Iesprauž a, e vai i. Piemēri: sar^ags, tir^ags, kur^als, ver^agu laiki, smil^agas, gul^abis Bēnē; zirⁱgi / zirⁱgi, nuokerⁱtⁱ 'nokert' Džūkstē.

Dzīvīet anaptikses patskanis ir atkarīgs no iepriekšējās zilbes patskaņa kvalitātes, piem., var^ana, kur^ape, bet ver^ept, bir^et, ber^ens Lestēnē, var^ana, mir^at, kur^ape, bet ber^ens Blīdienē, malaka, galava, bet celemi 'celmi' Purmsātos.

Anaptikse aiz troksneņiem sastopama Kalsnavā un citās sēliskajās izlokšnēs. Kalsnavā anaptikses vokāļa kvalitāti nosaka sekojošais vokālis, piem., sama-ka, dⁱriki 'griki', plūdi, režⁱgis 'režģis'. Sal. agr^erēk 'agrāk', pen^ezī 'pansija' Bebros, bruka 'bruca' Liepkalnē, trⁱis 'trīs' Sāvienā.

Par sēlisko izlokšņu anaptiksi A. Ābele raksta: "Anaptikse šos apstākļos ir spēcīgas troksneņu izrunas sekas, un viņas uzdevums - mazināt superglotālo gaisa spiedienu un līdz ar to arī paaugstināto muskuļu spraigumu, jo runas orgāniem uz brīdi ieņemot ļoti īsa, nesaspriegta patskaņa stāvokli, mutes telpā saspiestais gaiss šai momentā izplūst brīvi. Anaptikse tā tad izpilda to, varētu teikt, ventīļa uzdevumu, atvieglinot zināmā mērā izrunu." ("Ceļi", 7. sēj., 92.-93. lpp.)

Endzelīns, Latv. val. gram., 152.-153. lpp.;

Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 32. - 33. lpp.

Patskaņu iespraudumi starp līdzekāņiem latviešu izlokšnēs sastopami vēl citos gadījumos.

Augšzemnieku izlokšnēs, kur gala zilbē mēdz izmest u svelpeņa priekšā, izrunas atvieglošanai iesprauž y. Sal. tais^ele²grⁱsc² 'taisīja griestus', bet taⁱais^eor^kiva 'arklus' Kalupē.

Lībiskajās izloksnēs, kur zūd gala zilbes īsie patskaņi, var rasties ī, ļ, ņ, ņ. Ir izloksnes, kur runā, piem., put-ņ 'putni'. Taču biežāk sonanta priekšā iesprauž patskaņi, piem., abar 'abra', mīkal² 'mīkla' Popē, ātir 'ātri', mīgul 'migla', putkel 'putekļi' Puzē, egil 'egle' Nabē u. tml.

Endzelīns, Latv. val. gram., 87.-88.lpp.;
FBR, 20. sēj., 299. lpp. (bibliogr. par anaptiksi latviešu izloksnēs).

Kontrakcija

150.§. Kontrakcija ir divu zilbju vokāļu savilkšana vienā zilbē. Rezultātā rodas vai nu garš patskaņis, vai divskaņis, piem., pa-eglis > pāglis vai pāiglis. Kontrakcija rodas, ja viena zilbe beidzas un otra sākas ar patskaņi vai divskaņi. Tāda pozīcija mēdz būt vārdos ar priedēkļiem, dažkārt, starp patskaņiem izzūdot y vai j, rodas citos gadījumos.

"Visām latviešu izloksnēm kopēja ir negācijas ne-kontrakcija ar eg- "būt", piem., nēsmu, nēsi .. Turpretim ar citiem vārdiem ne-kontrahējas tiksi dažās izloksnēs, sevišķi augšzemnieku dialektā, piem., nēss (lejš. neass vietā) Birzgalē.." (Endzelīns, Latv. val. gram., 154. lpp.).

Zūdot starp patskaņiem y resp. j, radušies tādi izlokšņu vārdi kā suōns² Zlēkās, suōns 'sivēns' Sārnatē no su-ans (no senāka suvēns vai suvēns), vsk. dat. vačļem² 'vecajam' Laicēnē no vači-am (< vačijam < vačijam).

Kontrakcija ir viens no līdzekļiem hiāta novēršanai. A.Ābele aizrāda, ka nemākslotē runā sastopamais "lēnais slēgums un vērums tad nu arī veicinājis.. daudzo kontrakcijas gadījumu rašanos.. mūsu augšzemnieku izloksnēs". (FBR, 13. sēj., 160. lpp.)

Endzelīns, Latv. val. gram., 154.-155. lpp.

KONSONANTISMS

Mantotu vārdu konsonantisms

151.§. Mūsdienu latviešu valodas līdzskaņu sistēma ir attīstījusies no tā konsonantisma, kāds pēc austrumbaltu kopvalodas sašķelšanās bija senlatviešu cilšu valodās. Austrumbaltu sistēma veidojusies no baltu pirmvalodas līdzskaņu sistēmas, bet tā savukārt - no indoeiropiešu pirmvalodas līdzskaņu sistēmas. Indoeiropiešu pirmvalodas līdzskaņu sistēma rekonstruēta dažādi. J. Endzelīna lekcijās tā bija šāda:

Troksneņi				Skaneņi
*p	*ph	*b	*bh	*m
*t	*th	*d	*dh	*n
*k	*kh	*g	*gh	
*k ^u	*k ^u h	*g ^u	*g ^u h	
*s				*l, *ll *r *l

Ide. līdzskapi tātad diferencēti pēc vairākām pazīmēm:

1) pēc artikulācijas veida šķirti slēdzēņi (eksplozīvie, apdvestie jeb aspirētie un nazālie) un spraudzēņi (ar pastāvīgu vai mainīgu spraugu un laterālie);

2) pēc artikulācijas vietas (lūpeņi jeb labiālie, priekšējie mēleņi jeb dentālie, jeb zobēņi un pakalējie mēleņi jeb sukslējeņi - palatālie, velārie un labiovelārie);

3) pēc balsis saišu darbības (balsīgie un nebalsīgie);

4) pēc trokšņa un toņa elementu attieksmēm (troksneņi un skaneņi).

Pēc mēles vidējās daļas funkcijas šķirami mīkstināti un nemīkstināti līdzskapi; šis pretstats rekonstruēts tikai aukslējeņu grupā.

Aukslējeņu grupā izvirzīts pretstats arī starp velārajiem un labiovelārajiem līdzskapiem - tātad bez lūpu līdzdalības runājami aukslējeņi un ar lūpu līdzdalību runājami aukslējeņi.

Jaunākos pētījumos šo sistēmu kritizē.

Spraudzeņu grupa tiek papildināta ar h, jo konstatēts, ka valodās, kurās ir aspirēti līdzskapi, ir arī h.

Lieli iebildumi radušies pret nebalsīgo troksneņu aspirēto variantu, kā arī pret īpašu palatālo aukslējeņu rindu. Fonologisks pretstats starp aspirētu un neaspirētu līdzskani tiek postulēts tikai balsīgiem troksneņiem. Un palatālie aukslējeņi radušies tikai tad, kad ide. pirmvaloda jau sašķēlusies, tātad tikai vienā ide. valodu daļā, ko mēdz saukt par satem valodām. (satem 'simts' avestas valodā, centum 'simts' latīņu valodā, ide. pirmvalodas rekonstruētā forma - *kntom 'simts'. Tās ide. valodas, kur pirmvalodas palatālie aukslējeņi pārvērtušies par svelpeņiem vai špāceņiem, tiek sauktas par satem-valodām, bet tās, kur ide. palatālo aukslējeņu vietā runā velārus aukslējeņus, - par kentum-valodām.) Ir arī apšaubīti ide. labiovelārie aukslējeņi. A.Savčenko, piem., rāda šādu ide. pirmvalodas līdzskapi sistēmu:

*t, *d, *dh; *p, *b, *bh; *k, *g, *gh; *k^u, *g^u, *g^uh; *g; *r, *l, *n, *m.

A.Savčenko tātad nerekonstruē palatālos aukslējeņus un aspirētus nebalsīgos troksneņus.

G.Ševelovs rekonstruējis šādu ide. līdzskapi sistēmu: p, b, bh (aspirācijas apzīmēšanai G.Ševelovs lietojis ' zīmi, ne h), t, d, dh, k, g, gh, k',

g, g^h, (k^w, g^w, g^wh), s, m, n, r, l (Prehistory, p. 26).

Glūži citādu ide. pirmvalodas troksneņu rekonstrukciju izvirzījuši gandrīz vienlaikus P.Hopers (Hopper) un T.Gamkrelidze kopā ar V.Ivanovu. Ievērojot to, ka trūkst tipologisku paralēļu, viņi noraida rekonstrukciju, piem., t, d, dh, kur blakus balsīgam aspirētam troksnenim nav nebalsīga aspirēta troksneņa. Sistēmā, kurā rekonstruēti, piem., t, th, d, dh, konstatēts, ka tikpat kā nav pārstāvēts neaspirētais b. T.Gamkrelidze un V.Ivanovs izvirzījuši tādu ide. pirmvalodas līdzskaņu sistēmu, kurā aspirācija ir fonētiska parādība, bet fonologiska nozīme ir balsīgumam un nebalsīgumam, kā arī glotalizācijai. Pēc T.Gamkrelidzes un V.Ivanova rekonstrukcijas ide. pirmvalodā bijuši, piem., šādi līdzskapi: nevis t, d, dh, bet gan

t/th, t', dh/d,

kur t' apzīmē glotalizētu slēdzeni.

Par ide. konsonantu sistēmu skat. Lehmann, Proto-Indo-Europ. phonol., p. 129; Krahe, Idg. Sprachw., S. 110; Arumaa, Ursl. Gramm., 2, S. 9-27; Szemerényi, Einführung, S. 44-71; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 139.-140. lpp.; Савченко А.Н. Сравнительная грамматика индо-европейских языков.-Москва, 1974, с. 79 - 80; Гамкrelидзе Т.В., Иванов Вяч.Ес. Индоевропейский язык и индоевропейцы, I.-Тбилиси, 1984, с. 5-151.

J.Endzelīna darbi balstās uz tradicionālās indoeiropēistikas koncepcijām, ko nenoraida arī dažs mūsdienu indoeiropēists, piem., O.Semerēni. Tāpēc, aplūkojot latviešu valodas līdzskaņu vēsturi, paturēts J.Endzelīna viedoklis par ide. līdzskaņu sistēmu.

152.š. Periodā no ide. pirmvalodas līdz tam, kad izveidojās tās atzars, ko saucam par baltu pirmvalodu, līdzskaņu sistēmā notikuši daudzi būtiski pārveidojumi. Slēdzeņu grupā zudusi aspirācija, pie tam neatstājot nekādu ietekmi. (Zudis arī *h.) Sakrituši velārie un labiovelārie aukslējepi. Bet no palatālajiem aukslējepiem tāpat kā citās gatem valodās radušies svelpepi resp. špācepi. Baltu pirmvalodas līdzskaņu sistēmu K.Stange rekonstruējis šādā veidā:

Troksnepi		Sonanti
nebalsīgie	balsīgie	
t	d	n
p	b	m
k	g	[ŋ]
kʔ	gʔ	[pʔ]
š	ž	
s	(z)	
		r
		l
		<u>i</u>
		<u>u</u>

(Vergl. Gramm., S.89.)

J.Endzelīns nerunā ne par velarizēto, ne mīkstināto n, nedz arī par kʔ, gʔ baltu pirmvalodā. Arī Z.Zinkevičs tādas skaņas baltu pirmvalodā nerekonstruē. Viņa dotā rekonstrukcija saskan ar J.Endzelīna rekonstrukciju un ir šāda:

p	t	k	
b	d	g	
	s š		
	ž		
m	n		
<u>u</u>	r l	<u>i</u>	(Liet. k.k., 192. lpp.)

153. §. Mūsdienu latviešu literārajā valodā
A.Laua rāda šādas fonēmas:

p	b		t	d		k	g	k	g
			c	z					
					č	ž			
m			n				p		
	f	v	s	z			j	x	
					š	ž			
					r				
					l	ļ			

(Latv. lit. val. fon., 51.lpp.)

Izlokšņēs ir arī palatalizēti jeb pamikstināti līdzskapi un vēl citādi varianti.

Tāpat kā patskaņu sistēmā, arī līdzskaņu sistēmā ir dažāda vecuma elementi. Ir skaņas, kas visnotaļ vai noteiktās pozīcijās nav mainījušās kopš ide. pirmvalodas perioda; blakus tām ir skaņas, ko esam mantojuši no baltu pirmvalodas. Ir arī skaņas, kas radušās jau pēc austrumbaltu kopvalodas sašķelšanās un ir kopīgas visai latviešu valodai, tātad mantotas no latviešu pirmvalodas, kā arī tādas, kas īpašā pozīcijā radušās tikai kādā latviešu valodas izlokšņu grupā vai pat sīkākā valodas vienībā. Viena un tā pati skaņa nereti pārstāv dažādu fonētisku procesu rezultātu. Tāpēc katras skaņas vēsture aplūkota atsevišķi. Rādīti arī fonētiskie procesi īpašās pozīcijās, kas raksturīgi latviešu valodai.

154. §. Ide. ^p*p, ^{ph}*ph refleksi

blt.	la.	lei.	pr.	sl.	go.	lat.	gr.	skr.
*p	p	p	p	p	f, p (aiz s), -b-	p	p; ph	p; ph

Latviešu valodā ir mantoti vārdi, kuros sastopams p gan vārda sākumā, gan vidū. Arī citās baltu valodās atbilstošajos vārdos ir tas pats līdzskanis. Piemēri: la. pēda, lei. pēda 'pēda', pr. peadey '(vīriešu) zeķe'; la. pats, lei. pāts, pr. waispattin 'sievu'; la. spēju, lei. spēju 'spēju, pagāstu; minu'.

No šī salīdzinājuma var secināt, ka p ir mantots jau no baltu pirmvalodas.

Ja salīdzinām šos vārdus ar vārdiem citās ide. valodās, tad redzams, ka mūsu p var būt mantots arī no ide. pirmvalodas, piem., la. pēda, ssl. podъ 'pamats, grīda', skr. padām 'solis', lat. pēs 'pēda, kāja', gen. pedis, go. fōtus 'kāja'; la. prasīt, lei. prasīti 'lūgt', ssl. prositъ 'prasīt', skr. prasnah 'jautājums', lat. procus 'precinieks', go. frāihnan 'jautāt'; la. septini, lei. septyni, go. sibun, lat. septem, gr. hepta.

Dzīvē latviešu un citu baltu valodu p-skanai atbilst sanskrita ph, grieķu ph vai armēņu aspirētais p, piem., la. spēju, ssl. spētъ 'izdoties', skr. sphāya 's (y = j)' '(viņš) pieņemas'. Varbūt tādos gadījumos baltu p radies no ide. *ph.

Endzelīns, Latv. val. gram., 166.-167. lpp.;
Stang, Vergl. Gramm., S. 90; Zinkevičs,
 Liet. k. ist. gram., 1, 124. lpp.

b

155.8. Ide. *b, *bh refleksi

blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.	ide.
*b	b	b	b	b	p; b	b; f- -b-	b; ph (= f)	b; bh	*b; *bh

Latviešu valodā ir mantoti vārdi ar b gan vārda sākumā, gan vidū. Atbilstošajos citu baltu valodu vārdos tāpat ir b. Piemēri: la. dubt, lei. dubti 'iegrimt', daubā 'ieleja', pr. padaubis 'leja'; la. brālis, lei. brālis, pr. brote; la. bērzs, lei. bērzas, pr. berse.

Tādos vārdos b visās baltu valodās ir mantots no baltu pirmvalodas.

Salīdzinājumi ar citām ide. valodām liecina, ka baltu pirmvalodas *b nav vienmēr ar vienādu cilmi.

1. Baltu un slāvu valodu b dažos vārdos cēlies no ide. *b. Sanskritā, grieķu, latīņu, senīru un albāņu valodā tādām mūsu b arī atbilst b, bet gotu un armēņu valodā p. Sal. la. dubt, ssl. čubrā 'grava', go. diups 'dziļš'.

Ide. *b bijis ļoti reti sastopams līdzskanis.

2. Baltu un slāvu valodu b cēlies no ide. *bh. Tādos vārdos mūsu b atbilst skr. bh, grieķu ph (vēlākā izrunā - f), latīņu f, gotu b, piem., la. brālis, ssl. brātr, skr. bhrātā, lat. frāter, go. brōþar 'brālis', gr. phrōtēr 'frātrijas (brālības) locekļlis'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 167. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 124.-125. lpp.

t

156.ģ. Ide. *t, *th refleksi

b.lt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.
*t	t	t	t	t	þ, t (aizspraudz.), -d-	t	t, th	t (t), th (th)

Latviešu t-skapaī mantotos vārdos atbilst t arī citās baltu valodās, piem., la. si̯mts, lei. si̯m̄tas; la. māte, lei. mōtē 'sieva; māte', pr. mūti; la. stātīt, lei. statvīti, pr. preistattinnimai 'statām priekšā'; la. stātiōs, lei. stōtis, pr. postāt 'kļūt'. Tas rāda, ka tādos vārdos mūdienu t ir mantots no baltu pirmvalodas *t.

Salīdzinājumi ar citām ide. valodām liecina, ka baltu pirmvalodas *t savukārt ir mantots ide. *t. Sal. la. māte, ssl. mati, lat. māter, gr. mātēr vai mētēr, skr. mātā; la. taurs, lei. taūras, ssl. turs, lat. taurus, gr. taūros 'vērsis'.

Tā kā mūsu t-skapaī sanskritā un grieķu valodā dažkārt atbilst th, tad šķiet, ka tādos vārdos parādās ide. *th reflekss, ja apšaubītie aspirētie nebalssīgie slēdzepi ide. pirmvalodā tomēr būtu eksistējuši. Sal. la. rats, lei. rātas, skr. rāthah. Sal. vēl pr. pintis 'ceļš' un skr. pānthāh 'taka'.

Endzelins, Latv. val. gram., 165. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 125. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 89-90; Szemerényi, Einführung, S. 69-70.

Līdzskanis t noteiktās skapu grupās ir pārvērties par citu skapu vai zaudēts. Šie gadījumi tiks pārrunāti, aplūkojot attiecīgo parādību.

d

157.§. Ide. *d, *dh refleksi

blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.
*d	d	d	d	d	t;	d;	d;	d
					d	f-, -d-, (aiz u, r un t, l priek- sā) -b-	th	(d); dh (dh)

Mantotiem vārdiem ar $\underline{d}$ vārda sākumā vai vidū atbilst $\underline{d}$ arī citās baltu valodās. Piemēri: la. divi, lei. dū, pr. dwai; la. diena, lei. dienā, pi. vsk. ak. deinan; la. sirds, lei. širdis; la. dūmi, lei. dūmai, pr. vsk. nom. dumis (= dūmis); la. ruds, rudens, lei. ruduõ 'rudens', raūdas 'sarkans'.

Tādos vārdos $\underline{d}$ ir mantojums no baltu pirmvalodas.

Ja šādus vārdus salīdzina ar citām ide. valodām, tad redzams, ka baltu $\underline{d}$ nav vienādas cilmes.

1. Baltu pirmvalodas $*\underline{d}$ ir ide. $*\underline{d}$ turpinājums, piem., la. sirds, ssl. sr̥d̥bce, go. hairto, lat. cor, gen. cordis, gr. kardiā.

2. Baltu $*\underline{d}$ var būt no ide. $*\underline{dh}$. Tādā gadījumā sanskritā, latīņu un grieķu valodā ir cita atbilde, sal. la. dūmi, ssl. dym̥, skr. dhūmah, lat. fūms, gr. thymós 'dūša, gars'; la. ruds, lat. ruber, gr. erythros 'sarkanīgs'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 166. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 125.-126.lpp.

Mantotais $\underline{d}$ noteiktās skaņu grupās nav arī saglabāts. Šie gadījumi aplūkoti īpaši.

k

158.§. Ide. $*\underline{k}$, $*\underline{kh}$, $*\underline{k}^u$, $*\underline{k}^uh$ refleksi

lt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.
$*k$	k, (palat. patsk. priekšā) c	k	k	k, (palat. patsk. priekšā) č, c	h, -g-; hv, -w-	c; qu
		gr.		skr.		ide.
		k; ch; p, t; ph		k vai c; kh; k, c; kh		*k, *kh $*k^u$, $*k^uh$

1. Mantotos vārdos latviešu k-skaņai atbilst k arī leišu un prāšu valodā, piem., la. kaūt, lei. kāu-ti 'kaut, sist', pr. cugis (= kūjis) 'āmurs'; la. kreve, lei. kraŕijas 'asins', pr. vsk. ak. krawian 'asini'; la. sakas, lei. šakā 'zars'; la. kuŕpe, lei. kūrpē, pr. kurpe.

Šādos vārdos k ir mantots no baltu pirmvalodas.

Lai spriestu, vai baltu pirmvalodas *k ir savukārt mantojums no ide. pirmvalodas, baltu valodu vārdi jāsalīdzina ar citām ide. valodām. Izrādās, ka gotu, latīņu un grieķu valodā mūsu k-skaņai atbilst dažādas skaņas. Piemēri: la. kreve, ssl. крѣвъ, lat. cruor, skr. kravyam 'asinis', gr. krēas 'gaļa'; la. sakas, go. hōha 'arkls', skr. šākhā 'zars'; la. kas, lei. kas, pr. kas, ssl. кѣто, go. hvas, skr. kāh, gr. pó-then 'no kurienes', teo 'kā', lat. quae 'kura'; la. katrs, lei. katras, go. hvaþar, gr. póteros.

Tas rāda, ka baltu pirmvalodas *k-skaņā ir sakritušas vairākas ide. pirmvalodas skaņas, ko var rekonstruēt kā *k, *kh, *k^u, *k^uh. Kā jau teikts, dažu skaņu rekonstrukcija ir problemātiska. J. Endzelīns savās lekcijās rekonstruēja visas šīs skaņas: vārdā karš ide. *k, vārdā sakas - ide. *kh, vārdā kas - ide. *k^u, vārdā likt - ide. *k^uh.

Endzelīns, Latv. val. gram., 160.-161. lpp.;
Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 126.-127. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 90; Szemerényi, Einführung, S. 60 skk.

2. Latviešu valodā ir arī mantoti vārdi, kur k nav tik senas cilmes, jo radies, skaņu kopu ti pārvēršot par kl. Šāds pārveidojums ir visās baltu valodās, piem., la. āukla, lei. aūklē, pr. auclō 'apauši'; la. rīkle, lei. rýklē 'žāva'.

Latviešu valodā k nav saglabājies palatālu patskaņu priekšā un savienojumos ar j. Par to būs runa turpmāk.

g

159.g. Ide. *g, *gh, *g^u, *g^{uh} refleksi

blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	ide.
*g	g, (palat. patsk. prieksā) dz	g	g	g, (palat. patsk. prieksā) ž, (d)z	k; g; q; g, w	g; h, g; v; f, -v-	*g *gh *g ^u *g ^{uh}
		gr.		skr.			
		g; ch; b, d; ph, th		g, (palat. patsk. prieksā) j (= dž); gh, h			

Latviešu valodā mantotos vārdos velāru patskaņu un nemīkstīnātu līdzskaņu priekšā sastopamam g atbilst g arī leišu un prūšu valodā, piem., la. gārnis, lei. garnys, tās pašas saknes ir pr. gerwe, lei. gerve, la. dzērve (ar dz palatāla patskaņa priekšā); la. migla, lei. migla; la. guovs, lei. guotē 'govmēle (sēne)'; la. gars 'tvaiks', lei. gāras, pr. garrewingi (nek. dz. vsk. nom.) 'dedzīgs'; la. auģt, lei. augti, pr. uginnons (pag. akt. divd.) 'audzinājis'; la. steigtis, lei. steigtis; la. grāūzt, lei. grāūzti; la. alga, lei. alga, pr. vsk. gen. ālgas.

Šāda atbilstme ļauj secināt, ka g ir mantots no baltu pirmvalodas.

Salīdzinājumi ar citām ide. valodām rāda, ka baltu pirmvalodas *g ir radies, saplūstot vienā skaņā četrām ide. pirmvalodas skaņām - *g, *gh, *g^u, *g^h. To atšķirīgie refleksi sevišķi spilgti ir grieķu valodā.

1. Ide. *g reflekses ir mūsu vārdā gārnis, sal. ssl. žeravъ, gr. gēranos 'dzērve'. Tāda pati cilme ir g-skaņai vārdā auģt, jūgs.

2. Ide. *gh reflekses ir vārdā migla; sal. ssl. mьgla, skr. mēgháh 'mākonis', gr. omichlē 'migla'; la. stēigties, go. staiga 'ceļš', skr. stighnōti 'kāpj', gr. steichō 'eju, soļoju'.

3. Ide. labiovelārā aukslējeņa *g^u reflekses ir vārdā guovs, sal. skr. gāuh, gr. boūs 'vērsis'; arī la. grīva, skr. grivā 'sprands', gr. d. dēra 'kakls, sprands'.

4. Ide. labiovelārā aspirētā aukslējeņa *g^h reflekses ir vārdā gars 'tvaiks', sal. ssl. gorēts 'degt', go. warmjan 'sildīt', lat. formus 'silts', skr. gharmá- 'svelme', hārah 'liesma', gr. thermós 'silts'; la. gans, lei. izl. gānes, ssl. gnatъ 'dzīt', skr. hānti '(viņš) sit, nonāvē', ghanah 'kūja', gr. phónos 'slepavība', theínō (no *g^hhen-īō) 'nogalinu', lat. infensus 'naidīgs'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 163.-164. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. 1st. gram., 1, 127.-

128. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 90.

Latviešu valodā ir arī jaunākas cilmes g, kas radies skaņu kopā dl; sal. la. egle, lei. ēgle, pr. addle. Par g rašanos skaņu grupās būs runa turpmāk.

Mantotais g latviešu valodā nav saglabājies palātālu patskaņu priekšā un savienojumos ar j.

160. §. Mantotos vārdos s sastopams dažādās pozīcijās - vārda sākumā, vidū, un (tā ir latviešu un vispār baltu valodu īpatnība) sz ir paglābies arī vārda beigās atšķirā no citām dzīvām ide. valodām. Prūšu un kuršu valodā latviešu s-skaņai atbilst s, bet leišu valodā - vai nu s, vai š. Tas liecina, ka mūsu s visur nav vienādas cilmes. Tālākas radu valodas to apstiprina.

1. Ide. *s refleksi

blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.
*s	s	s, (aiz r, k) š	s	s, (aiz r, k, i, u) x, š	s, z	s, r	s, h-	s, (aiz r, k, i, u) s, -h

s ir mantots no baltu pirmvalodas, ja visās baltu valodās ir s; leišu valodā aiz r, k var būt arī š. Piemēri: la. sēdēt, lei. sēdēti, pr. sīdons 'sēdot'; la. saīgs, lei. sārgas, pr. butšargs 'namzinis, nama pārzinis'; la. saule, lei. sāulē, pr. saule; la. septītais, lei. sēkmas, pr. septmas; la. vērsis, lei. veršis 'teļš', pr. werstian 'teļš'.

Salīdzinājumi ar citām ide. valodām liecina, ka šāds s mums mantots jau no ide. pirmvalodas. Sal. la. sēdēt, ssl. sēdēti, go. sitan 'sēdēt', skr. sādah, lat. sēdēs, gr. hēdos 'sēdeklis'; la. vērsis, lat. verrēs ((*versēs) 'kuilis', skr. vīšah 'vērsis'.

Jāpievērš uzmanība faktam, ka latviešu (un prūšu) valodā s nav pārvērties par š aiz r, k vai i, u,

nav arī pārvērties par r starp patskaņiem vai kā citādi pārmainījies, nedz zudis vārds beigās. Latviešu un prūšu valodā ide. *š saglabājies ļoti labi.

2. Latviešu un prūšu valodā š ir arī tādos mantotos vārdos, kuros leišu valodā atbilst š, piem., la. širds, pr. sevr, lei. širdis; la. sakne, pr. sagnis (gn < kn), lei. saknis; la. astuôni, pr. asmus 'astotais', lei. aštuoni.

Šādos gadījumos baltu pirmvalodā bijis vai nu *š, vai *ś, kas radies no ide. *k resp. *kh, kā rāda salīdzinājumi ar citām ide. valodām.

Ide. *k, *kh refleksi

blt.	la.	lei.	pr.	sel.	go.	lat.	gr.	skr.	ide.
*š	s	š	s	s	h, -g-	c	k	ś	*k, *kh

Ide. *k resp. *kh pārvērtušies divējādi - vienās valodās par š vai s, otrās - par k. Sal. la. širds, ssl. širdce, go. hairtō, lat. cor, gr. kardīā; la. astuôni, go. ahtau, lat. octō, gr. oktō; la. šimts, lei. šimtas, av. satam, skr. śatām, bet go. hund, lat. centum, gr. hekatōn.

Latviešu valoda tāpat kā pārējās baltu valodas visumā pieder pie šatem-valodu grupas. Baltu pirmvalodā no ide. *k, *kh parasti rekonstruē *š. J.Endzelīns raksta: "Varbūt baltu pirmvalodā te bija kas vidējs starp š un s." (Di., III/1, 693. lpp.) Šo refleksu apzīmēt ar *ś ieteicis S.Karaļūns, daži valodnieki to arī sākuši izmantot. J.Endzelīns pats un daudzi citi šo baltu pirmvalodas līdzskani apzīmē ar š.

Jāvērš uzmanība uz to, ka baltu (un slāvu) valodās blakus tipiskajam šatem-refleksam sastop arī šentum-refleksu, piem., la. šunē, bet kupa (sal. tomēr ME);

la. asmens, bet akmens blakus gr. ákmōn 'lakta'; arī lei. ašmuō - akmuō u. tml. Šai parādībai meklēti dažādi skaidrojumi, piem., ide. velāro un palatālo aukslējeņu mija.

Endzelīns, Latv. val. gram., 158.-159. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 91 skk.; Zinkevičius, Liet.k.ist. gram., 1, 130.-131. lpp.; Liet.k.k., 64.-65. lpp.; Szemerényi, Einführung, S. 154 skk.; В.Чекман, ЕСН, 1974, с.116-135.

3. Latviešu un prūšu valodā s, leišu valodā š ir arī tādos mantotos vārdos, kur citas ide. valodas rāda senu *s_k vai *k_s. Ide. *s_k resp. *k_s > baltu *s_s resp. *š_s > *s, no kam la. un pr. s, lei. š. Piemēri: la. izl. saut, lei. šauti, ssl. sujo 'metu', sav. sciozan 'šaut'; la. gas, pr. gasis, lei. ašis, ssl. osl, sav. ahsa, skr. ákšah, lat. axis, gr. áxon.

4. Jau baltu pirmvalodā bijis s senāka t, đ vietā priekš līdzskaņa t:

*tt > *st
*đt

Tas ir sens disimilācijas gadījums - ja blakus divi zobu slēdzeņi, pirmais pārvērsts par spraudzeni. Ar šādi cēlušos s sastopamies verba nenoteiksmes -t priekšā, ja vārdam saknes beigās līdzskanis t vai đ, piem., la. krist, lei. kristi; la. ēst, lei. ēsti 'rīt', pr. īst 'ēst'.

Tādējādi latviešu s ir divu baltu pirmvalodas skaņu - *s un *š resp. *s turpinājums. Noteikt, kura skaņa katrā gadījumā bijusi pamatā mūsu s-skaņai, palīdz leišu valoda.

Endzelīns, Latv. val. gram., 159.-160. lpp.; Arumae, Ursl. Gramm., 2, S. 100-101, 153-155.

161. §. Latviešu valodā mantotos vārdos sastopams arī līdzskanis z tiklab vārda sākumā, kā arī vidū. Ir vārdi, kuros mūsu z-skaņai atbilst z arī leišu un prūšu valodā, citos gadījumos leišu valodā atbilst ž. Tas rāda, ka mūsu z-skaņai visos gadījumos nav vienāda cilme.

Indoeiropēisti atzīst, ka z-skaņa (ne fonēma!) bijusi jau ide. pirmvalodā: tā bijusi fonēmas s variants balsīgu troksneņu priekšā.

Par to, piem., Shevelov, Prehistory, p. 147.

Kā fonēmas s variantu to atzīst arī baltu pirmvalodā, sal. Stang, Vergl. Gramm., S. 89. Šis z sastopams arī latviešu vārdos, tikai mēs to neuztveram par s-skaņas variantu. Piemēri: la. strazds, lei. strāzdas, pr. tresde (= trezde); la. izl. māzgs resp. mezgls, lei. māzgas; la. tag. akt. divd. krīzdams (lei. krīsdamas), vezdams (lei. vēsdamas). Ka baltu z ir s variants, liecina radu valodas. Sal. sav. masca 'cilpa' blakus mūsu māzgs.

Tāpat kopš baltu pirmvalodas laikiem runājam z sekojoša d priekšā divdabjos ar -dams, kur z ir senāka t, d vietā d priekšā:

*tā > *zā
*dā

Leišu valodā šai gadījumā neraksta z, bet gan s.

Latviešu z, kam atbilst prūšu z un leišu ž, radies no baltu pirmvalodas *ž vai *z, bet tas - no ide. *ǵ, *ǵh, kā rāda salīdzinājumi ar citām radu valodām. Baltu valodas ar šo pārveidojumu iekļaujas satem-valodu grupā, sal. ide. *k̑, *k̑h refleksus

160. §.

Ide. *ǵ, *ǵh refleksi

blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.	ide
*ž	z	ž	z	z	k; g	g; (savien. ar C) g, h, (u, u priekšā) f-	g; ch	j; h	*ǵ *ǵh

Piemēri: la. *zināt*, pr. *ersinnat* 'pazīt', lei. *žinōti*, ssl. *znati*, skr. *jānāti* (= *džēnāti*) 'pazīst', go. *kann*, lat. (g)nōscō 'pazīstu', sl. *gnath*, gr. *gnōtōs* 'pazīstams'; la. *ziema*, pr. *semō*, lei. *žiemā*, ssl. *zima*, skr. *himāh*, lat. *hiems*, gr. *cheīma*.
Atbilstmju atšķirība gotu, latīņu, grieķu valodā un sanskritā saistīta ar to, vai ide. palatālais aukslē-
jenis bijis aspirēts vai neaspirēts.

Latviešu izloksnēs *z* ne visur saglabājies, dažkārt stājies citas skapas vietā. Par to būs runa turpmāk.

Endzelīns, Latv. val. gram., 160. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 129.-

131. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 94.

l

162.§. Ide. *l refleksi

blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.	ide.
*l	l	l	l	l	l	l	l	l, r	*l

Latviešu l-skapai mantotos vārdos atbilst l arī citās baltu valodās un pārējās ide. valodās. Vienīgi sanskritā var atbilst arī r. Tas liecina, ka mūsu l

ir mantots ne tikai no baltu pirmvalodas, bet jau no ide. pirmvalodas. Piemēri: la. lāuks, lei. laŭkas, pr. laxnos 'zvaigznes', ssl. luch, lat. lūx 'gaišma', skr. lōcanah 'apgaišmojošs', rōcatē 'spīd', gr. leukós 'balts'; la. lāizīt, lei. liēžti, ssl. lizati, go. bi-laigōn 'aplaizīt', arm. lizem 'laizu', sī. ligur 'mēle', skr. lēdhi 'laiza', lat. lingere 'laizīt', gr. leifchein 'laizīt'. Vārda vidū sans mantots l redzams vārdos vīlks, uolekts, kaūls, ālga u.c.

Endzelīns, Latv. val. gram., 157.- 158. lpp.

r

163.§. Ide. *r refleksi

blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.	ide.
*r	r	r	r	r	r	r	r	r, l	*r

Latviešu r ir sans līdzskanis. Tam atbilst r ne tikai citās baltu, bet arī pārējās ide. valodās. Vienīgi sanskritā atbilst arī l. Baltu valodās r ir saglabājis vārda sākumā, vidū un, tāpat kā ss, arī vārda absolūtajās beigās. Latviešu r tātad ir sena mantota skaņa jau no ide. pirmvalodas perioda. Piemēri: la. rasa, lei. rasā, ssl. rosa, lat. rūs, skr. rasā 'mitrums'; la. trīs, lei. trvs, pr. tris, ssl. trijs, sī. tri, lat. trēs, gr. treīs, het. tri-, skr. trāyah; la. kūr, lei. kuř.

Latviešu izlokenēs noteiktās pozīcijās r ir arī zudis vai ieradies no jauna. Par to būs runa turpmāk.

Endzelīns, Latv. val. gram., 158. lpp.

m

164.§. Latviešu m ir sans līdzskanis. Tam atbilst m ne tikai citās baltu, bet arī citās ide.

valodās. Tas liecina, ka mūsu m ir sena mantota ska-
pa. Piemēri: la. mēdus, lei. mēdus, pr. mēddo, ssl.
mēd, skr. mādhū- 'medus, medalus', sī. mid 'med-
alus', gr. mēthy 'reibinošs dzēriens, vīns'; la.
smakrs, lei. smākraš, skr. śmāśru- 'bārda, ūsas',
arm. moruk 'bārda', het. zama(n)kur 'bārda'.

Ide. *m refleksi

blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.	ide.
*m	m	m	m	m	m	m	m	m	*m

Baltu valodām īpatnējs ir m saglabājums t, d
priekšā, kur citās ide. valodās tas pārvērties par
n. Sal. gimta nosaukumu dažādās valodās.

Ir arī pozīcijas, kur m nav patvēries. Tās aplūkotas
229. paragrāfā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 156.-157. lpp.

n

165.§. Ide. *n refleksi

blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.	ide.
*n	n	n	n	n	n	n	n	n	*n

Latviešu n, kam atbilst n citās baltu un pārējās
ide. valodās, ir sens mantojums jau no ide. pirmva-
lodas. Piemēri: la. nakts, lei. naktiš, pr. vsk. ak.
naktin, ssl. nošts, go. nahts, lat. nox, gen. noctis,
gr. nyx, gen. nyktós, skr. naktam 'naktī', het. neku-
'tumst'; la. nāss, lei. nōsis 'deguns', pr. nozy, ssl.
nošt, sav. nassa, lat. nāris 'nāss', skr. nāsā 'de-
guns'; la. snaust, gr. nystázō 'guļu'.

Par gadījumiem, kur mantotais n nav saglabājies,
būs runa turpmāk.

Endzelīns, Latv. val. gram., 157. lpp.

j

166. §. Ide. *j₂ refleksi¹

blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.	ide.
*j ₂	j	j	j	j	j	j-	h-, z-	y	*j ₂

Mantotos vārdos latviešu valodas līdzskanīm j atbilst j arī citās baltu valodās, piem., la. juôsta, lei. juôsta; la. jûra, lei. jûra, pr. vsk. ak. iûrin (= jûrin); la. jaûns, lei. jaunas, pr. personvārds Jawnukke.

Arī citās ide. valodās mūsu j-skapaī parasti atbilst j, piem., la. juôsta, ssl. pojasa, bet gr. zôstôs 'apjozts'; la. spëju, lei. spëju 'spëju, pagūstu; minu', skr. sphāyatē '(viņš) pieņemas'.

j mums tātad ir sens mantots līdzskanis.

Domā, ka ne ide. pirmvalodā, ne baltu pirmvalodā vēl nav bijis īsta berzeņa, kā tagad runājam j, bet bijusi nezilbiska j-skapaī, kādu runājam, piem., vārdā sëj (= sëj). Šāds j runāts starp patskaņiem un patskaņu priekšā, bet līdzskaņu priekšā un starp līdzskaņiem runāts patskanis j (tātad zilbiska skapaī).

j latviešu valodā labi saglabāts zilbes sākumā un vārda sākumā, bet citādi j liktenis prasa īpašu apskatu.

Endzelīns, Latv. val. gram., 155.-156. lpp.;
Stang, Vergl. Gramm., S. 100-101; Szemerényi,
Einführung, S. 44-45; Zinkevičius, Liet. k.
ist. gram., 1, 133. lpp.

¹ *j₂ mēdz apzīmēt arī ar y.

y

167.§. Ide. *u refleksi¹

blt.	la.	lei.	pr.	ssl.	go.	lat.	gr.	skr.	ide.
*u	v	v	w	v	w	v	(f)	v	*u

Mantotos vārdos y var būt gan vārda sākumā, gan vidū. Mūsu y-skapaī atbilst y leīšu un prūšu valodā, kā arī vairākās citās ide. valodās. No tam var secināt, ka y mums ir sena mantota skapa. Piemēri: la. vīlks, lei. vīlkaš, pr. wīlkis, ssl. vīlks, go. wulf, skr. vīkah; la. viedēt 'redzēt', lei. išvīdo 'ieraudzīja', pr. widdaj 'redzēja', go. witan 'novērot', lat. vidēre 'redzēt', gr. oīda (no foīda) 'ziņāja'.

Uzskata, ka baltu pirmvalodā un ide. pirmvalodā y nav bijis īsts berzenis, bet tikai nezilbiska u-skapa - *u. u bijis patskapa priekšā un starp tiem, līdzskapa priekšā runāts patskanis u.

Mantotais y dažās pozīcijās latviešu valodā nav saglabājies; par to būs runa turpmāk.

Endzelīns, Latv. val. gram., 156. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 101; Szemerényi, Einführung, S. 45; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 134. lpp.

168.§. Ja salīdzinām līdzskapus, kas rekonstruēti baltu pirmvalodai, ar jau pārrunātajiem līdzskapiem, tad redzams, ka bez būtiskām pārmaiņām esam mantojuši visus, par kuriem nav šaubu, izņemot *š, *ž. To vietā mums ir svelpeņi s, z. Ja atzītu, ka

¹ Nezilbisko u mēdz apzīmēt arī ar w.

baltu pirmvalodā runāti *š, *ž, tad artikulācijas pārgrozījums šīm skaņām būtu vēl mazāks.

Nevar droši apgalvot, ka jau baltu pirmvalodā bijuši k, g un n.

Latviešu valodā ir radušies vairāki jauni līdzskaņi, kuru pirmvalodā nav bijis. Tie ir k, g, c, z, č, ž, n, l, r; radies no jauna arī š, ž. Vēl vēlāk kopā ar svešvārdiem mūsu valodā ienākuši līdzskaņi f un h (h mēdz apzīmēt ar x, ch - ar χ). Līdzskaņi f un h nostiprinājušies literārajā valodā, bet izloksnēs tie vēl arvien bieži tiek aizstāti ar kādu citu artikulācijas ziņā tuvu skaņu.

Šos jaunākos latviešu valodas līdzskaņus varētu aplūkot, runājot par līdzskaņu pārmaiņām kombinācijās. Tā darīts J. Endzelīna "Latviešu valodas gramatikā". Te darīts citādi: lai studentiem atvieglinātu pārskata iegūšanu par fonētiskiem apstākļiem, kādos šīs skaņas radušās, katrai skaņai rādīti tipiski apstākļi, kādos tā radusies, paturot arī pārskatu par latviešu valodai raksturīģejām līdzskaņu pārmaiņām kombinācijās.

k

169.š. 1. Mantotos vārdos līdzskaņi k sastop aiz iepriekšēja š palatāla patskaņa priekšā, piem., šķēlt, šķēle, šķila. Citi tās pašas saknes vārdi rāda, ka k stājies k vietā palatālā patskaņa ietekmē. Sal. šķēlt un skaldīt; šķēmba un skāmba; šķiīt un skāra; izl. drušķis 'mazumiņš' un druška.

K. Stangs izteicis hipotēzi, ka jau baltu pirmvalodā no *k, *g palatālu patskaņu priekšā un savienojumā ar *i varētu būt radies *k, *g, jo aukslōjeņiem šādā pozīcijā vispār ir tieksme palatalizēties.

Par to Stang, Vergl. Gramm., S. 81-82, 88-89.

Arī J. Endzelīns uzskata, ka la. š < s, ž < z, bet nerunā par to, ka s, z būtu bijis jau baltu pirmvalodā.

Endzelīns, Di., I, 299. lpp.; Latv. val. gram., 186. lpp.

Rakstījumi 1585. / 1586. gada katehismā liek domāt, ka tai laikā no s vēl nav bijis izveidojies š. Sal. rakstījumus (1586) /kirt 56₉, /ky/tys 'šķistījis' 57₂₁, ab/kaydro 27₁₈, bet u/pu/chas 'uzpūšas' 48₁₈, pre/chan 61₃.

2. Ir mantoti vārdi, kur š atrodas velāru patskaņu priekšā. Salīdzinājumi ar leišu valodu rāda, ka tanis bijis līdzskaņu savienojums ski. Piemēri: škaudīt, lei. izl. skiaudēti; la. izl. škautē² 'asa mala', lei. skiūtē 'sekste'.

Biežāk tomēr tāds š velāru patskaņu priekšā ieviesies no formām, kur tas radies palatālu patskaņu priekšā, piem., škaudīt pēc škiēst gaidāmā (un retumis arī sastopamā) skaidīt vietā. Daži tādi vārdi skaidrojami ar kontamināciju, piem., škupsnis. Te kontaminēti vārdi kupsnis un škipnis: no vārda škipnis ņemts š, bet no kupsnis ņemts -upsnis. (Skat. ME s.v.)

3. š radies arī no līdzskaņu grupas stj, piem., dek. gen. rīšku (par to skat. 191. §).

4. Dažos mantotos vārdos sastop arī ķ bez iepriekšēja š (< s). Tanis ķ palatāla patskaņa priekšā nokļuvis tikai tad, kad vairs nav bijis spēkā likums par tāda ķ pārvēršanos c-skaņā (sal. la. cijs, lei. kitas; par c skat. 194. un 196. §). Par vārdiem ar sādu ķ J. Endzelīns uzskata, piem., ķērt, ķēris, lāukis.

Verbs ķērt varētu būt kontaminēts no tveît un *ķārt: k- no ķārt, -ārt no tveît; ķērt > ķērt. Izloknes vārds ķeiris radies ar disimilāciju (izmetot vienu r) no *kreiris. Tātad *kreiris > *keiris > ķeiris. Par jauniem darinājumiem J. Endzelīns uzskata vārdus ar -kis, piem., pelēkis blakus pelēks; sastop arī senāko, regulāro pelēcis.

Dažos vārdos ar ķ ir zudis tā priekšā š, piem., ķilvis no šķilvis, ķīzaka (sal. šīrgata).

Izteiktas arī domas, ka daži vārdi ar ķ, ģ latviešu valodā varētu būt pārņemti no kāda izmiruša baltu pirmvalodas dialekta, kurā ķ nebūtu pārvērties par č. P. Šmits šo starpvalodu ģeogrāfiski meklē Zemgalē. Un V. Dambe uzskata, ka ķ un ģ vismaz pa daļai varētu būt saglabājusi zemgaļu valoda.

Endzelīns, Latv. val. gram., 186.-187. lpp.;
P. Šmits, FBR, 1, sēj., 48. lpp.; V. Dambe, Rakstu krāj. J. Endz., 432.-433. lpp.

Q

170.š. Latviešu č ir radies no *ki un palatālu patskaņu priekšā no ķ. Starppakāpe šim pārveidojumam ir bijis ķ resp. ķ̄, kā jau teikts 169.š. Piemēri: la. caūrs, lei. kiāuras; la. lecu, lei. lekiū 'lidoju; skrienu'; la. cišs, lei. kišas, pr. vsk. ak. kit-šan 'citu'; la. cept, lei. kepti. Sal. arī vienas saknes vārdus - ceļt un kaļns, ciļpa un kaļpenis² 'cilpa', kam blakus laikam arī izl. kaļpiņš 'adikļa acs' u. tml.

Pārveidojums ir sens. Tas secināms pēc tā, ka č vairs nav bijis šaurinātājs līdzskenis laikā, kad sākās č, ģ izrunas atkarība no sekojošām skaņām. č sākumā taču vajadzēja būt mīkstinātam līdzskanī, jo radies palatāla patskaņa priekšā un no kj. Bet, ja

saka ļecu, tad č mīkstinājumu jau bijis zaudējis pārskaņošanas laikā. Arī aizguvumos č no k nav radies.

č var rasties arī no ts resp. ds. Lei. vētusās, ssl. vetaxs liecina, ka arī latviešu valodā sākotnēji bijusi forma *vetusas. Zūdot neuzsvērtajam u, radies *vetšas, no kā večs; sal. izl. ačamešt < atsamešt.

Ar č runājam vārdus, kas beidzas ar -ts, -ds, bet rakstām tos etimoloģiski, piem., pīrts, gads, ak. pīrti, gadu.

Izloksnēs č veidojas arī skaņu kopās -ns, -ls, piem., sunc, liēlc; par to 239. §. č var rasties arī ar asimilāciju, par to skat. 220. §.

Endzelīns, Latv. val. gram., 162.-163. lpp.;
Di., I, 290.-306. lpp.; Di., III/1, 693. lpp.

č

171. §. Latviešu č ir vēl jaunāks līdzskanis nekā č. Tas radies no čj, piem., vsk. gen. lāča < lācja (plašāk par to 194. §).

Izloksnēs č radies skaņu kopās -nš, -lš, piem., viņč, ceļč (par to 239. §).

Augšzemnieku izloksnēs č sastop tur, kur lejzemnieku izloksnēs ir k, piem., čart 'kert' Pildā, žečs 'gekis' Barkavā. (Bet nav č aiz š, piem., šķiēlē 'šķēle', škyta 'škita' Barkavā.) Par to arī 197. §.

Plaši č sastop skaņu verbos, piem., čivināt, čabēt.

Zemgaliskajās izloksnēs un Kuršu kāpu latviešu runā konstatētais č no tj pēc J. Endzelīna domām varētu būt zemgaļu valodas īpatnība.

Ir arī etimoloģiski neskaidri vārdi ar č.

Endzelīns, Latv. val. gram., 163. lpp.;

A. Ābele, FBR, 20. sēj., 213.- 217. lpp.;

A. Breidaks, B, XIII/1, 247.- 249. lpp.

§

172. §. 1. Mantotos vārdos g sastopams aiz ž palatālu patskaņu priekšā, piem., režģis, sal. lei. rēzģis 'pītenis, grozs'; mežģīt, sal. izl. mazģe resp. mēzģls, lei. māzģas.

g te aizstāj vecu g. Skaņu kopa zg palatālu patskaņu priekšā pārvērtusies līdzīgi kā jau aplūkotā skaņu kopa sk, proti, vispirms radies zģ resp. zg, pēc tam žģ. Ja g priekšā z nav bijis, g pārvērties par ģ (resp. g) un tālāk par z, piem., la. dzīvs, bet lei. gyvas, pr. dsk. ak. geiwans 'dzīvus' (ei (ī)); la. dzērve, lei. gērvē, pr. gerwe.

Par iespējamc baltu *g - Stang, Vergl. Gramm., S. 81-82, 88-89.

2. Celma beigās žg rodas arī no skaņu kopas zdj, piem., skruzde 'skudra', dsk. gen. skružgu Sesavā (par to 191. §).

3. g sastop dažos vārdos ar gis, piem., pareģis (bet pareģuone); ragis 'tas, kam ir ragi' (bet viēnradžis). Jādomā, ka sādi vārdi ir jaunāki, radušies pēc tam, kad ģ resp. g jau bija pārvērsts par dz, ja tas nesevoja aiz z resp. ž.

4. Retumis g sastop j vietā, piem., gestrs 'jestrš' Dundagā, ģēls 'jēls' Kuršu kāpu latviešu izlokenē.

J. Endzelins raksta: "... g-skaņu dabū, ja mēles j-stāvoklī (dorsāli artikulējot, pie kam tās gals noliecas aiz apakšzobiem) sašaurinājumu pārvērš par noslēgumu.." (Latv. val. gram., 28. lpp.)

Endzelins, Latv. val. gram., 164.-165. lpp.

dz

173. §. 1. Latviešu dz radies no g palatālu patskaņu priekšā, piem., dzērve, sal. gārnis, kā arī lei. gērvē, pr. gerwe; redzēt, sal. ragana (tātad sākotnēji 'gaišrege'), lei. regēti (skat. arī 196. §). Citādi vārdu ragana skaidro B. Jēgers un citi.

2. Latviešu dz radies no gj, piem., gen, rudzu, sal. lei. rugij; vsk. l. p. redzu, sal. lei. regiu; pag. vsk. l. p. jūdzu, lei. jungiau. Par to arī 194. §.

dz izveidojies jau pirms e, ē izrunas diferencēšanās nākamo skaņu ietekmē, jo tai laikā dz vairs nav bijis šaurinātājs līdzskanis, kaut arī radies mīkstināšanas dēļ.

3. Izloksnēs dz dažkārt stājies z vietā, piem., zuōsis² 'zosis' Braslavā un citur.

Endzelīns, Latv. val. gram., 165. lpp.

dž

174. §. 1. Latviešu dž ir radies no dz savienojuma ar j. Tāpat kā č tas radies sistēmas spaida dēļ, piem., gen. dadža, sal. lei. dāgjo.

2. Augšzemnieku izloksnēs dž radies tur, kur lejzemnieki runā g, piem., žēcš 'geķis' Barkavā. Par to arī 200. §.

3. dž no dj zemgaliskajās izloksnēs un Kuršu kāpu latviešu runā tiek uzskatīts par varbūtēju zemgaļu valodas pazīmi, piem., vietvārds Džūkšte, kur dž no dj.

Endzelīns, Latv. val. gram., 165. lpp.; Di., III/2, 76.-77. lpp.

š

175. §. Latviešu valodā ir vārdi, kuros sastop

līdzskani š, piem., šūt, šāurs, zuši, gen. sunīša, škila, ceļš. Taču mūsu š mantotos vārdos nav baltu pirmvalodas *š turpinājums, bet gan jauna skapa, kam leišu valodā atbilst citas skapas. Latviešu š radies no līdzskapu savienojumiem ar j un arī asimilācijas dēļ.

1. Latviešu š radies no sj. Sal. la. šūt, lei. siūti (leišu si apzīmē mikstinātu s), pr. schuwikis 'kurpnieks', skr. syūtáh 'šūts'; la. dvešu, lei. dvešiū; la. būšu, lei. būsiu.

2. Latviešu š radies no tj. Sal. la. vsk. gen. vācieša, lei. vōkiečio (či = č); la. kvieši, lei. kviečiai. (Latviešu valodā te noticis pārveidojums - senā forma kvietis, sal. lei. kvietys, aizstāta ar formu kviesis; kā laši un lasis, tā arī kvieši un kviesis.)

3. Plaši sastopams š sena s vietā, kad s asimilējies nākamam vai iepriekšējam mikstinātam līdzskanī vai j. Sal. la. škila, lei. skilā; la. ceļš, lei. kēlias. Par to arī 202.-215.§.

Endzelīns, Latv. val. gram., 160. lpp.

ž

176.§. Mantotos vārdos sastop arī līdzskani ž. Arī tas nav mantots no baltu pirmvalodas, bet radies līdzīgi š-skapai.

1. ž radies no zj. Sal. la. vēzis, lei. vēzys, la. gen. vēža, lei. gen. vēžio; la. grīžu, lei. grēžiū. Par to arī 190.§.

2. Latviešu ž radies no dj. Sal. la. briēdis, lei. brīedis, la. gen. briēža, lei. gen. brīedžio; la. sprīēzu, lei. sprēndziū (sal. pag. sprīēdu); la. žūt, lei. džiūti; la. žaūt, lei. džiāuti. Par to arī 189.§.

3. $\check{z}$ radies, kad z asimilējies mīkstinātam līdzskanīam vai j , piem., režģis, žņaūgt; užjēmt Turlavā. Par to 192., 202.-204.š.

Endzelīns, Latv. val. gram., 160., 179.-180. lpp.

1

177.š. $\check{z}$ pieder pie līdzskaņiem, kas latviešu valodā radušies vēlāk.

1. Latviešu $\check{z}$ radies no $\check{l}j$. Leišu valodā tādām mūsū $\check{z}$ atbilst $\check{l}$ -skaņa. Piemēri: la. lāudis, lei. liāudis 'tauta'; la. gen. brāla, lei. gen. brólio; la. tag. ceļu, lei. kelīu.

Par to arī 193.š.

2. Vārda sākumā $\check{z}$ sastop aiz lūpeņiem sena j vietā. Leišu valodā šim mūsū $\check{z}$ vairs neatbilst $\check{l}$ -skaņa, piem., la. plaut, lei. pļauti 'griezt; plaut'; la. izl. blāurs 'slikts, riebiģs', lei. bjaurūs 'rie-biģs'.

Vārdu ar m- vai v- vārda sākumā latviešu valodā nav.

Celma beigās $\check{z}$ aiz lūpeņiem registrēts tikai augšzemnieku izloksnēs. Domā, ka tas ir arhaisms, jo būtu gaidāms, ka celma beigās noticis tāds pats pārveidojums kā saknes sākumā. Piemēri: dek. gen. drēblu 'drēbju', vietvārds Jauzemļi (= Jaunzemji), tag. kuopļu 'kāpju'. Par to arī 195.š.

3. Dzilajās augšzemnieku izloksnēs $\check{z}$ dažkārt aizstāj j , piem., kiuļa 'kūja', saūļa 'sauja' Lubānā, l'eilom 'lejam', šieilom 'sējam' Zvirgzdenē.

Verbu tagadnes formas ar $\check{z}$ augšzemnieku izloksnēs var būt skaidrojamas arī citādi. Par tām Endzelīns, Latv. val. gram., 787.-790. lpp.

4. $\check{z}$ radies ar asimilāciju mīkstinātu līdzskaņa

priekšā, piem., kaīkis, gen. aīna, staīla. Par to sīkāk 202.§.

5. Izloksnēs l radies l vietā, asimilējoties š, ž, č, ž, tā apliecinot, ka vēl samērā nesenā pagātnē tie bijuši mīkstināti līdzskapi, piem., maīšona 'maīšana' Preiļos. Par to 203.§.

6. Dziļajās augšzemnieku izloksnēs Latgalē l radies, l-skapai asimilējoties pamīkstinātiem p < pj, b < bj u.c., piem., gen. gulba 'gulbja', galviena 'galvīna' Zvirgzdenē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 158., 180.-181., 188.-195. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 148.-152. lpp.

Ķ

178.§. 1. Arī ķ latviešu valodā radies no kj. Tādam latviešu ķ atbilst k leišu valodā, piem., la. gen. mietura, lei. gen. menturio; la. dzeru, lei. geriu.

Latviešu izlokšņu lielākajā daļā ķ tagad aizstāts ar nemīkstinātu r. ķ zušanu sekmē arī tas, ka nu jau vairākus gadu desmitus to nelieto rakstos. Tas paver ceļu latviešu valodas fonētiskās un gramatiskās sistēmas pārkārtojumiem.

2. Kurzemes un augšzemnieku izloksnēs ķ var rasties arī ar asimilāciju, piem., murks² < murkis 'naušanas maks', čakā:ra² 'sakārņi' Stendē, purpēt² 'purpīnāt', bet pūpēt² 'pūt, sairt' Varakļānos.

Par to arī 202.-203.§.

Endzelīns, Latv. val. gram., 158., 180.-181., 188.-195. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 152. lpp.

179. §. 1. n latviešu valodā radies no nj. Tādā latviešu n atbilst ñ leišu valodā, piem., la. niurkstēt, lei. niurksóti 'būt drūms, kvernēt'; la. niurcīt, lei. niurkyti; la. gen. ruōna (nom. ruōnis), lei. gen. ruonio; la. špaukt, lei. sniauktī.

2. Augšzemnieku izlokšnēs n dažviet sastop aiz lūpeņiem j vietā, piem., zemaĩns 'zemjains' Vīpē.

3. n radies ar asimilāciju no n, piem., riņķis, reņģe.

4. Izlokšnēs n radies no n, asimilējoties sekojošam š, ž, č, ž, piem., brunšk 'brunči' Stendē, ruņč 'runči' Dundagā, daņči 'danči' Braslavā, žīņz < džindža 'slikts dzēriens' Stendē.

5. Dziļajās augšzemnieku izlokšnēs Latgalē n rodas no n, asimilējoties arī palatalizētiem līdzskaņiem, piem., pant' eņč² 'pantiņš' Nirzā. Vārda beigās ñ > n, piem., sud in 'šodien', maņ 'man' Zvirgzdenē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 157., 180., 188.-195. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 152. lpp.

180. §. Latviešu valodas izlokšņu lielākajā daļā tāpat kā latviešu literārajā valodā f ir sastopams tikai svešvārdos, piem., fronte.

Izlokšnēs šī skana ieviešas pamazām, bieži to aizstāj ar p, piem., pabrika 'fabrika', peřma 'ferma', pořmis 'forma' Braslavā.

Bet ir dažas latviešu valodas izlokšnes, kur šī skana sastopama arī mantotos vārdos. Sēliskajās izlokšnēs f runā y vietā tautosillabiskā pozīcijā aiz gara patskaņa vai divskaņa -s priekšā, piem., gvefē

'gova' Odzienā, izrō^{ef}is 'izrāvis' Sāvienā.

J. Endzelīns uzskata, ka spirantiska y izruna bijusi raksturīga latgaļiem.

Kuršu kāpās registrēta izruna afalš 'apaļš'. Pēc J. Endzelīna domām f te aizstāj pv-.

Endzelīns, Latv. val. gram., 156. lpp.; Di., III/1, 111.-112. lpp.; Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 14. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 136.-137. lpp.

h, ch

181. §. h un ch (ko apzīmē arī ar x, ç) latviešu valodas izlokšņu vairumam ir svešas skapas. Arī latviešu literārajā valodā tās sastop tikai svešvārdos, piem., halva, hipnoze, ihtiois.

Sēliskajās izlokšnēs šie līdzskapi sastopami arī mantotos vārdos. x vai k mēdz iespraust aiz gara krītoši intonēta patskapa vai divskapa, piem., aiskrāu^x-si² 'aizkrausi' Kalsnavā, nu^xšau^xsiet² cvlvā^xks² 'nošausit cilvēkus' Odzienā.

ç dažkārt stājas tautosillabiska j vietā aiz gara patskapa vai divskapa -s priekšā, piem., vēçs² 'vējš' Odzienā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 240.-242. lpp.; Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 14., 53. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 136.-137. lpp.

182. §. Mūsdienu latviešu valodas līdzskapi tāpat neviena vecuma. Blakus tādiem, ko esam mantojuši no baltu vai pat no ide. pirmvalodas, ir tādi, kas radušies, pārveidojoties baltu pirmvalodas skapām, vai kas ienākuši no svešām valodām.

Pārskata tabulas par līdzskapiem mantotos vārdos
Indoeiropiešu resp. baltu līdzskapu turpinājums

ide.	blt.	la.	lei.	pr.
*p, *ph	*p	p	p	p
*b, *bh	*b	b	b	b
*t, *th	*t	t	t	t
*d, *dh	*d	d	d	d
*k, *kh, *k ^h , *k ^h h	*k	k	k	k
*g, *gh, *g ^h , *g ^h h	*g	g	g	g
*k̂, *k̂h	*š (vai *ŝ)	s	š	s
*ġ, *ġh	*ž (vai *ẑ)	z	ž	z
*s	*s	s	s	s
*l	*l	l	l	l
*r	*r	r	r	r
*m	*m	m	m	m
*n	*n	n	n	n
*j	*j	j	j	j
*u	*u	v	v	v

Dažādās kombinācijās radušies līdzskani
latviešu valodā

k	š
g	ž
c	č
z	r
č	ņ
ž	

Tikai dažās izloksnēs arī

č
ž

Aizgūtu vārdu konsonantisms

183. §. Aizgūtos vārdos notiek līdzskaņu substitūcija. Daudz maz līdzīgi artikulējamas skaņas paliek it kā bez pārmaiņām, piem., la. duills (no vlv. duj 'neprātīgs'), bet artikulācijas ziņā atšķirīgākas vai noteiktos fonētiskos apstākļos aizguvējai valodai neraksturīgas skaņas aizstāj ar savas valodas raksturīgām skaņām. Te būs runa tikai par šādiem gadījumiem.

p

Senākos aizguvumos ar p (vai v) ir aizstāts germāņu valodu f, piem., peīve 'krāsa' (no vlv. verwe), pēdere 'atspere' (no v. Fedder), plīfte (no v. Flin-te) u. tml.

Endzelīns, Latv. val. gram., 167. lpp.; Di., III/1, 112. - 114. lpp.

b

Aizguvumos no germāņu valodām ar b aizstāj r, l priekšā vlv. y, piem., brīvs (no vlv. vri), brāket (no vlv. vraken), bručkastis (no vlv. vročkast), blīvēt (no vlv. vliēn).

Endzelīns, Latv. val. gram., 167. lpp.

k

Ar k aizstāj slāvu x un germāņu ch, piem., kaīns (laikam no senkrievu *xolpъ), elikts (no vlv. elicht), skrāmba (no vlv. schramme), skriīveris (no vlv. schrīwer).

Endzelīns, Latv. val. gram., 162. lpp.

j

Izloksnēs dažos aizguvumos no vācu valodas runā j

gaidāma ģ vietā, piem., ģipts 'inde' (no v. Gift)
Braslavā, Alūksnē un citur. Varbūt te atdarināta Bal-
tijas vāciešu izruna, kas vārda sākumā palatāla pat-
skaņa priekšā ģ vietā runājuši j.

Masing O. Niederdeutsche Elemente in der Um-
gangssprache der baltischen Deutschen. - Riga,
1926, S. 27.

v

Ar v aizstāts germāņu f, piem., vīle (no vlv. vī-
le, sal v. Feile), pravietis (no vlv. prophēte, gr.
prophētēs), vāte (no vlv. vat) u. tml.

Endzelīns, Latv. val. gram., 156. lpp.; Di.,
III/1, 112.-114. lpp.

k

Ar k aizgūtos vārdos aizstāts leišu k, kuršu t'
(no tj), krievu k un t', germāņu k, ch, lībiešu un
igauņu k (palatālu patskaņu priekšā). Piemēri: kiř-
mis (no lei. kirmis 'tārps'), kakis (no kuršu *katis,
gen. kat'a; no genitīva t' ieviesies vēlāk arī nomi-
natīvā), izl. kilis² 'kuilis' (sal. kr. кулак), kuř-
mis (no kr. толка), zeke (no lv. zöcke), kilis
(no vlv. kil), šķeres (no vlv. schere), ķepa (no līb.
kāpā), ķila (no līb. kī'l; apostrofs apzīmē lauztu
intonāciju), izl. ķeresi 'pirts vai rijas krāsns ak-
meņi' (no ig. keres).

Aizgūvumos no vācu valodas k radies t vietā aiz
š, piem., šķuōvēt (no v. stowen 'sautēt').

Senāk ienākušos svešvārdos k aizstāj ch, piem.,
ķirurgija (sal. gr. cheir 'roka', érgon 'darbs').

Endzelīns, Latv. val. gram., 162. lpp.

ģ

Ar ģ aizgūvumos aizstāts leišu ģ, kuršu un krievu

d, germāņu, lībiešu, igauņu g palatālu patskaņu priekšā. Piemēri: geļzīs (no lei. gelzīs 'dzelzs'), izl. gelbēt 'glābt', palīdzēt (no lei. gēlbēti), bezguogis 'bezgodis' Kabilē (d no dj vispirms bijis ģenitīvā, pēc tam ieviesies arī citos locījumos, skat. ME), suogis (no senkr. svuops), gekis (no vlv. geck), meņģe (no līb. māng 'spēle, spēlēšanās').

Endzelīns, Latv. val. gram., 164. lpp.

l, ž

"Aizguvumos no vācu valodas ir sastopams bieži šņ-, šļ- no šn-, šl- (istos latviešu vārdos šādu savienojumu trūkst); piem., šņūdre, dial. šļaka (blakus šlaka) "Schlag" u.c.." (Endzelīns, Latv. val. gram., 208. lpp.)

Līdzskaņu pārveidojumi kombinācijās

184.§. Runas plūsmā, kur cilvēks sekundē izrunā 4 līdz 5 zilbes, ir svarīgi, lai skaņas, kas cita citai seko zilbē resp. vārdā, būtu tā kombinētas, ka tās viegli izrunājamas un uztveramas. Katrā valodā ir skaņu kombinācijas, kas runātājiem no šāda viedokļa ir pieņemamas vai nepieņemamas. Gan dažādos novados, gan laika gaitā šīs kombinācijas dažādu faktoru ietekmē mainās. Tādējādi savā starpā sāk atšķirties radu valodas, kas cēlušās no viena pirmavota, un vienas valodas izloksnes resp. dialekti. Sal., piem., 169.-170.§ minētos latviešu un leišu valodas faktus.

Skaņu pārmaiņām parasti ir sistēmas raksturs. Tas nozīmē, ka skaņa resp. skaņu grupa mainās nevis vienā vārdā, bet noteiktā pozīcijā visos vārdos. Tāpēc arī ir iespējams runāt par skaņu likumiem. Valodas fakti tomēr liecina, ka skaņu likumi dažkārt neaptver visus vārdus. Svarīgs priekšnoteikums var izrēdīties vārda

lietošanas biežums resp. piederība pie noteiktas vārdsķiras un citi faktori. (Sal. nom. tūs, bet tiūs² Braslavā, ceļš, bet dzils Alūksnē.) Jāievēro, ka skaņa vai skaņu grupa, mainoties kādā noteiktā pozīcijā, pārējās pozīcijās saglabājas (sal. šķila, bet skaldīt). Tas, kas valodā resp. izloksnē nav pieņemams vienā laika posmā, ir tai pilnā mērā pieņemams citā laika posmā vai novadā (sal. ķirurgs, bet kilohercs; vārna, bet var^ana Blīdienē).

Latviešu valodā daži no baltu pirmvalodas mantotie līdzskapi noteiktās kombinācijās vai nu pārvērtušies par citu skaņu, vai zuduši. Noteiktā apkaimē var ierasties arī kāds tur senāk nebijis, tātad etimoloģiski nemotivēts līdzskanis. Parastākās pārmaiņas valodās līdzskaņu grupās ir asimilācija, disimilācija, arī metatēze. Pārmaiņas līdzskaņu grupās ir dažāda senuma, un skaņu likumu darbošanās laiks ir dažāda ilguma.

Latviešu valodai tipiskos pārveidojumus līdzskaņu grupās ir noskaidrojis un savos darbos sistematizējis J. Endzelīns.

Endzelīns, Di., II, 74.-83. lpp.; III/2, 397. lpp.; Anttila, Introduction, p. 57-87.

Līdzskaņu liktenis vārda beigās

185. §. Vārda pašas beigas jeb vārda absolūtās beigas ir pozīcija, kur valodās parasti ar līdzskapiem notikušas kādas pārmaiņas. Latviešu valodā vārda beigās sastopamies ar līdzskaņu zudumu un pārmaiņām balsīgumā.

Līdzskaņu zudums

No mantotajiem ide. līdzskapiem vārda absolūtajās beigās jau baltu pirmvalodas periodā droši pārstāvēti ir tikai trīs līdzskapi - -s, -r, -n. Latviešu

valodā no tiem saglabājušies as un ar: as ir dažādu locījumu galotnēs, ar adverbos, dažās partikulās un prepozīcijās. Piemēri: la. ass (lei. ašs, pr. assis, lat. axis), dzīvas (lei. gývas, lat. vívus); adv. kur (lei. kuř), prep. par (lei. peř, pr. per, lat. per, gr. per), partik. ir 'arī' (lei. if, pr. ir), ar (lei. ař 'vai').

Tagad vārda absolūtajās beigās latviešu valodā sastopami dažādi līdzskaņi, bet tie tur nokļuvuši sakarā ar gala zilbes patskaņu zudumu. Piemēri: tag. 3.p. klab (lei. klāba), ved (lei. vēda), aug (lei. auga), pērk (lei. peřka), dzen (lei. gēna), caļ (lei. kēlia), kriit (lei. kriřta).

Parasti vārda beigās nokļuvušie līdzskaņi ir saglabājušies, tomēr runā, sevišķi izloksnēs, noteiktos gadījumos tie var zust. Jaunāks līdzskaņu zudums vārda beigās sastopams visos latviešu valodas dialektos, bet ne vienmēr vienos un tais pašos gadījumos. Dažkārt līdzskaņa zudums ir fonētisks, dažkārt uztverams par morfoloģisku īsinājumu.

Lejzemieku izloksnēs mēdz zust tautosillabisks j aiz gariem patskaņiem un divskaņiem, piem., tag. 3.p. jā 'jāj', klā 'klāj', rau 'rauj', šau 'šauj'. Tāmieku izloksnēs j var zust arī aiz īsa patskaņa, piem., tag. 3. p. re 'rej'.

Samērā plaši tiek atmests beigu r vienzilbes vārdos, ja zudums nerada homonīmiiju, piem., a 'ar', ku 'kur', bet tur (adv.).

Mēdz zust arī citi līdzskaņi bieži lietojamos vārdos, ar to it kā taupot runas enerģiju, piem., adv. ciē 'ciet', klā 'klāt', tag. 3. p. duô 'dod', adv. pēr 'pērn'. Arī literārajā valodā lietojamā partikula lai redusies no laid, kas sastopams vēl 17. gadsimta rakstu valodā. Nelokāmo vārdšķiru vārdos līdzskaņis

zūd arī aiz ģīsa patskapa, piem., tā 'tad', ka 'kad'.

Arī literārajā valodā ir interjekcijas un partikulas, kurās zudusi vesela zilbe, piem., dzi < dzirdi, raū < raūgi, diēz < diēvs zin.

Endzelīns, Latv. val. gram., 168.-169. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 162.-

163. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 113-115.

Balsīguma zudums izlokšanās

(+)	-	+
-----	---	---

L V A

Balsīgie troksneņi leņzemnieku izlokšanās vārda beigās savu balsīgumu saglabā tāpat kā literārajā valodā, bet augšzemnieku izlokšņu vairākumā tie kļūst nebalsīgi, piem., auk 'aug', vat 'ved'. Troksneņu balsīguma zudums vārda beigās pazīstams arī leņšu augštaišu izlokšanās. Tā kā šāds balsīguma zudums raksturīgs slāvu valodām, tad A.Ābele un J.Endzelīns domā, ka Latvijas austrumu novados šī parādība radusies slāvu valodu ietekmē.

A.Ābele, FBR, 20. sēj., 219. lpp.

Dziļajā tāmnieku izlokšanās Puzē vairākjilbju vārdu beigās balsīgi troksneņi tiek runāti nebalsīgi vai pusbalsīgi, piem., dsk. nom. nabek 'nabagi', brišm mik 'briesmīgi', pederik 'piederīgi'.

Plašāk par to L.Krautmane, FBR, 20. sēj., 16. lpp.

Nebalsīgu troksneņu pārvēršanās par pusbalsīgiem

+	-	-
---	---	---

L V A

Dundagas un citās dziļo tāmnieku izlokšanās vārda

(kā arī priedēkļa un salikteņa pirmās daļas) beigu nebalsīgais troksnenis kļūst pusbalsīgs resp. balsīgs, ja vien aiz šā līdzskaņa nav zudis kāds patskanis. Piemēri: tag. 3. p. siṭ resp. siḍ (pag. siṭ 'sita'), liek resp. lieg (pag. lik 'lika'), ceṭ resp. ceḥ (pag. ceṭ 'cepa'), abloḥs < aplaḥs 'aploks', pligoḥs² 'plikausis'.

Pēc A. Ābeles domām pastiprināta uzsvērtās zilbes izruna novedusi pie neuzsvērtu zilbju vājinājuma, kas parādās arī līdzskaņu izrunā - nebalsīgu troksneņu vietā tiek runāti pusbalsīgi troksneņi.

Endzelīns, Latv. val. gram., 170. lpp.; A. Ābele, FBR, 6. sēj., 22.-30. lpp.; FBR, 9. sēj., 176.-180. lpp.

Tautosillabisku nāseņu liktenis

186. §. Kaut arī n latviešu valodā ir mantots no tālas pagātnes (skat. 165. §), ir pozīcijas, kur tas nav saglabājies.

Sens un latviešu valodai raksturīgs ir tautosillabiska n zudums, par ko aizrādīts 54., 58. un 63. §. Patskaņu savienojumi ar tai pašā zilbē sekojošu n ir devuši divskaņus vai garus patskaņus. Sal. la. uōdže, lei. angis, pr. angis 'čūska'; la. uōzučle, lei. āžuolas, pr. ansonis (= anzōnis); la. plekt(a)s, lei. pektas, pr. penckte; la. clest, lei. kēsti; la. grīda, lei. grinda, pr. vietvārds Grindos; la. īsa, lei. īsas, pr. vsk. ak. īsan; la. lūks, lei. lūkaš, pr. lunkan; la. siṭṭ, lei. siṭṭi, tag. 3. p. siuņčia.

Savienojumu an, en, in, un pārveidošanās notikusi jau pirms 1200. gada. Par to liecina Latvijas vietvārdu rakstījumi 13. gadsimta vēstures avotos, piem., Rīga (= Rīga) un ne Rīnga Indriķa Livonijas hronikā (ap 1225.g.). No germāņu valodām aizgūtais vārds mūks

(sal. zviedru un dāņu munk) savukārt liek domāt, ka tad, kad senlatvieši iepazīnās ar šo vārdu, an, en, in, un vēl nav bijuši pārveidojušies, jo citādi un šai vārdā būtu saglabājies. Var uzskatīt, ka ar mūkiem un vārdu mūks senlatvieši varēja iepazīties, sākot vismaz ar 9. gadsimtu, kad skandināvu avotos sāk minēt šejienes zemes un tautas. Tātad jāsecina, ka savienojumu an, en, in, un pārveidošanās notikusi laikā starp 9. un 13. gadsimtu.

Mūsdienu latviešu valodā tomēr ir vārdi resp. formas ar tautosillabisku n, piem., slīnks, tiņte, gāns, sūns, vsk. dat. mān. Jauni diftongiski savienojumi an, en, in, un latviešu valodā ir aizguvumos un mantotos vārdos.

Aizguvumi ar tautosillabisku n ir no germāņu valodām, piem., dañcis (no vlv. daniz), pañne (no vlv. panne), ruñkulis (no v. Runkel), tiñte (no v. Tinte), no slāvu valodām, piem., baranka (no kr. баранка), cinga (no kr. цинга), no Baltijas somu valodām, piem., kañgars (no līb. kāngar), puñduris (no līb. resp. ig. pundar), no leišu valodas, piem., ģints (no lei. gentis), un no kuršu valodas, piem., dziñtars, lēnkt, leñce, meñca. Tautosillabisku n sastop, protams, svešvārdos, piem., inventārs, konvents, antante, punkcijs.

Tautosillabiskais n tādējādi ir zināms rādītājs aizguvumu senuma noteikšanai.

Mantoti vārdi resp. formas, kur tagad ir tautosillabisks n, parasti aiz n ir zaudējuši kādu patskani. Tā gāns cēlies no ganas, 3.p. džen no džena (refl. dženas, sal. arī lei. gāna), piñ no piņa (refl. piņas, sal. lei. piņa), sūns no sunis. (Skat. arī 102. s.)

Tautosillabiskais n mantotos vārdos resp. formās

liecina, ka gala zilbes isā patskaņa zudums latviešu valodā noticis vēlāk par senā an, en, in, un pārveidojumu. Kad *pin̄ti jau bija pārvērties par *p̄iti, tag. 3. p. vēl bija *pina, pag. *pinā. Tikai vēlāk radušās tagadējās formas pīt, pīn, pina.

Dažos vārdos tautosillabisks n radies ar disimilāciju, piem., skāngals no skālgals, linceļš no lilceļš 'lielceļš' Kalncempjos, citos pēc analogijas, piem., skanēt blakus ir skan̄dināt tāpat kā blakus gulēt ir gūdināt.

187. §. Tautosillabisks m latviešu valodā ir saglabājies tāpat kā citās baltu valodās. Piemēri: izl. drāmblis 'izēdājs' (lei. drāmblys 'zilonis'), izl. kremstīt, kremstīt blakus krimst (lei. krimsti), siņts (lei. šifitas), tūmsa (lei. tamsā), kruņslis (lei. krumslys).

Šai sakarā jārunā par gadījumiem, kur latviešu valodā ir uo, ie, ī, ū ar p vai b aiz tā, bet leišu valodā gaidāmā an, en, in, un vietā - am, em, im, um. Piemēri: la. zūobs, lei. žam̄bas 'šķautne'; la. piēpe, lei. kēmpē (no pempē); la. lūp, lei. lūpa; la. klūp, lei. klūpa. Latviešu uo, ie, ī, ū arī sādus gadījumos radušies no an, en, in, un, jo leišu valodā notikusi asimilācija - n (zobu nāsenis), asimilējoties lūpenim p resp. b, kļuvis par m (lūpu nāseni). Tāpēc var noderēt apkopojoša rakstura tabula:

blt.	la.	lei.	pr.	krš.	blt.	la.	lei.	pr.	krš.
*an	uo	an/ą	an	an	*am	am	am	am	am
*en	ie	en/ę	en	en	*em	em	em	em	em
*in	ī	in/i	in	in	*im	im	im	im	im
*un	ū	un/u	un	un	*um	um	um	um	um

Endzelīns, Latv. val. gram., 170.-173. lpp.;
Di., II, 144.-159., 504.-512. lpp.

Līdzskaņu savienojumi ar j

188.§. Tipiska pozīcija, kur mēdz notikt līdzskaņu pārmaiņas, ir atrašanās blakus j-skaņai. j ietekmē artikulācija tiek pārvirzīta uz palatālo skaņu zonu un līdzskaņi tiek mīkstināti.

Baltu pirmvalodā j (= j) varējis būt aiz *t, *d, *s, *š, *ž, *l, *r, *n, *k, *g, *p, *b, *m, *u, kam sekojis velārs patskaņis. Starp līdzskaņi un palatālu patskaņi j bijis izzudis. Par šo baltu valodu raksturīgo īpatnību skat. J. Endzelīns, Di. IV/2, 415. lpp.

Nav zināms, kad līdzskaņu savienojumi ar j sākuši pārveidoties, laikam jau pēc atsevišķu baltu valodu nošķiršanās. (Līdzskaņis *š latviešiem tolaik jau bijis sakritis ar *s, *ž ar *z.) Tas bijis ilgstošs process, kurā j parasti pilnīgi saplūdis ar iepriekšējo līdzskaņi un radušās jaunas, līdz tam mūsu valodā nebijušas skaņas. Tāpēc līdzskaņu savienojums ar j ir nozīmīgs jautājums latviešu valodas vēsturē.

Zinkevičius, Liet.k. k., 121.-122. lpp.

189.§. Baltu pirmvalodas savienojumi *tj, *dj baltu valodās nav pārveidojušies vienādi.

blt.	la.	lei.	pr.	krš.
* <u>tj</u>	š	č' t'	? t'	t'
* <u>dj</u>	ž	ž' d'	? d'	d'

aukšt.žem.

Latviešu valodā no baltu pirmvalodas savienojumiem *tj, *dj radušies špācepi - š, ž, bet leišu valodā mīkstinātas afrikātas. Arī latviešu š, ž sākot-

nēji bijuši mīkstinātas skaņas, mīkstinājumu tie zaudējuši vēlāk. (Tāpēc to priekšā e, ē ir šauri!) Piemēri: la. vācietis, briēdis, gen. vācieša, briēža, bet lei. vókiētis, bríēdis, gen. vókiečio, bríedžio; la. tag. 3. p. ciēs, gūž, pag. cieta/ciete, āuda/āude, bet lei. tag. 3. p. keñčia, āudžia, pag. keñte, āudē; la. žāūt, bet lei. džiāuti.

Tā latviešu valodā no jauna ieradās līdzskani š, ž, tikai tie neatbilda leišu š, ž.

Par verbūtēju zemgalisku īpatnību J. Endzelīns uzskata č no *tj un dž no *dj Zemgales vietvārdos Zemaiči (mājas Kurmenē) un Džūkete.

Kursismu un Kurzemes vietvārdu izprašanai jāzina, ka kursu valodā no savienojumiem *tj, *dj radušies t', d', ko latvieši atveidojuši ar k, g. Par kursismu atzīst vārdu kaķis. (Par to runāts 183. §.) Sal. Vidzemes izloksņu vārdu kaķene 'kaķene', lei. katē 'kaķis' un kr. koč 'runcis'. Ar k kursiskā t' (no *tj) vietā radies vietvārds Apriķi (sal. senos dokumentos v. Appreten), Lipaiki (vecos dokumentos v. Lippayten), Āzviķi jeb Āzvīki (blakus iedzīvotāju nosaukumam āzvitnieki resp. āzvītnieki).

Savienojums *tja, *dja leišu valodas žemaišu dialekta vienā daļā pārvērsts par *tje, *dje un tālāk par te resp. de. Tas ir novads, kur kādreiz dzīvojuši kurši, tā ka izrunā ja'ut'e (= lit. val. jāučio) 'vērša', m'ē'd'e (= lit. val. mečžio) 'koka' var izpausties kursu valodas ietekme.

Endzelīns, Latv. val. gram., 177., 179. lpp.; Di., III/2, 52., 76.-77. lpp.; A. Ābele, FBR, 20. sēj., 219. lpp.; E. Hauzenberga, FBR, 12. sēj., 129.-130. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 134.-135. lpp.; Liet. dial., 87.-90. lpp.; Grinaveckis, Žem. t. ist., 288.-298. lpp.

190. §. Otrs latviešu valodas špāceņu avots ir svelpeņu savienojums ar j.

blt.	la.	lei.	pr.
*šj	š	ś	š
*šj	š	ś'	š
*žj	ž	ž'	?ž

Baltu pirmvalodas *s un *š resp. *ś, *z un *ž resp. *ž sakritums par s resp. z ir noticis pirms līdzskaņu pārmaiņām j ietekmē. Latviešu valodā tāpēc bija tikai savienojums *sj no baltu pirmvalodas *šj un *šj resp. *śj un *zj no baltu pirmvalodas *žj resp. *žj. Vēsturisko atšķirību rāda vienīgi leišu valodas atbilstes. (Par baltu *š resp. *ś - 160. §.)

Piemēri: la. šūt, lei. šūti, pr. schuwikis 'kurpnieks'; la. uōsis, gen. uōša, lei. uōsis, gen. uōsio; la. tag. 3. p. rauš, pag. rausa / rause, lei. tag. 3. p. raūsia, pag. raūšē; la. nēsis, dsk. nēši, lei. nēšiai; la. vēzis, gen. vēža, lei. vēžys, gen. vēzio; la. tag. 3. p. griēz, pag. griēza / grieze, lei. tag. 3. p. griežia, pag. griežē.

A. Ābele, FBR, 20. sēj., 218.- 219. lpp.;

Endzelīns, Di., II, 579. lpp.

191. §. Īpaši jārunā par skaņu kopu stj, zdj pārveidojumiem. Tādi savienojumi rodas ē-celmu, i-celmu un (i)io-celmu atkarīgajos locījumos vārdiem ar -ste, -zde, -sts, -stis, -zdis (piem., rīkste, izl. zvaižde, bārksts, garastis, izl. bezdis). Dsk. genitīvā tiem ir divējādas formas, piem., rīkšu, zvaižu vai rīkšku, *zvaižgu (sal. ekružgu no skružde 'skudra' Sesavā). Pēc J. Endzelīna domām skaņu kopas sākotnēji varbūt vienkāršotas, izmetot t un d. Tātad stj)

> ej > š un zdj > zj > ž. Tā radušās formas rikšu, zvaizu.

Vēlāk to locījumu ietekmē, kur t resp. d bija saglabāts, skaņu kopa stj, zdj tikusi restaurēta no jauna. Jaunais stj > st > šk, bet zdj > zd > žg. Un tā senāko daudzskaitļa paradigmu rikstes, rikšu, rikstēm ... nomainīja paradigma rikstes, rikšku, rikstēm... u. tml. Dažkārt svarīgi ir citi motīvi. Lai izvairītos no līdzskaņu grupas kšk, izloksnēs runē, piem., īkstis 'īkšķis', gen. īkša blakus dsk. genitīvam kašku (no kaste).

"Zemgales un Kurzemes izloksnēs ir sastopami arī tāpat kā leišu valodā - šč, ždž no stj, zdj: daudzsk. gen. aščugalu (citur: aščugalu).., skruždžu "skudru" .., vietvārds Gruždži (blakus Gružgi) Sesavē, ščavas (citur: škavas) Jaunpilī. Izloksnēs pie Lietuvas robežas (kā Aknīstē, Kaldabrupē u.c.) šč resp. ždž varētu būt lituānisms.., citur - kā Jaunpilī u.c. - tas varbūt ir paglābta zemgaliska īpatnība.." (Endzelīns, Latv. val. gram., 178.-179. lpp.)

192.g. Ja teikumā vai vārdā morfoloģiskā sadūrā t, s, z nokļūst j priekšā, tad šur tur izloksnēs rodas tj > k, š(j) un ž(j), piem., akēma no atiēma, mēs jau no mēs jau, užjēmt no uzjēmt.

Jaunākos laikos latviešu valodā vērojama tendence nelietot j ietekmē radušos līdzskapus modernos divzīlbu personvārdos ar -tis, -dis, augsvārdos, parasti aizguvumos, ar -se, -ze, -(s)te, -sts, kur tos prasa senie locīšanas modeļi, piem., Atis, gen. Ata, Aldis, gen. Alda, brīze, dsk. gen. brīzu, torte, dsk. gen. toršu u. tml. Šī tendence varbūt sākusies ar vairīšanos no homonīmijas: dsk. gen. vārdiem mutē un muša dabiski ir vienāds - mušu, tāpat vārdiem kaste un kašķis - kašku.

Literārajā valodā nostiprinājušās formas pasu,
valetu u.c.

Endzelīns, Latv. val. gram., 177.-180. lpp.;
Stang, Vergl. Gramm., S. 105.-106; L.Cepļītis,
LVKJ, 17. laid., 216.-220. lpp.; FBR, 20. sēj.,
277. lpp.

193. §.

blt.	la.	lei.
*l ₁	ļ	l'
*r ₁	ŗ	r'
*n ₁	ņ	n'

ļ, ŀ, ņ savienojums ar j devis latviešu valodai līdzskanus ļ, ŀ, ņ. Leišu valodā šim mūsu skanēm atbilst mazāk mīkstinātas skapas. Piemēri: la. tag. ceļu, lei. keļiū; la. gen. brāļa, lei. brólio; la. tag. dzeru, lei. geriū; la. gen. pavasara, lei. pavāsario; la. gen. zīrna, lei. žirnio.

Rakstos tagad ŀ neapzīmē, un tautas mutē tas dzirdams tikai vienā izloķņu daļā, sevišķi Kurzemē, kur tā vietā runā arī rj.

Der zināt, ka 16. gadsimta rakstos, kas nabadzīgi atspoguļo mūsu valodas skapas, ŀ tomēr ir rādīts, piem., beth thas baryo und glabbo to (1586. gada katehismā).

Endzelīns, Latv. val. gram., 180.-181. lpp.; Di., II, 34.-35. lpp.; A.Ābele, FBR, 9. sēj., 90. lpp.; A.Breidaks, B, I priedas, 41. lpp.; R.Grišle, Karogs, 1989, N° 4.

194. §.

blt.	la.	krš.	lei.
*k ₁	o	o	k'
*g ₁	3	3	g'

Jauni līdzskapi latviešu valodā radušies arī no baltu pirmvalodas aukslējeņu savienojumiem ar j: *ki > c, *gi > ģ. Leišu valodā k resp. g tikai palatalizēts. Piemēri: la. caķrs, lei. kiāuras; la. Ruca-va, lei. Rūkiava; la. dsk. gen. gcu, lei. akiū; la. tag. ļecu, lei. lekiū; la. dsk. gen. rudzu, lei. ru-giū; la. tag. rēdzu, lei. regiū.

Celma beigās gaidāmā c, dz vietā (i)io-celmu substantīvu vairākos locījumos tagad ir č, dz. Piemēri: la. gen. lāca, lei. lócio; la. dadža, lei. dāģio; la. dsk. gen. lācu, lei. lokiū; la. dsk. gen. dadžu, lei. dagiū; la. dsk. ak. lācus, lei. lócius; la. dsk. ak. dadzus, lei. dagiūs; la. dsk. lok. lācuōs, lei. lokuose; la. dsk. lok. dadžuōs, lei. dāģiuosē.

Gaidāmo c, dz sastop sur tur izlokenēs; ir arī uzvārdi un vietvārdi ar regulāro c no kj un dz no gj, piem., Lācgaļvis, Lāckāja.

Visā valodā ar seno dz no gj dsk. genitīvā, akuzātīvā un lokatīvā tiek runāts vārds rudzi, jo parasti tas lietojams daudzskaitlī. Paradigma rudzi, rudzu, rudziem, rudzus, ar rudziem, rudzuos nesķita pretrunā ar pārējo (i)io-celmu daudzskaitļa formām, kur tagad tāpat ir viens un tas pats līdzskanis galotnes priekšā visos locījumos, piem., medpi, medpu, medpiem, medpus utt. Tiem vārdiem, kam parasti lietojams arī vienskaitlis, sistēma prasījusi sekundāru mīketinājumu: blakus paradigmām brālis, brēla, brāļam, brāli utt., lasis, laša, lašam, lasi utt. nevarēja palikt paradigma lācis, lāca, lācam, lāci utt. Tāpēc regulārais c resp. dz tika aizstāts ar cj/č resp. dzj/dž, kas tad tālāk pārvērtušies par č, dz un ieviesušies visur tur, kur pārējās (i)io-celmos celma beigu līdzskanis, savienojoties ar j, bija pārveidojies.

Jauninātas ir arī ē-celmu un i-celmu dsk. ģeni-

tīva formas vārdiem, kas beidzas ar -ce, -dze resp. -cs, -dzs, piem., prece (lei. prēkē), kaudze (lei. kaugē), acs (lei. akis), nodze² Sakstagalā (lei. angis). Blakus regulārajam genitīvam acu ir preču (ne vairs precu), kaudžu (ne kaudzu). Sal. lei. dk. gen. akiļ, kaugļ, prēkiļ, angiļ.

Verbu formās sekundārs c, dz jotējums sastopams izloksnēs pag. ē-celmu vsk. 1. personā, piem., brauču 'braucu', sal. lei. braūkiāu 'svitroju; brauciju'.

*kj, *gj pārveidojums tiek uzskatīts par vienu no pirmajiem līdzskaņu pārveidojumiem savienojumā ar j. K.Stangs pat pieļauj iespēju, ka k̄, ḡ no *kj, *gj varējuši būt jau baltu pirmvalodā. Par to, ka latviešu c, dz no *kj, *gj ir ļoti seni, liecina platais e, ē to priekšā, piem., lecu, rodzu. Tātad tai laikā, kad latviešu valodā sākusies e, ē izrunas atkarība no sekojošām skaņām, c, dz jau bijuši depalatalizēti. K.Stangs arī domā, ka tieši c, dz depalatalizējums bijis par cēloni sekundārajam palatalizējumam iepriekš aplūkotojos gadījumos.

Endzelīns, Latv. val. gram., 181.-182. lpp.; Di., I, 290.-294. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 88-89; A. Augstkalns, FBR, 17. sēj., 100. lpp.

195. §.

blt.	la.	lei.
* <u>pj</u>	pj- : -pj-	pj- : -p-
* <u>bj</u>	bj- : -bj-	bj- : -b-
* <u>mj</u>	- : -mj-	- : -m-
* <u>vj</u>	- : -vj-	- : -v-

Latviešu valodā atšķirībā no leišu un pršu valodas lūpeņu savienojumi ar j ir devuši lūpeņu savienojumu ar ļ. Sal. pr. piulan (=pjūklan) 'sirpis', lei.

pjāuti un la. plaut; lei. bjaurūs 'riebīgs, nejauks'
un la. izl. blaurs. j vietā l aiz lūpeņiem bijis arī
slāvu pirmvalodā un patvēries vēl krievu valodā,
piem., пленуть 'splaut', tag. l. p. люблю 'mīlu'.

Var būt, ka l senā j vietā aiz lūpeņiem latviešu
valodā bijis ne tikai saknes sākumā, bet arī celma
beigās tāpat kā krievu valodā. Tādā gadījumā Latgalē
registrētais dsk. gen. drēblu 'drēbju', vietvārds
Jaūdzemji 'Jaunzemji' būtu arhaisms. Taču pilnīgi
droši tas nav, jo j vietā atrod l arī citās pozīcijās.
Preiļos, piem., pierakstīta tautasdziesma

taulojis, bruolilen,

sev tauloj, man tauloj;

sev tauloj kuplu lipu,

man uorvsku ūzulen. Tdz. 41274.

Ja pieļauj, ka celma beigās tiešām bijuši pl, bl,
ml, vl, tad pašreizējie savienojumi šai pozīcijā ir
jauninājumi. Pēc J. Endzelīna domām te noticis pār-
veidojums pēc analogijas: kā pūlis, gen. pūla, tā
klēpis, gen. *klēpa > klēpja. Sal. po. ziemia un kr.
земля, po. lubię un kr. люблю.

Sakarā ar jaunievietā j likteni aiz lūpeņiem cel-
ma beigās visos dialektos var nošķirt trīs izlokšņu
grupas: pirmajā izlokšņu grupā j saglabāties visās
vārdu šķirās tāpat kā literārajā valodā; otrā izlok-
šņu grupā j aiz lūpeņiem patvēries adjektīvos un no
tiem atvasinātās formās, bet zudis substantīvu un
verbu formās; trešajā izlokšņu grupā j aiz lūpeņiem
zudis visnotaļ. Per to skat. arī 227. §.

Endzelīns, Latv. val. gram., 173.-177. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. 1st. gram., 1, 151.

lpp.; A. Брейдак, ВСИ 1980, с. 37-40.

Līdzskaņu pārmaiņas
palatālo patskaņu priekšā

196. §. Palatālo jeb priekšējās rindas patskaņu priekšā, artikulējot līdzskani, mēles vidējā daļa jau priekšlaikus var pacelties pret cietajām aukstējām, un rezultātā līdzskanis kļūst "mīkstāks", palatalizējas. Latviešu valodas attīstības senākos posmos palatālu patskaņu priekšā artikulācija ir mainījusies tikai diviem līdzskapiem - k un g. Ir novērots, ka aukstējiepi valodās mēdz būt visjutīgākie pret sekojošu j vai palatālu patskani.

austrom- baltu	la.	lei.
*k + *i + *e *ei/ie	c + ī ei/ie	k + ĭ ei/ie
*g + *e *e	ǰ + ē ē	ǰ + ē ē
*sk + *i + *e *ei/ie	šk + ĭ ei/ie	šk + ĭ ei/ie
*zg + *e *e	žg + ē ē	žg + ē ē

Baltu pirmvalodas līdzskapi *k un *g, ja tie nav bijuši aiz ε resp. z, palatālu patskaņu priekšā latviešu valodā ir pārvērtušies par c un dz (tāpat kā savienojumā ar j). Šis pārveidojums ir viens no senākajiem mūsu konsonantismā. J. Endzelīns spriež, ka tas ir senāks par *an, *en, *in, *un pārveidojumu. Piemēri: la. cits, lei. kītas, pr. vek. ak. kittan; la. dzērve, lei. gērvē, pr. gerwe; la. aūdzēt, aūdzināt, aūdzēlīgs, aūdzēis, aūdzēknis : aūgt, aūgums, aūguo-
nis, aūgšana, lei. āugti.

Kureas vietvārdi un apvidvārdi liecina, ka šāds pārveidojums noticis arī kuršu valodā, piem., Cīrava, Landze, Cāre, paīcele 'peļķe', kaficināties 'taupīgi

apieties', linošt 'svētīt svētkus', ceņtrs² 'bargs, nedraudzīgs'.

Izloksnēs, sevišķi Kursā un Kuršu kāpās, kā norāda J. Endzelīns, gaidāmā dz vietā vairākos vārdos runā z, piem., Zīras vai Dzīras, sal. lei. giriā 'mežs, gārša', zelme 'dzelme' ME, lei. gelmē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 184.-185. lpp.; Di., I, 290. lpp. skk.; Di., III/1, 355.-357. lpp.

k, g palatālu patskaņu priekšā pārvērties jau pirms gala zilbju vokālisma pārmaiņām. Tāpēc tāda -i priekšā, kas cēlies, saīsinot -ai, k, g nav pārveidoti. Šāds -i ir tagadnes un pagātnes ā-celmu vsk.2. personā, piem., la. saki, lei. sakaf; la. āugi, lei. āugai; arī nomena ā-celmu senajā vsk. datīvā, piem., ruoki, kas saglabājies izteicienā pa labi / kreisi ruoki. Ar -i no -ai ir arī adverbi no adjektīviem, piem., la. latviski, lei. lātviškai; la. ilgi, lei. ilgai.

k, g runā arī o-celmu vsk. nominatīvos, kur, gala zilbes īsajam a izkritot, rastos grūti izrunājama skaņu kopa; šis a izloksnēs vietumis ir paturēts, bet visbiežāk pārveidots par i, piem., la. izl. seškis, ak. sešku, lei. ššškas; la. izl. mazgis, ak. mazgu, lei. māzgas 'mezgls'. Starp citu, arī G. Mancelim ir Ma/ghis, Ma/ghu me/t.

197. §. Starppakāpe starp baltu pirmvalodas *k, *g un latviešu c, dz palatālu patskaņu priekšā ir bijusi *k, *g, kas pārvērtušies par k, g, līdz mūsu dienām ir saglabājušies, ja k, g priekšā bijis s resp. z. Laikam vēl 16. gadsimtā runāts sk resp. zg, nevis šk resp. žg. 1585. gada katehismā ir rakstījums ne/ki/tibe (= nešķīstība), kam blakus Peri/chen

'pierīšanās'. Turpretim G. Mancelim 1638. gadā ir jau raketijums fohkirr/chana, svelpenis k priekšā pārvērties par špāceni.

Un tā velāru patskaņu priekšā runājam sk, zg, bet palatālu patskaņu priekšā - šk, žg, piem., skaidīt, skāls, bet škila, škele, šķilt, škeilt; izl. mazgs 'mezgls', bet mezgīt; izl. rezga 'sarežģijums', bet rezgīt.

Augšzemnieku dialektā šk, žg vietā ir šk, žg. Izlokšnēs, kur palatālu patskaņu priekšā līdzskanus nepalatālizē, visur tiek runāti šk, žg, piem., škārsu 'škērsu', krustiem škērsjiem 'krustām škērsām' Lizumā, škāudīt 'škāudīt', škīdra 'škīdra' Kalncempjos. Izlokšnēs, kur sastop palatālizāciju, velāru patskaņu priekšā ir šk, žg, palatālu patskaņu priekšā - šk, žg, piem., skaidīt 'škaidīt', bet šķišt 'šķiest' Aknīstē. (Par šk velāru patskaņu priekšā skat. 169.§.)

198.§. k, g palatālu patskaņu priekšā ir pārveidots arī vēlāk, pēc č, dž rašanās. Aizguvumos, kas valodā ienākuši pēc č, dž izveidošanās, oriģinālvalodu k, g vietā latviešu valodā radies k, g, piem., kīsis (no līb. kīš), kēve (no lei. kēve 'kleperis'), zāgēt (no vlv. sagen).

Ar k, g palatālu patskaņu priekšā runājami arī senāki svešvārdi, piem., kengurs, kivere, generālis, gitāra.

Arī mantotos vārdos sastop k, g, ja tanīs kādu fonētisku pārmaiņu dēļ k, g nonācis palatāla patskaņa priekšā, piem., keīre 'kreisā roka' (no *kreire), gībt (no *gvībt).

Jaunāki ir laikam tādi vārdi kā ekis, brēkis.

Pēdējos gadu desmitos literārajā valodā tomēr sāk parādīties svešvārdi ar k, g palatālu patskaņu priek-

šā, piem., ķēdas, kempings, kibernētika, ķino, ķirgīze, ģerbers, ģids, ģigants. Tautas valodā, ja vārds labi pazīstams, dzird vēl ķ resp. ģ, piem., ķil(o)-grams, ģinekologs.

199. §. Ņemot vērā iepriekš teikto, jāsecina, ka ķ, ģ liktenis palatāla patskapa priekšā visu laiku nav palicis vienāds. Sākotnējās pozicionālās normas ķ, ģ, ķ, ģ, c, dz, sk, zģ, šķ, žģ lietošanā ar laiku ir mainījusās analogijas un citu faktoru ietekmē.

Pozicionālā c, dz vietā ir ieviests ķ, ģ o-celmu dsk. nominatīvā, datīvā un instrumentālī, kur galotnē jau sen no pronomeniem ienācis ie. Blakus piebal-dzēnu paradigmai - dsk. nom. tēvi, gen. tēvu, dat. tēviem, ak. tēvus, instr. ar tēviem, lok. tēvuos - būtu ġaidāma paradigma pelēci vilci, pelēku vilku, pelēciem vilciem, ak. pelēkus vilkus, instr. ar pelēciem vilciem, lok. pelēkuos vilkuos. J. Endzelīns Latviešu valodas gramatikā arī uzrāda no Dagdas dsk. nom. plīci zirdzi (184. lpp.), tagad tur saka gan plīci, bet zyrģy.

Gaidāmo c, dz daudzskaitļa nominatīvā, datīvā un instrumentālī Dagdā, Izvaltā, Skaistā sastop tikai adjektīvos. Substantīvos tur tāpat kā visnotaļ latviešu valodā paradigmas izlīdzināšanai ieviesies ķ, ģ.

Izvaltā, piem., daudzskaitļa formas no adjektīviem sīks, īsāks un dārgs ir šādas:
nom. šeīci, eīsuōci, dūorīi², gen. šeīku, eīsuōku, dūorgu², dat. šeīcim, eīsuōcim, dūorīm², ak. šeīkus, eīsuōkus, dūorgus², instr. ar šeīcim, eīsuōcim, dūorīm², lok. šeīkūs, eīsuōkūs, dūorgūs²; no substantīviem ķūoks un lūōgs dsk. nom. ir ķūky², lūgy, gen. ķūky², lūgy, dat. ķūkym², lūgym utt.

Tātad mūsu o-celmu daudzskaitļa nominatīvs, datīvs un instrumentālis ir ar fonētiski neregulāru k, g galotnes priekšā.

200. §. Lībiskajās izloksnēs pamatvārda ietekmē runā -k- piedēkļa -in- priekšā, piem., beķ 'beka' un beķinč 'beciņa' Limbažos, Stendē. Pēdējā laikā tāda tipa deminutīvi dzirdami arī literārajā valodā no moderniem personvārdiem, piem., Aigina : Aiga, Ligina : Līga.

Atvasinājumos no saknēm, kas beidzas ar sk, zg, nesastop gaidāmo šk, žg, bet pēc analogijas ar vārdiem, kur k, g priekšā svēpeņa nav, te ieviests č, dz: kā aka, acina, drāugs, drāudzins, tā arī druskas, druscinas, samazgas, samazdzinas; tautasdziesmā no Bērzaunes sescins, no Kabiles - ciscina.

Ir arī izloksnes, kur šādos atvasinājumos paliek pamatvārda -sk-, piem., tautasdziesmā no Zentenes - seskīts 'seskiņš', Braslavā čūskina, naškina 'kankariņš'.

Jauninājums ir šk- velāru patskaņu priekšā pēc analogijas ar etimoloģiski saistītiem regulāriem vārdiem. Par to runāts jau 169. §.

Īpaši jārunā par k, g augšzemnieku izloksnēs.

Pēc atbilstmes lejzemnieku k, g skaņai augšzemnieku izloksnes dalāmas trīs grupās. Pirmkārt, ir augšzemnieku izloksnes, kur lejzemnieku k, g skaņai atbilst k, g, piem., kaki, gigeli 'kiegeli' Kalncempjos, kakis Stāmerienā, keirs 'kreillis', legesterēt 'registrēt' Neretā. Otrkārt, ir augšzemnieku izloksnes, kur lejzemnieku k, g skaņai atbilst k, g, piem., kievā 'kēve', skrukiš 'kruķis', engā 'enģe' Izvaltā, zeķe 'zeķe', zuogis 'zāgis' Kalupē, Liksnē, Nīcgalē. Treškārt, ir augšzemnieku izloksnes, kur k skaņai atbilst č, bet g skaņai - ž, piem., čipe

'kipis', čāms 'kēms', žēcš 'geķis', žeims 'gīmis' Barkavā, kačis 'kaķis' Zasā, puča 'puķe', žeipt 'ģibt' Pildā.

Č, dž areālu rāda V.Rūķe (FBR, 19. sēj., 152.-154. lpp.) un A.Breidaks (B, XIII/1, 247.-249. lpp.). Pēc A.Breidaka domām augšzemnieku č, dž radies Baltijas jūras somugru substrāta ietekmē, jo līdzīgs k, g pārveidojums sastopams votu valodā. Šai hipotēzē neapmierina hronoloģiskā puse.

Č, dž areāls samazinās. Vārdos, kas izloksnē ienākuši nesēn, č, ž vairs nerunā, piem., Vārkavā kačš 'ker. čel. íš' 'kaķis ker. peles', griči 'griķi', bet gurķis 'gurķis'; ķirzaka blakus vecajam izlokšnes vārdam šķierzlots².

Endzelīns, Latv. val. gram., 184.-188. lpp.; Di, I, 290.-306. lpp.; A.Ābele, FBR, 20. sēj., 213.-216. lpp.; A.Breidaks, B, I priedas, 44.-53. lpp.; B, XIII/1, 247.-249. lpp.; P.Aris-
te, B, XIV/2, 120.-121. lpp.

Līdzskaņu palatalizācija izloksnē

201.š.

~s-	~š-		s, z	š, ž
~z-	~ž-		t, d	t', d'
~t-	~t'-		l, (r)	l' (r')
~d-	~d'-		n	n'
~n-	~n'-		c, 3	č, ž
~l-	~l'-		(č, ž)	(č', ž')
~r-	~r'-		k, g	k', g'
~c-	~č-		p, b	p', b'
~3-	~ž-		v, m	v', m'
		I	V	A

Jaunāka par baltu pirmvalodas *k, *g resp. *sk, *zg pārveidojumu palatālu patskaņu priekšā ir līdzskaņu palatalizēšana, ko sastop augšzemnieku dialektā un lībiskajā dialektā.

Vienā lībisko izlokšņu daļā palatalizēti priekšējie mēleņi s, z, t, d, n, l, r, c, ʒ saknes resp. celma beigās, ja seko vai ir sekojis augsta vai vidēja mēles pacēluma palatāls patskanis, piem., mā^et 'māte', val^dib 'valdība' Liepupē, zā:¹zā:² 'zāle', zār 'zari' Puzē.

Pēc J.Endzelīna domām asimilācija šai dialektā radusies lībiešu valodas substrāta ietekmē.

Līdzīgā pozīcijā palatalizācija sastopama augšzemnieku apgabala rietumu daļā, piem., ábu^ls 'ābols', bet lēši 'lēti' Praulienē.

Augšzemnieku izlokšņu lielā daļā tiek palatalizēti visi līdzskaņi, izņemot š, ž, parasti arī č, ʒ, r, kādreizēja augsta vai vidēja mēles pacēluma palatāla patskaņa priekšā, piem., mut^a 'mute', šíst^a (*sisti.

Līdzskaņu mīkstinājums nav vienādi stiprs. Vājš tas ir lūpeņiem, bet l^a Latgales izloksnēs palatalizēts spēcīgi.

Palatalizē ne tikai to līdzskani, kas ir tieši palatāla patskaņa priekšā, bet veselu līdzskaņu grupu, piem., šíst^a, šl^aiks^anis 'alieknis', soarš^at^aēt^a (*sūrstēti Aknīstē.

k, g, p, b, r, ja tie nav tieši palatālu patskaņu priekšā, bieži paliek nepalatalizēti, piem., vil^akt^a 'vilkt', vūrpt^a (*urpti Pildā.

Tautosillabisks s un z palatalizēts arī aiz palatāla patskaņa, piem., mūt^ais² 'mātes' Nirzā.

Palatalizāciju augšzemnieku izloksnēs J.Endzelīns un A.Ābele skaidro ar slāvu valodu ietekmi, citi to uzskata par patstāvīgi cēlušos, bet palatalizācijas

trūkumu vidus dialektā - par vācu valodas ietekmes izpausmi.

Endzelīns, Latv. val. gram., 188.-190. lpp.;
A.Ābele, FBR, 20. sēj., 219. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 149.-150. lpp.;
A.Breidaks, B, I priedas, 33.-40. lpp.; W.R. Schmalstieg, B, XIX/1, 42.-43. lpp.

Līdzskanņu pārmaiņas mīkstinātu līdzskanņu priekšā

202. §.

s		š
z		ž
l	+ k/g/l/p	ļ + k/g/l/p
n		ņ
(r)		(ŗ)

Latviešu valodā "k, g, ņ, l priekšā s, z, l, n un izlokšnēs arī r asimilējas par š, ž, ļ, ņ, ŀ." (Endzelīns, Latv. val. gram., 193. lpp.) Piemēri: šķila, šnaukt, šlūkt; režģis, žnaūgt, ģen. zižļa; siļķe, alģe, ģen. cilņa, staļļa; sliņķis, reņģe; izl. ģen. spaņņa 'epaiņa'; Kurzemes izlokšnēs arī Juŗģi, ģen. pabērņa.

Izlokšnēs ēds pats s, z pārveidojums sastopams priedēkļu beigās un pat teikuma sakarā, piem., ižģērbes 'izģērbies' Puzē, tušš ķēds 'tās ķēdes' Zirās.

Par šās asimilācijas vecumu visos gadījumos droši spriest nevar, bet vismaz tanī izlokšnē, kas bijusi pamatā 16. gadsimta rakstu valodai, pēc J. Endzelīna domām vēl runāts ē sekojoša k un l priekšā. 1622. gadā izdotā "Agenda parva" labi šķir svelpeņus no ēņāceņiem. Arī tur s priekš k saglabāts: sal. rakstīju-

mus drouge ešset tapuš; no šennens škyrrot; ekam
 mums ta nawe škyrre/ tyk teš am ka man Dewš pallydž.

Līdzskaņu pārmaiņas šņāceņu priekšā

203.š.

s	š
z	ž
l + š/z/č/z	ļ + š/z/č/z
(r)	(ŗ)
n	ņ

s, z, l, r, n var asimilēties arī sekojošiem š, ž, č, dž. Priedēkļa un saknes sadurā s, z asimilēšanās sastopama visā valodā, l, n asimilēšanās - gan visos dialektos, bet ne visās izloksnēs un visos gadījumos, bet r asimilējies tikai atsevišķās izloksnēs. Piemēri: iššaut, izžūt, iščūkatēt; rušči, uzvārds Džiūdža, bet mašū, četrkāšū mieži Braslavā; ūž šaura ceļa, celšū, dašči Blīdienē; dat. Jaščam, ploščates 'plučāties' Svētciemā; uščav (= undžava) - pļava Dundagā; nāk. l.p. čelšūs 'celšos', dsk. gen. želžu 'dzelzu' Zvirgzdenē, veļšona 'velšana' Bērziļi; gašša, važžu Kursā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 193.-195. lpp.

Līdzskaņu pārveidojumi

palatalizētu līdzskaņu priekšā

204.š.

$\frac{I-(+)+I}{L \quad V \quad A}$

s	š
z + *m/*v/*p/*b	ž + m/v/p/b
l	ļ

Ir izloksnes, kur s, z pārvērties par š, ž un l par ļ tāda lūpeņa priekšā, kas kādreiz bijis miksti-

nāts sekojošas j--skaņas priekšē. Tagad mikstinājums zudis, bet š, ž, ģ saglabājies. No vārda žīšmē 'dziesma' senais dsk. ģen. žīšmu, arī želmu 'dzelmju' Aknīstē, ģen. stūrgalva 'stūrgalvja' Mēdzūlā, škelma 'škelmja' Lubējā, škelma Suntažos, dat. gulbam 'gulbim' Preiļos, dziēšmu grāmata Raunā, kolvi (kalvji 'kalmes' Drustos.

Kā rāda piemēri, šī asimilācija konstatēta vienā otrā vidus izloksnē, bet visbiežāk augšzemnieku dialektā.

Tais augšzemnieku izloksnēs, kur š, ž deklinācijas formās sastop priekš ģ vai ņ, laikam ir noticis š, ž vispārinājums no locījumiem, kur tas fonētiski likumisks, piem., mikriēšļiē, ak. mikriēšļi pēc genitīva mikriēšļa; ušņā, ak. ušņi pēc dsk. genitīva ušņu, zvaigžņā pēc dsk. ģen. zvaigžņu Izvaltā, jo blakus ir šlika 'slieka', žeisliņā 'ceļmallapa'. Sal. ak. gulbi 'gulbi' Lubējā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 193.-195. lpp.

s liktenis

aiz mikstinātiem līdzskaņiem un j

Ne vien priekš, bet arī aiz k, g, ņ, ģ, j ir pārvērties s par š, taču te ir arī izņēmumi. Tāpēc atsevišķi jārunā par s likteni aiz katra no šiem līdzskaņiem.

205.š. Koplatviskos vārdos skaņu kopas -ks, -gs (aiz patskaņa) nav. Kurzemes izloksnēs ir adjektīvs mač 'mazs', ģen. maga, ak. magu, deminutīvs magins / magins² 'maziņš'. Tas pats vārds ir magis Rūndālē vai mogis Vidzemes augšzemnieku izloksnēs. Par to J. Endzelīns raksta: "Savienojumi ks, gs nekur nav ciesti: viensk. nōm. mač "mazs" (no *mat š (< *makš (<

*magš (<*mags).. (Latv. val. gram., 195. lpp.) Citur, izvairoties no skaņu kopas, starp g un s tiek runāts i.

No jauna skaņu kopa ks, gs var rasties sakarā ar patskaņa zudumu starp k resp. g un s. Augšzemnieku izloksnēs šādas līdzskaņu kopas tomēr nav, jo runā, piem., kaķis, zuogis vai arī kačš, zuočš (< zuodžs). Vienīgi lībiskajās izloksnēs sastop -ks, -gs, piem., kaķs 'kaķis', kūgs 'kugis'.

206.š. -ns > -nš

--	--	--	--

L V A

Aiz n vārda beigās visā valodā s ir pārvērties par š, piem., viņš, vīriņš. (Pats n var vēlāk zust, zaudēt mikstinājumu, skaņu kopā var iespraust t.) Vienīgi Dundagā konstatēta izruna skāns 'skāns', ieskāns 'ieskāns', bet vis, dēliš². Varbūt tas salīdzināms ar dzīls blakus ceļš Alūksnē? Sal. tomēr skānēt² 'kļūt skābe, ieskābt', no kam ieskānis (= ieskāns), kas Dundagā > eskāns resp. eskāns.

1638. gadā G. Mancelis vēl raksta wings (= viņš) un wierings (= vīriņš). Tātad tolaik vismaz kādā apgabalā asimilācijas vēl nav bijis.

Vārdos krāšns, pēšns u. tml. dabiskā izrunā starp n un s runā i (sal. kaklis, putnis).

Izlokšņu vairākumā asimilācijas nav, ja vēlāk starp n un s zudis kāds patskanis. Preiļos tomēr dsk. ak. ir akmiņš 'akmeņus', un kādā tautasdziesmā no Zlēkām lasāms - drūmalinš, plāvmalinš gūšņipam nuogane 'drūvmalīņas, plāvmalīņas gosņipām noganīja', bet vēš matinš purinē 'vējš matinš purināja'.

207.š.

- <u>šs</u> >	- <u>šs</u> / - <u>šs</u>	L
	- <u>šs</u>	V
	- <u>šs</u> / - <u>šs</u> / - <u>šs</u>	A

Aiz ɫ vārda beigās s izlokšņu vairākumā ir pārvērties par š, piem., ceļš, zaļš. (ɫ var arī zaudēt mīkstinājumu, skaņu kopā var iespraust t.)

-š aiz ɫ ir jau G.Mancelim: ʒell/ch (= ceļš), diwi ʒelli (= ceļi). Un tomēr ir izlokšnes, kur -s aiz ɫ runā vēl tagad, piem., ceļs, dzīls Piltenē, Praulienā, Ciblā, ceļš Šķilbēnos, Zvirgzdenē.

Ja s nokļūst aiz ɫ, starp tiem zūdot kādam patskaņim, asimilācijas parasti vairs nav, piem., galšgabals (< galasgabals Braslavā. Taču ir izlokšnes, kur arī tad s vietā radies šņācenis, piem., pakalškājas (< pakalaskājas Nitaurē, dsk. ak. mīlš 'mīļus' Zlēkās, cuoļš 'cāļus' Varakļānos.

208.š.

	-rš/-rš	L
-rs >	-rš/-rš (/rs)	V
	-rs (/rš)	A

Kaut arī ɫ netiek izrunāts mediodorsāli, t.i., kā vidējais mēlenis (A.Ābele gan tādu, gandrīz g-skaņai līdzīgu izrunu dzirdējusi Gramzdā), ɫ ietekme uz sekojošu -s ir tāda kā vidējiem mēleņiem: lejzemieku apgabalā radies -š, kas saglabājas arī pēc ɫ depalatalizācijas, augšzemnieku apgabalā aiz ɫ > ɫ seko -s. r priekšā runātais a liecina, ka g-skaņas labializēšanās laikā ɫ ticis vēl runāts. Tādējādi Latvijas rietumu apgabalos runā karš / karš, garš / garš, austrumu apgabalos - kars, gars (bet gors 'gars, dvēsele'). Pārejas zonā no vidus dialekta uz augšzemnieku dialektu sastopamas arī kādas atkāpes no šā likuma.

Vek. nominatīvā -š priekšā ɫ mēdz runāt arī izlokšnēs, kur ɫ vēl saglabāts. Tā runā karš, dat. karām, kurš, dat. kurjam Ventā. Arī G.Mancelļa vārdnīcā

ir Karrsch, bet Karra=Spähx (sal. Zell/ch, bet Zelka-barriba).

A. Ābele, FBR, 20. sēj., 217.- 218. lpp.

209. §. s liktenis aiz iepriekšējās j-skaņas nav vienāds, tas saistīts ar skaņu, kas atrodas j priekšā, un zilbju skaitu vārdā.

	-pjš/-pš	L
-pjs >	-pjš/-pš	V
	-ps/-pjis	A

Ja j priekšā ir lūpenis, leņzemnieku izloksnēs svelpenis ir pārvērties par špāceni. Pašu j-skaņu ēādā pozīcijā grūti izrunāt, tāpēc nemākelotā runā j-skaņa zūd. Un tā runā rupjš / rupš, slapjš / slapš, dumjš / dumš. Arī G. Mancelis raksta rupp/ch (= rupš) Zahl/3.

-š aiz j ir arī dažās augšzemnieku izloksnēs, taču tur maz drošu io-celma adjektīvu ar lūpeni saknes beigās. Drošākais piemērs varētu būt vārds slapjš. Runā slapš Taurupē, slāps Groetonā, slapjis Jaunlaicē, slaplis Šķilbēnos, slapnis Dagdē.

Endzelins, Latv. val. gram., 197. lpp.

210. §. j priekšā var atrasties arī patskanis vai divskanis. Tad nozīme ir arī zilbju skaitam vārdā, t. i., faktem, vai vārds ir atvasināts vai ne.

Vispirms par -js likteni vienzilbes vārdos.

	-jš /-š	L
-js >	-jš /-š	V
	-jš/-š/-je/-jš/-š/-jis	A

Ir daži vienzilbes adjektīvi ar īsu patskani -js

priekšā. Literārajā valodā un leļzemnieku izloksnēs tanis parasti runā -š, piem., klajš, skrajš. Kanda-
vā, Laidzē tomēr klajš blakus runā klais.

Vienzilbes vārdos, kur -js priekšā ir garš patska-
nis vai divskanis, -s pārvērties par -š leļzemnieku
un pa daļai arī augšzemnieku izloksnēs. Pati j-skaņa
aiz divskaņa resp. garā patskaņa, būdama tautosilla-
biska, mēdz zust. Un tā runā vējš Iecavā, vēš Bēnē,
Pūrē, Mazsalacā, Vainižos, Dundagā, vējš Ilūkstē, vēš
Bebrenē, bet vējs Leļasciemā, Līvānos, viejš Izvaltā,
Nirzā, vies Bērzgalē, vėjis Grostonā.

Tagad literārajā valodā ir vienzilbes substantīvi,
laikam neologismi, kuros -s aiz j saglabājas, piem.,
klajš 'klajums' (ME klaja, EH klajs), klājš (ME
klājš, EH klājs). Līdz šim tādi vārdi ar -js zināmi
vidus izloksnēs, kas robeļojas ar augšzemnieku dia-
lektu, piem., sejs 'seja' Vecpiebalgā.

Atvasinājumos ar -ējs, -ājs, -tājs s liktenis pa
daļai ir citāds. Literārajā valodā un arī daudzās
leļzemnieku izloksnēs -s šādos vārdos ir saglabāļies
nepārvērstš. Tā runā arējs, kalējs Dobelē, dzāroajs,
jēmējs Biržos, mācītāis 'mācītājs', nešais 'nešājs',
kaleis/kalēis Dzūkstē, skuļlteis 'skolotājs', arais/
areis, kaleis Kandavā, zēreis² 'dzērājs', deveis
'devējs' Stendē, vārtēs 'varētājs', teļces 'teļcējs'
Piltēnē, ļūpites² 'ļaupītājs', plāvēs 'plāvējs' Zū-
rās, arūis² 'arājs', ciertieis² 'cirtējs' Izvaltā.

Teču ir daudz izloksņu, kur šādos atvasinājumos
ar -ējs, -ājs, -tājs runā -š. Pati tautosillabiskā
j-skaņa aiz garā patskaņa zudusi, vai arī ticis sa-
īsināts garais patskanis. Ap Smiltēni, Valmieru, Vid-
zemes lībiskajās izloksnēs un vēl ēur tur šos vārdus
runā bez j, piem., runātāš, arāš, kalēš Braslavā,
mācītāš, nešāš, arēš Liepupē, mācītāš, kalēš Augēt-

kalnē. Saīsināts garais patskanis šaie vārdos ir, piem., Mazsalacā, kur runā skučluotais, kaleiņš, arī Rucavā - mācītais, araiņš.

Izloksnēs, kur pagātnes aktīvā divdabja vīriešu dzimtes vsk. nominatīvā aiz j zudis i, arī radusies skaņu kopa -js. Te tāpat sastopamas izloksnes, kur -s aiz j nepārvērēas, un tādas izloksnes, kur -s pārvērties par -š. Piemēri: sacijs's 'sacijs' Rucavā, goajs 'gājis', skrējs 'skrējis' Birzoe, gais 'gājis', skrajs 'skrējis' Džūkstē, bijs 'bijis' Piltēnē, gārgais² 'sargājis', meklejs 'meklējis' Kandavā, īvaivuojs 'dzīvojis' Varaklānos; bišs, runāšs, meklēšs Braslavā, gāšs 'gājis', zvejašs 'zvejojis', sacijs 'sacijs' Lādē, runāišs, meklejšs Mazsalacā, pāgājšs 'pārgājis' Augstkalnē.

Vienā izlokšņu daļā -š runā arī noteikto adjektīvu vīriešu dzimtes vsk. nominatīvā, piem., gudrašs 'gudrais' Limbažos, gudraišs Bārtā, Rucavā. Tā kā -š var rasties tikai aiz j, tad jāsecina, ka nominatīvā galotnes -s priekšā bijis -aj-/-āj- (sal. dat. gudram un gudrajam).

Endzelīns, Latv. val. gram., 197.-202. lpp.

Līdzskaņu liktenis aiz šņāceņiem

s liktenis aiz š, ž, č, š

211.š. Lielā izlokšņu daļā līdzskanis -s neapēj saglabāt savu artikulāciju aiz šņāceņiem.

-šs	}	-š/-š:/š	L
-žs		-š/-š:	V
		-šs/-š	A

Lejzemiņu, bet ne arvien augšzemiņu izloksnēs -s asimilējies iepriekšējam šņāceņim. Ir, piem., gvešs

mēš 'svešs mežs' Braslavā, svēšmēš Vainižos, Stendē, svēšmēš Sunākstē, mēš Izvaltā, bet trešs Liezērē.

Ja šādas līdzskapu kopas radušās, zūdot kādam pat-skānim, arī tad var gadīties asimilācija, piem., dek. ak. zuš 'zušus', grabažš 'grabažas' Stendē, kviošš² 'kviešus', mēžš 'mežus' Kandavā, aūgšš 'augošus', viēš 'vēžus' Varakļānos.

Dažkārt asimilācija sastopama arī vārda vidū, piem., meššārks² 'mežsargs' Piltenē, Meššārģi² - mājas Babitē.

212.§. Lejzemnieku izloksnēs vārdos, kas beidzas ar -čs, -žs, parasti -s pilnīgi asimilējas iepriekšējai afrikātai, piem., Jač, dat. Jačam Svētcīemā. Vienā augšzemnieku izloksņu daļā tādē skapu kopā -s pārvērties par -š un runā, piem., žecš 'geķis' Barkavē, kačš 'kaķis', zuočš² 'zāģis' Varakļānos.

Arī skapu kopu -cs runā dažādi. Lejzemnieku izloksnēs runā, piem., vec 'vecs', augšzemnieku izloksnēs dzird arī -cs, piem., vace Liezērē, Viļānos un citur.

Endzelīns, Latv. val. gram., 208.-209. lpp.

t liktenis aiz š izloksnēs

213.§. Izloksnē aiz š vārda sākumā sastop t pārveidojumu par k. Smiltenē ir adverbs ške < šte < šite, Raunā - škas < štas < šitas, škā < štā < šitā. (Sal. 183.§.)

Varbūt tāpēc, ka ir vārdi, kuros var būt št- un šk-, dažkārt št- ieviesies arī tādos vārdos, kur tas nebūtu gaidāms, piem., zījēteters 'dzijas šķetere(s)' Svētcīemā.

A.Ābele, FBR, 20. sēj., 215.-216. lpp.

214. §. Aplūkotās līdzskaņu pārmaiņas j, palatālu un palatalizētu līdzskaņu, šņāceņu un palatālu patskaņu ietekmē var saukt par līdzskaņu mīkstināšanu, ja ievēro pārmaiņas rezultātu, vismaz pirmējo. Tagad šņāceņi pie mīkstinātiem līdzskaņiem vairs nepieder.

Par mīkstināšanu kopumā - Endzelīns, Latv. val. gram., 184.-202. lpp.; sal. arī Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 148.-152. lpp.

Fonētiski un etimoloģiski nemotivēts līdzskaņu mīkstinājums

215. §. Latviešu valodā ir sastopami fonētiķi vai etimoloģiski nemotivēti līdzskaņu mīkstinājumi.

Pirmkārt, mīkstinājums var ieviesties etimoloģiski saistītos vārdos. Tā pēc rukt (< rjaukti < *reuk--ti) parauga izloksnēs runā arī rukt, pēc spaukt - spūkt, kā arī citus vārdus ar r u, ū priekšā, piem., rūkt, rūpučs 'krupis' Stendē. Stendē un citās Kurzemes izloksnēs r ieviesies arī vārdos grūts, grūt, gruzdēt un pat aizgūtos vārdos, piem., grāvis.

Te jāmin arī vārdi, kuros šk ieviesies regulārā sk vietā, piem., škaidīt pēc skiēt; škomba (šk no šk) pēc škomba Aknīstē, sal. regulāro skomba Kalncempjos. Vārdu skamba lietojis A. Upītis.

Otrkārt, mīkstinājums var būt radies pamatvārda ietekmē, piem., galina (kā gaļa), daļina (kā daļa), nevaļigs (kā nevaļa).

Treškārt, nemotivētu mīkstinājumu var būt radījuši kontaminācija, piem., verbs nemt cēlies no nemt un jemt apvienojuma. (Kalncempjos, piem., stāstīts: agrāki, ko sauca zoldatūs, to cierta lobās rūkas pierstu nū, lai navar saut, lai nanam zoldatus 'ag-

rāk, kad sauca zeldātos, tad cirta labās rokas pirk-
stu nost, lai nevar šaut, lai neņem zaldātos'.

1586. gada katehismā ir jemt: ka mhes muže Tuwaka
Noude lib paddome nhe yemmam. "Agenda parva" 1622.
gadā jau dod niempt (= pempt).

Ceturtkārt, mīkstinājums resp. špācenis sastopams
nievīgi teiktos vārdos, piem., gnīda Džūkstē, čirels
'cirvelis' Stendē, ķīšen 'ķīša sieva' Dundagā, ļun-
kans 'ļengans', kuņpis 'kūkums', šļieka 'slieka'
Braslavā.

Piektkārt, vārda sākumā sp-, st- vietā dažkārt
radies šp-, št- varbūt vācu valodas ietekmē, piem.,
špurains, šteberēt, skat. ME.

Endzelins, Di., II, 85.- 87. lpp.; Latv. val.
gram., 191.- 193. lpp.

Līdzskaņu mīkstinājuma zudums

216. §. Skaņu kopās -nš, -lš, -rš skaņu n, l,
r mīkstinājums var arī zust. Tāda disimilācija sastopama
biežāk leņzemnieku nekā augšzemnieku izloksnēs.
Piemēri: celinš 'celipš', gen. celiņa Galgauskā, Vec-
aucē, Viesītē, celš 'ceļš', gen. ceļa Burtniekos, Lā-
dē, Ērgemē, Aknīstē, Gramzdē; karš, gen. kaŗa Rucavā
un citur. (Skat. arī 207.-208. §.)

Par šk) št skat. 213. §.

Nemīkstināts līdzekanis var aizstāt mīkstinātu
arī vārda pašās beigās. Tā literārajā valodā un iz-
lokšņu vairākumā runā gar (Stendē gar), sen (lei. se-
niai) u.c.

Endzelins, Latv. val. gram., 190.-191. lpp.

Rūke-Dravina, Zur Konsonantenerweichung..

Velarizācija

217.§. Pretēja parādība palatalizācijai (lat. palatum 'cietās aukslējas') jeb mīkstināšanai ir velarizācija (lat. velum 'mīkstās aukslējas'). Tā sastopama arī latviešu valodā.

Visā leņzemnieku apgabalā un vienā augšzemnieku izlokšņu daļā

$$\boxed{n + \begin{matrix} k \\ g \end{matrix} \rightarrow \begin{matrix} k \\ g \end{matrix}}$$

Proti, dentāli - pret zobiem ar mēles galu artikulēta nāseņa vietā rodas ar mēles pakalējo daļu pret mīkstajām aukslējām artikulēts n. Piemēri: piņķas, kaņģars, ruņģa. K.Stangs domā, ka tāda n izruna k, g priekšā varētu būt bijusi jau baltu pirmvalodas periodā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 205.-206. lpp.;
Stang, Vergl. Gramm., S. 89.

Velarizēt var arī l-skaņu. Mēles pakalējā daļa vairāk vai mazāk tiek pacelta pret mīkstajām aukslējām, un l kļūst "tumsāks". Tāns leņzemnieku izlokšnēs, kur šī parādība sastopama, tā ir diftongiskā savienojumā ar iepriekšēju patskani, piem., saļmi, gen. saļmu, peļni² Mazsalacā, Braslavā, zalkte 'zalktis' Piltenē. Augšzemnieku izlokšnēs l runā arī velāru patskaņu priekšā, piem., mīlty² 'milti', krakļy 'krekli' Zvirgzdenē, lōbys 'labs' Aknīstē.

Latgales izlokšnēs ap Ludzu l runā ļoti līdzīgi nezilbiskam u, piem., pogoums 'pagalms' Pildā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 202.-204. lpp.;
FBR, 20. sēj., 277. lpp. (bibliogr.); sal. arī
Liet. k. atl., 2, 84. karte; Laua, Latv. lit.
val. fon., 32.-35., 37.-39. lpp.

Asimilācija

218.§. Bieži sastopams skaņu pārmaiņu iemesls ir asimilācija. Asimilācija ir blakus vai arī atstatu esošu skaņu artikulācijas pielīdzināšanās. Tā var būt pilnīga vai daļēja, virziena ziņā - progresīva, regresīva un pat reciproka. Līdzskaņi ar asimilāciju kļūst līdzīgāki (resp. līdzīgi) artikulācijas vietas vai veida ziņā un balsīgumā. Asimilācija ir pamatā līdzskaņu mīkstināšanai, velarizācijai un citiem fonētiskiem procesiem.

Par mīkstināšanu un velarizāciju jau runāts, bet ir vēl citi asimilācijas gadījumi.

219.§. Visai latviešu valodai raksturīga regresīva troksneņu asimilācija balsīguma ziņā gan vārdā, gan gramatiskās sadurās, piem., abgraut (= apgraut), nāz gan (= nāc gan), dzels vai dzelš (= dzelzs).

Sekojošu j, v, r, l, m, n priekšā asimilācijas nav. Izņēmums būtu vārds padmalis G.Elgera vārdnīcā (patmalas 'vējdzirnavas' ir daudzās latviešu augšzemnieku izloksnēs, sal. arī lei.patmalā) un vadmalā (no vlv. watmal).

Vairākās dziļo tāmnieku izloksnēs ir latviešu valodai pilnīgi neraksturīga asimilācija balsīguma ziņā. Ja sakarā ar patskaņa zudumu radies garš nebalssīgs troksnenis, kam seko balssīgs troksnenis, tad šis balssīgais troksnenis balsīgumu zaudē. Tātad asimilācija ir nevis kā parasti regresīva, bet progresīva. Piemēri: lok. išpe < išbe 'istabā'; dek. nom. laštem < lašdem 'lasīdami' Dundagā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 204.-205. lpp.;
Di., III/1, 393.-394. lpp.; A.Ābele, FBR,
6. sēj., 28.-30. lpp.

220.§. Regresīva asimilācija kontaktā līdzskaņu grupās np, nb latviešu valodai nav raksturīga. Visā valodā tomēr ir vārds sumpurnis (< sunpurnis ar zobu nāseņa pārveidojumu par lūpu nāseni lūpeņa p priekšā. Līdzīga asimilācija notikusi vietvārdā Ēmburga (< Añburga, sal. v. Annenburg). Izloksnēs tādu vārdu ir vairāk, piem., kompata 'konfekte' Aknīstē. J.Zēvers domā, ka lāčpurnu (sēnes) nosaukums ruoppauši radies no *ruoppauši. Tādā gadījumā arī šai vārdā n asimilējies sekojošam p. (Skat. ME s.v.)

Retos gadījumos asimilācija notikusi skaņu kopās mk, mg, kur lūpenis m, asimilējoties mēlenim k, g, pārvērties par n. Pēc J.Endzelīna domām vietvārda Ranka senāko izrunu atspoguļo senajos vēstures avotos minētā vācu forma Ramkau. Tāpat radies mājvārds Krankaļi (< Kramkaļi Aknīstē).

Izloksnēs dažos vārdos mt > nt, md > nd, piem., saīts 'sants' Braslevā, rondonc (< ramdans 'remdens' Ozolainē, rondanc Aknīstē, cindi 'cimdi' Lazdonā).

Jāatgādina, ka m paglābums zobu priekšā ir viena no baltu valodu raksturīgām īpatnībām.

Vēl retāka ir m asimilēšanās sekojošam s, piem., juns 'jums' Puzē.

Arī reta ir regresīvā asimilācija skaņu kopās šs, žs, žz. Tā radušies vārdi apaksvāki 'apakšvārki' Augstkalnē, messārks² 'mežsarge', mežzīns 'mežzinis' Dundagā.

Regresīva asimilācija retumis sastopama arī atstatumā. Ir vairāki līdzskapi, kas vārda sākumā asimilējas tam līdzskanī, ar ko sākas nākamā zilbe. J.Endzelīna apkopojumā tie ir šādi:

<u>s</u> -	<u>c</u> -	>	<u>c</u> -	<u>c</u> -	<u>d</u> -	<u>dz</u> -	>	<u>dz</u> -	<u>dz</u> -
<u>c</u> -	<u>č</u> -	>	<u>č</u> -	<u>č</u> -	<u>j</u> -	<u>g</u> -	>	<u>g</u> -	<u>g</u> -
<u>s</u> -	<u>š</u> -	>	<u>š</u> -	<u>š</u> -	<u>t</u> -	<u>k</u> -	>	<u>k</u> -	<u>k</u> -

t- g-) g- g-

p- k-) k- k-

Piemēri: cecen 'secen' "Agenda parva" 1622, cāļa
cūcočrams - strauts Dundagā, cācis < sacis 'zara ga-
bals' Džūkstē, čāci 'zārds' (sal. lei. šakā 'zars'),
šeši 'seši' Škilbēnos, dzedzieda < dedzieda ME, Guņ-
gi < Jurgi Braslavā, kikuts < kikuts < tikuts, gī-
gēls < giegelis < tiegelis 'kiegelis' Alūksnē, gīgels
Kalncempjos, kuksis < puksis 'dzeltens, lapsas krāsas
zirgs' Koknesē (v. Fuchs 'lapsa').

221.ģ. Progresīvā asimilācija kontaktā latvie-
šu valodā sastopama maz. Tipiska ir pilnīga asimilā-
cija skaņu kopā ln. Tā reti sastopama augšzemnieku
dialektā, bet lejzemnieku izlokenēs ir parasta tad,
ja zilbei ar l ir stiepta intonācija. Šī asimilācija
parādās jau G.Manceļa vārdnīcā, piem., mālla, Willa,
Walls, pills. Tā runā arī tagad daudzās lejzemnieku
izlokenēs blakus vārdiem dziīna, kairni, vainis u.c.
Latviešu literārajā valodā nostiprinājušās formas bez
asimilācijas, izņemot vārdus meilene, villaine. "Agen-
da parva" un citi veclatviešu raksti pazīst arī for-
mas bez asimilācijas.

Pilnīga progresīva asimilācija kontaktā lejzem-
nieku izlokenēs un literārajā valodā sastopama skaņu
kopā -cs, ko runā bez -s, piem., vēc (= vēcs). Lite-
rārajā valodā pieļauts arī variants bez asimilācijas.

Progresīvā asimilācija atstatumā tikpat kā nav
sastopama. Registrēti daži vārdi, kur svelpenis asi-
milējies iepriekšējam šņācenim resp. afrikātai,
piem., šiš 'šis' Svētciemā, čouška 'čūska' Aknīstē,
čupčūks < čupčūkas Stendē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 204.-211.lpp.; Di.,
II, 158.-159.lpp.; III/1, 557.-558., 559.lpp.

Disimilācija

222.§. Pretēja parādība asimilācijai ir disimilācija (lat. dissimilatio 'līdzīguma zaudēšana'). Varētu domāt, ka valodas ideāls būtu skaņu vienāda vai maksimāli līdzīga artikulācija, jo citādi taču nenotiktu asimilācija. Taču dažu atkārtoto skaņu artikulācija vienā vārdā runātājiem šķiet tikpat neērta kā divas artikulācijas ziņā tālas skaņas. Par disimilāciju sauc procesu, kur no divām vienādām vai artikulāri līdzīgām skaņām viena pārvēršas kādā citā skaņā vai pavisam izzūd. Latviešu valodā sastopami abi disimilācijas veidi.

Līdzskaņu pārveidojumi disimilējoties

223.§.

$r - r \rangle l - r / r - l / d - r / n - r$

Latviešu valodā vienā vārdā necieš divus r, izņemot salikteņus (pa daļai), tāpēc notiek dažādi pārveidojumi. Piemēri: kreīlis / keīris (*kreiris, skruōdelis (skruōderis (no vlv. schrōder), kankari (*karkari. Krievu серебро un pr. sirablan rāda, ka la. sudrabs / sidrabs (tāpat kā lei. sudābras / eidābras) ar disimilāciju radies no *surabras / *sirabras. Latviešu valodā bez tam notikusi metatēze.

Disimilācija izloksnēs notiek joprojām, piem., legesterēt 'registrēt' Neretā.

$l - l \rangle n - l / l - n / r - l$

Diezgan bieži notiek l disimilācija. Parasti vienu l aizstāj ar n. Piemēri: skāngals (skālgals, citur skālgans², piem., Dundagā, mēlkunis (mēlkulis Braslavā, vietvārds Sērpils (Sēlpils, Palsmane (

Palsmale, Almane < Almāle (v. Almahlen). Vārdā praūls disimilēts]: praūls < plauls < *pjaulas, sal. lei. pjaūlas.

Dažkārt nepatur vienā vārdā arī divus nāsepus. Piemēri: muns < mums Dundagā un citās dziļo tāmnieku izloksnēs, vietvārds Kaldabruna < Kalnabruna, vangale < mangale (no v. Mangelholz), trikumdiens 'triju kungu diens' Braslavā, ūdelaine < ūdepains Sinolē, Jaunrozē.

Disimilē vēl citus pilnīgi vienādus vai artikulācijas ziņā tuvus līdzskapus. Pēc J. Endzelīna domām vārds vanskars cēlies no *vanepars, augšz. gulba < bulba 'kartupelis'. Augšzemnieku izloksnēs šķiet disimilēti šņācepi. Izvaltā, piem., ir verbs tyūkst 'tūkt'; sal. vek. nom. aptyūksus rūka, gen. aptyūksusys rūkys, dat. aptyūksusai rūkai utt. Sal. arī Jāsu ezers, bet Jāsmuiza.

Līdzskapu zudums disimilējoties

224. §. Ar līdzskapu zudumu disimilējoties radušies mūsu vārdi siēkalas < sliekalas, sal. izl. sliekas ME, bezdelīga < blezdelīga < blezdelinga, sal. lei. izl. blezdinga, prep. pie < prie (sākumā tādās savienojumos kā prie vārtu, prie darba), drigenes < drignenes; izloksnēs arī kaisala < kailsala, kakarnieks < karkarnieks 'no lupatām austas sega', liēsa < *lielsa, sal. lei. lieleša.

Ir izloksnes, kur zūd s un z, ja aiz tā seko c vai dz. (Jāatceras: c = ts, z = dz.)

Piemēri: pirkc, gen. pirketa; aūkc, gen. aūksta; icept 'izcept' Braslavā, Dikļos; ma cinīc 'mazs cinītis' Lestēnē. Pēc J. Endzelīna domām augšz. strads radies ar disimilāciju no formas strazds.

Līdzskapu grupā -kck- vai -kšk-, kas augšzemnie-

kiem kļūst par -kšk-, disimilējoties par zust pirmais vai pēdējais slēdzenis. Izlokšanās runā, piem., lieškere vai liekšere 'liekškere', makšere 'makškere' u. tml. Vismaz daļa augšzemnieku izlokšņu vārdu ar -šk-, kam lejzemnieku izlokšanās atbilst -kš-, var būt radusies ar disimilatorisku k zudumu, piem., dokškas 'dakšas' Cesvainē, bet daška (? dakška Sausnējā.

k zudis disimilējoties arī vārdā apakle 'apkakle' Braslavā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 228.- 233. lpp.;
 Di., III/1, 403.-404., 597. lpp.; E. Hauzenberga, FBR, 12. sēj., 141.- 144. lpp.; Zinkevičius,
 Liet. k. ist. gram., 1, 143.- 144. lpp.

Līdzskaņu zudums vārda sākumā un vidū

Kaut gan latviešu valodā līdzskaņi visumā ir labi saglabājušies, ir dažas pozīcijas, kur tie ir zuduši. Zudumi ir dažāda senuma.

j zudums

225. §.

	ī		ī
C + j +	ē	) C +	ē
	ei/ie		ei/ie

Visās baltu valodās ir bijis spēkā likums, ka j zudis starp līdzskaņi un sekojošu palatālu patskaņi. Tā ir viena no fonētiskām īpatnībām, kas atšķir baltu valodas no citām ide. valodām, tāpat arī viena no senākām līdzskaņu pārmaiņām. Mūsdienu valodā šis senais likums parādās kā sākotnēja nemikstināta līdzskaņa mija ar tādu, kas radies j ietekmē. To labi redzam verbu formās, tāpat, taču ne tik konsekvēti, arī atvasinājumos blakus pamatvārdam, bet mazāk nome-

nu paradigmās, kur sistēmas spaida dēļ konsonantisms ir stipri izlīdzinājies.

Piemēri: tagadnes io-celmu formas -
ceļu, ceļ, ceļ, ceļam, ceļat; imp. ceļiet!
dzeru, dzeļ, dzeļ, dzeram, dzerat; imp. dzeriet!
aūzu, aūd, aūz, aūzam, aūzat; imp. aūdiet!
ciesu, ciet, cies, ciesam, ciesat; imp. cietiet!
kapju, kap, kapj, kapjam, kapjat; imp. kapiet!

Sal. aībilstošās formas leišu valodā:

keliū, kelī, kēlia, kēliame, kēliate;
geriū, gerī, gēria, gēriame, gēriate;
audziū, āudi, audzia, audziame, audziate;
kenciū, kentī, keñcia, keñciame, keñciate;
kōpiū, kōpi, kōpie, kōpiame, kōpiate.

Sal. arī teļš, bet tele, teļšns, telinš.

Senā gaidāmā līdzskapu mija ir saglabājusies

(i)io-celmu vienskaitļa formās: brālis, bāris, briē-
dis, gen. brāļa, bāra, briēža, dat. brālim, bārim,
briēdim vai brālam, bāram, briēžam, ak. brāli, bāri,
briēdi utt. Bet daudzskaitlī vērojams līdzskapu iz-
līdzinājums: nominatīvā, datīvā un instrumentālī
ieviesies tas pats līdzskanis, kas pārējos locījumos
radies no līdzskapa savienojuma ar j velāra patskapa
priekšā: *brāli, *bāri, *briēdi vietā ieviesies brā-
li, bāri, briēzi, gaidāmā *brāliem, *bāriem, *briē-
diem vietā - brāliem, bāriem, briēžiem. Tas pats arī
io-celmu daudzskaitlī, piem., ceļi, ceļu, ceļiem,
ceļus utt.

Latgalē līdzskapi l, n dsk. nominatīvā, datīvā un
instrumentālī ir tikai palatalizēti, taču tās nav ve-
cā tipa skaņas, kā liecina citu lietvārdu formas.
Sal. līdzskapus šais locījumos tautasdziesmā no An-
drupenes:

Divi bolti bolūdeiši
Dzer paltenā tutōdami;
Divi eisti brōlelini
Īt karā raudōdami.

Ltdz. 22278,3.

Tādi paši jauninājumi ir adjektīvu formās. Runājam diži, dižu, dižiem utt. (sal. leišu dek. formas - di-
di, gen. didžiŃ, dat. didiems, ak. didžius).

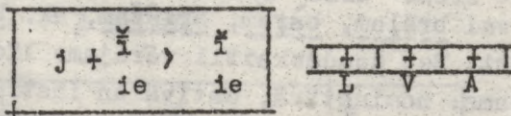
Jauninājumi ieviesusies arī atvasinājumos, piem.,
 blakus vārdam ceļš (lei. kēļias) sekām ceļinieks,
 blakus mežs ir mežinš un mežinieks, bet vēl pa vecam
 - medīt.

Izlīdzinājumi paradigmās un atvasinājumos liecina,
 ka likums par j zušanu starp līdzskani un palatālu
 patskani ārpus morfoloģiskās sistēmas veirs nav dzīvs.

Endzelīns, Latv. val. gram., 182.-183. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 150.-
 151. lpp.

226.§.

Latviešu valodā j zudis zilbes sākumā i, ī, ie
 priekšā, ja to neaizkavē sistēmas spaidi. Piemēri:
letere 'svaine', bet sal. kursisko jentere, lei. jēn-
tē '(vīra) brāļa sieva; vedekla', gen. jēnter(e)s,
 skr. yātar-, skat. ME s.v.; mā-ina 'mājiņa', le-ina
 'lejiņa', vē-īgs 'vējīgs' Valmierā, kā-ina 'kājiņa'
 Sabilē, lok. imā < jimā 'viņā' Ciblā, is < jis 'viņš'
 Krāslavā.

Tādas formas kā krājis, skrējis (bez i zuduma)
 J.Endzelīns skaidro ar sistēmas spaidu: tās atjauno-
 tas pēc to formu parauga, kam j ir u priekšā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 211.lpp.; A.Ābele,
 FBR, 20.sēj., 205.lpp. skk.

-Vj(C)	)	-V(C)					
				L	V	A	

1. Tipisks ir tautosillabiska j zudums aiz gara patskaņa vai divskaņa, ja iepriekšējais garums netiek saīsināts vai sistēmas spaiids nekavē j zušanu. (En-dzelins, Latv. val. gram., 211. lpp.) Piemēri: vēš < vēiē, ger. vēja, kalēš < kalēiēš, gen. kalēija, gāš < gāiēš < gāis < gājis Braslavā; sal. Weh/ch un Wehjanags jau G.Manceļa vārdnīcā "Lettus" (Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 277), bet Arreiš (turpat, 17. lpp.), eefahzeis (turpat, 20. lpp.), šuhdšātais (turpat, 21. lpp.); Audā/ch (Audeis) J.Langīta vārdnīcā (21. lpp.); ŷlēš, bet žāruois 'uzērājs' Dricēnos.

Tādā pašā pozīcijā j zudis tag. 3. p. formās - iēš 'jāj' Dunalkā, šēš 'sēj' Vilzēnos; sal. Ko mau ta Ghohš? G.Manceļa darbā "Phraseologia Lettica" (Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 272), chaggas reu (turpat, 103. lpp.).

Vislabāk j šādā pozīcijā saglabājies augšzemnieku izloksnēs.

Tautosillabieks j aiz gara patskaņa kādreiz bijis arī vek. lokatīvā. Izlokšņu vairākumā tas zudis. Vek. lok. rūokā radies no *rūokāj (= lei. raŷkoje), lok. zemē (*zemēi (= lei. zēmēie). Vienīgi Kurzemes izloksnēs un izloksnēs ap Aizkraukli tautosillabiskā j priekšā garais patskanis saīsināts, tāpēc tur šīs lokatīva formas beidzas ar -ai, -ei: ruokai, zemei (j vokalizējies).

Zūdot gala zilbes isajam patskanim, tautosillabisks j aiz gara patskaņa resp. divskaņa radās sekundāro (no nomeniem atvasināto) verbu tagadnes 3. personā: *runāja, *auklāja, *meluoja, *medīja > *runāi resp. *runāi, *auklēj resp. *auklēi, *meluoj resp.

*meluoi, *medij resp. *medij. Tautosillabiskais j at-
mests, un tā radušās formas, ko sastop latviešu valo-
das lielākajā apgabalā - runā, auklē, meluo, medī.

Augšzemnieku izloksnēs šādās formās tautosillabis-
kā j priekšā saīsināts garais patskanis, tāpēc tur
radušās formas jis runoj, ūgoj, auklēj u. tml.

Kad vsk. 2. personā atmeta -i (sal. tu nes, cel),
šādām vārdiem arī šai personā radās tautosillabisks
j aiz gara patskaņa resp. divskaņa. Seno tu *runāji,
*auklēji, *meluoji, *mediji aizstāja *runāj resp.
*runāi, *auklēj resp. *auklēi, *meluoj resp. *meluoi,
*medij resp. *medii. Tālāk noticis tāds pats pārvei-
dojums kā 3. personā, un tā radusies mūsu paradigma:
runāju, runā, runā, runājam, runājat u. tml. Sal.
lei. tagadnes formas: 1.p. meluoju, 2. p. meluoji,
3.p. meluoja.

Arī mūsu refleksīvās formas rāda paradigmas senāko
izskatu: tu runājies, viņš runājas; tu izauklējies,
viņš izauklējas; tu izmedījies, viņš izmedijas.

Tātad tautosillabiska j zudums aiz gara patskaņa
vai divskaņa jāzina, lai saprastu ne tikai izlokšņu
formas, bet arī mūsu literārās valodas faktus.

Endzelīns, Latv. val. gram., 211.-212. lpp.;

A.Ābele, FBR, 20. sēj., 206.-211. lpp.

2. Plaši sastopams ir j zudums aiz lūpeņiem. - tas
vērojams daļā visu dialektu izlokšņu. Tomēr literāra-
jā valodā un vienā izlokšņu daļā visos dialektos j
ir saglabājies.

Daļā izlokšņu j zudis palatālu patskaņu priekšā,
-š priekšā un vārda beigās. Tādās izloksnēs runā
vsk. gen. gulbja, dsk. gen. gulbju, bet dsk. nom.
gulbi 'gulbji'; dsk. 1. p. kāpjam, bet 3.p. - kāp
'kāpj'; slapja, bet slapš 'slapjš' u. tml. Arī G.Man-

ceļa rakstos ir flapp/sch, bet flappjums, flappju darriet (Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 130).

Ir arī tādās izlokšnes, kur j zudis substantīvu un verbu formās, bet saglabājies adjektīvos un no tiem atvasinātos vārdos. Te runā rupja, bet gen. skapa 'skapja', dsk. l. p. kāpam 'kāpjam'. J. Endzelīns uzskata, ka formas bez j radušās pēc analogijas: skapi kā kapi, skapu kā kapu utt., vērp kā cērp, vērpam kā cērpam.

Endzelīns, Latv. val. gram., 174.- 177. lpp.

3. ~VjV- > ~VV- $\frac{|\!|\!|\!|}{LVA}$

Dažās visu triju dialektu izlokšnēs j zūd starp patskapiem. Piemēri: dsk. l. p. runuom² 'runājam' Jaunlaicē, runa-am 'runājam' Litenē, runes 'runājas', dat. liēle-am 'lielajam' Vainižos, spžēles 'apžēlojies' Puzē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 212. lpp.;

A. Ābele, FBR, 20. sēj., 206. lpp. skk.

v zudums

228. §.

$\begin{array}{ccc} & uo & uo \\ v + & &) \\ & u & u \end{array}$	$\frac{ \! \! \! }{LVA}$
--	--------------------------

1. Latviešu valodā tāpat kā dažās citās ide. valodās v zūd u, no priekšā, ja zušanu nekavē sistēmas spāids. Ar v zudumu latviešu valodā ir vairāki vārdi, piem., uolis, uōla; uōls² 'apaļš' (Siguldā) blakus saknei vel-, val-, sal. ssl. valiti 'velt, vājlāt' (skat. ME s.v.).

Šādā pozīcijā v zudis ne tikai mantotos, bet arī aizgūtos vārdos, piem., uōre (no vlv. vore), uķis (no vlv. vorke 'žuburs').

Izloksnēs u, uo, o priekšā y mēdz zust arī looijju-
mu resp. personu formās, piem., dek. nom. zuves, bet
gen. zu-u Nicā, pag. 1. p. kâ-u² / kâu², bet 3. p.
kâva² Braslavā, pag. 1. p. šy-u, bet 3. p. šyva 'šu-
va' Pildā u. tml. Dziļajās augšzemnieku izloksnēs Lat-
galē y zudis arī o (no a) priekšā, piem., oga (< yoga
'vaga' Izvaltā, uōjs (< vuōjs 'vājs', uōls² (< vūols²
'vāl.' Brigos.

Endzelīns, Latv. val. gram., 212.-213. lpp.;
Di., II, 481. lpp.; Di., III/1, 395. lpp. skk.;
Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 158. lpp.

2.

~Vv(C) > ~V(c)	<table style="border-collapse: collapse; margin: 0 auto;"> <tr> <td style="border: 1px solid black; padding: 2px;">I</td> <td style="border: 1px solid black; padding: 2px;">I</td> <td style="border: 1px solid black; padding: 2px;">I</td> <td style="border: 1px solid black; padding: 2px;">I</td> </tr> <tr> <td style="border: none; padding: 0 5px;">L</td> <td style="border: none; padding: 0 5px;">V</td> <td style="border: none; padding: 0 5px;">A</td> <td style="border: none;"></td> </tr> </table>	I	I	I	I	L	V	A	
I	I	I	I						
L	V	A							

"Aiz diftongiem un gariem patekapiem zūd tautosil-
labisks y (šai pozīcijā pārvērties par u), ja iepriek-
šējais garums netiek saīsināts un ja to netraucē sis-
tēmas spaiids." (Endzelīns, Latv. val. gram., 213.
lpp.) Viskonsekventāk tas notiek bieži lietojamos vār-
dos. Tādi ir izrādījušies vārdi dīe[v]s, tē[v]s un
gūo[v]s, kas izlokšņu vairākumā tiek runāti bez y
vsk. nominatīvā, bet datīvs, piem., ir dīevam, tēvam,
gūovij vai gūovei, jo te y ir heterosillabisks.

Citos vārdos tautosillabiskā y zudums ir retāks,
bet izloksnēs sastopams, piem., lai stā: 'lai stāv!'
Braslavā; nalops laiks² pastāv² siens sapūs² 'ne-
labs laiks pastāv, siens sapūs' Izvaltā; krijs²
'krievs', gen. krija² Bebreņē, sījs 'sīvs' Ugālē.
Tautosillabiskā y zudums novērsē zilbes pārgarumu.

Endzelīns, Latv. val. gram., 213.-214. lpp.

3. ~VvV- > ~VV-

I	I	I	I
L	V	A	

"Dažkārt izloksnēs y zūd arī starp patskapiem,

sevišķi aiz u un uo.." (Endzelīns, Latv. val. gram., 214. lpp.) Piemēri: Puef/schi 'puveši' G.Mancelim (Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 239), aitina (< avitina, izl. suõns² < su-ans < suvans < suvēns < suvēns 'sivēns' Zlēkās, zuitina < zuvitina 'zivtina' Priekulē, nā < na-ā < navā 'nav' Mazlaicēnē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 214. lpp.; Di., I, 259.- 260. lpp.

4. pv > p   ++++
bv > b   LVA

Latviešu valodā tāpat kā citās baltu (un arī slāvu) valodās ir zudis y aiz p, b, ja radu formas nav kavējušas y zušanu. Tā radies vārds apalš (sal. lei. apalūs un apvalūs), jo sakars ar apveit runātājiem nav jūtams. Otrs plaši pazīstams vārds, kur arī darbojies šis likums, ir apīni vai apīni blakus apvitiēs. Izloksnēs y zudis aiz p resp. b vēl citos vārdos, piem., apil'kt 'apvilkt', pag. apvlku, divd. apil'cš 'apvilois', bet apsavil'cš Pildā, apaīnat 'apvainot' Stendē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 215. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 159. lpp.

5. ~CvC > ~CC   ++++
                                          LVA

Visos latviešu valodas dialektos ir izloksnes, kur y zudis starp līdzskapiem. Plaši izplatīta izruna bez y ir vārdos cīrvis, būrvīs, kur y zudis sākumā locījumos ar -rvj-, pēc tam atmests arī pārējos. Ziemeļvidzemē pazīstams barbarisms peīmanis 'krāsotājs', blakus tam ir peīve. Vārdā pūrvs y varēja zust vsk. nominatīvā un arī formās, kur y nokļuva u resp. uo priekšā (izloksnēs); pēc tam to atmata arī pārējās formās. Daudzās izloksnēs runā purs.

Kurzemes izloksnēs *v* zudis arī starp līdzskani un patskani, piem., *dāra*² 'darva', *zēre* 'dzērve' Skrundā, *zē:r* 'dzērve' Zirās, *zēripuā:gs* 'dzērvenogas' Piltenē. Šais izloksnēs *v* zudis ne tikai aiz *r*, bet arī aiz *l*, piem., *cilēks* 'cilvēks', *gāla*² 'galva' Skrundā. Dundagā runā *zē:r* 'dzērve', *vīr* 'virve', *spīl* 'spilva', *spāl* 'spalva'.

Dazos vārdos *v* aiz *r* patskapa priekšā zudis arī Vidzemes rietumu izloksnēs, piem., *vire* 'virve' Mazsalacī, Braclavā, Vilzēnos un citur.

Vārdu *durvie* bez *v* runā arī austrumu Vidzemē un Sēlijā. J.Endzelīns par šo vārdu raksta: "... kur - kā, piem., Valmierā - ir *duris* blakus *ciris*, *purs*, tur nav zināms, vai te *duris* ir radies no *durvis*, vai tas jēpielīdzina lei. *durys*: ka arī latviešu valoda ir mantojusi kādu *duris* (bez *v*), to rāda *duris* blakus *ciris* un *purvi* Rundālē.. Liekas, ka *v* vārdā *dur(v)is* nav zudis visur pēc vienādiem noteikumiem." (Latv. val. gram., 219. lpp.)

Liekas, ka *v* zušanu ir sekmējuši dažādi faktori. J.Endzelīns norāda, ka tāmnieku izloksnēs *v* varēja zust vārda beigās, varēja zust starp līdzskapiem, kā arī asimilēties iepriekšējam līdzskanim. J.Endzelīns arī piemin, ka *v* aiz *r* un *l* zudis arī lībiešu valodā. Sal. līb. *tōla* 'ziema', ig. *talv*, somu *talvi*; līb. *sōra* 'rags', ig. *sarv*, somu *sarvi*.

Endzelīns, Latv. val. gram., 219.- 220. lpp.;
Posti, Grundzüge, S. 266.

6. Ļoti īpatnējs ir *v* zudums *j* priekšā Rucavā. Tur ir pag. l. p. *rāju*² 'rāvu', sal. lei. *róviau*, *plāju* 'plāvu', sal. lei. *pjóviau*, deju 'devu', sal. lei. izl. *deviau*; tag. l. p. *stāju* 'stāvu', sal. lei. *stóviu*; dsk. gen. *aju* < *avju* 'aitu'.

7. Ir arī tāds v zudums, kas konstatējams tikai salīdzinājumā ar citām ide. valodām. Blakus senangļu wriōn 'ietīt' atzīst, ka latviešu un citās baltu valodās vārda sākumā r priekšā zudis v: la. rist, lei. rišti 'siet'. Sanskrita svānati 'skan' liek domāt par v zudumu latviešu vārdā sanft.

Endzelīns, Latv. val. gram., 214.- 215. lpp.;
Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 158.-
 160. lpp.

m, n, ņ zudums

229.β. 1. -mn- > -m- / -n-

Ide. valodās skaņu kopa -mn- bieži tikusi vienkāršota, izmetot vienu vai otru no šiem līdzekapiem. Arī latviešu valodā nav vecu -mn- savienojumu. Vārdos, kur to sastop, starp m un n zudis patskanis, sal., piem., zemnieks un darbinieks vai darbenieks.

Izloksnēs no skaņu kopas -mn- vairās, ja tā atrodas aiz gara patskana vai divskapa. Runā, piem., saimieks² 'saimnieks' Braslavā un citur, sainiks Dundagā, saimeks vai saineks Svētciemā.

2. -nm- > -n-

Skaņu kopa -nm- rodas salikumos. Izloksnēs to dažkārt vienkāršo, izmetot n, piem., siemālis² 'siemmalis' Braslavā, siemālis vai siemāle Ērgemē, viemē 'vienmēr' Smiltē, ciemāte 'ciemāte' Jaunpilī.

3. -Vns > -Vs

Vidus izloksnēs mēdz zust tautosillabisks n aiz gara patskana vai divskapa, ja iepriekšējais garums netiek saīsināts. Vairākās Zemgales un Kurzemes izloksnēs runā bēs < bēns 'bērns'. Ērgemes un Drustu izloksnē Vidzemē ir bēc < bēnc, gen. bēna. Vsk. nom. puisējs, gen. puisēns runā Jaunpilī, Bikstos, kaļōc, gen. kaļōns, kazōc 'kazlēns', gen. kazēna Ērgemē.

Vidzemes izloksnēs plašākos apmēros sastopams tautosillabiska n zudums piedēklī -īn-. Tāds ir n vīr. dzimtes vek. nominatīvā un abu dzimšu vokatīvā. Piemēri: kuoci, gen. kuociņa, kumeli, gen. kumelīna Ērgemē, Smiltēnē, Raunā un citur. Vek. vokatīvu ar -ī (-īn rāda Ērgemē pierakstīta tautasdziesma:

kas krauklam medu deva,
mātes meitu kalpinām?
ēd krauklīti purā sienu,
nēm, kalpi, kalpuonīti!

Vek. vokatīvs ar -ī no -īn dzirdams arī tais izloksnēs, kur vsk. nominatīvā garums tautosillabiskā n priekšā saīsināts, piem., nom. dēlinc² 'dēlinš', vok. dēlī², arī meīti² (nom. meītiņa²) Braslavā, Vilzēnos.

Tautosillabisks n aiz gara patskaņa vai divskaņa mēdz zust arī atsevišķos vārdos, piem., viegad 'vien-gad' Ērgļos, viēc² pac 'viens pats' Liepupē, Duntē un citur, jaūkunze² 'jaunkundze' Braslavā, Augstkalnē un citur, jaubrālītis² 'jaunbrālītis' Nicā.

Retumis zūd arī tautosillabisks n aiz gara patskaņa vai divskaņa, piem., pruō 'prom' Ērgemē.

Endzelīns, Di., III/1, 409.-410. lpp.

4. -sne > -š/-s
-lns > -ls
-rns > -rs

Atsevišķos vārdos izloksnēs mēdz vienkāršot neērti runājamas skaņu grupas, izmetot tanis -n-. Piemēri: krās² 'krāsns' Svētcieņā, koic / koīnc 'kalns', bārc² (< bārc 'bērns' Zvirgzdenē, pērziē:m² 'pērziem' Stendē. Šo n zudumu sastop jau G. Manceļa vārdnīcā "Lettus": nom. Krah/nis / zepplis, bet Krah/β preek/cha 'krāsns priekša' (Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 134).

Dažkārt nominatīva ietekmē n zudums var būt vispārināts, piem., bēri² 'bērni' Mazsēlacā, alkšbiņz² - vietvārds Dundagā.

5. -iņš > -iē / -iē

Kurzemes izloksnēs š priekšā zūd līdzskanis ņ. ņ zuduma dēļ pagarināts š priekšā esošais patskanis, bet tāmieku izloksnēs tas pēc tam neuzsvērtā zilbē saīsinājies. Piemēri: ganīš, gen. ganīņa Skrundā, viš 'viņš', ganīš Stendē, viš, ganīš Dundagā.

Izruna viš 'viņš' registrēta arī Aizkrauklē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 220.-223. lpp.;
Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 51. lpp.; E. Hauzenberga, FBR, 12. sēj., 135. lpp. ekk.

r, l zudums

230.8. -vrC- > -VC-

1. Izloksnēs mēdz zust tautosillabisks r aiz gara patskaņa vai divskaņa. Zemgalē ap Platoni un Dobeli, Vidzemē ap Smilteni, Ērgemī tas notiek vai visos gadījumos. Piemēri: kākli 'kārkli', tāpi 'tārpi', cēp 'cērp', šķēsēm 'šķērsēm' Udzē, vēis 'vērsis' Dobeļē, bēzlapas 'bērzlapas' Sesavā, kuols < kuorls 'kurls' Valgālē, dat. vātem² 'vārtiem' Dundagā, bēs 'bērzs', vāc 'vārds', gen. vāda, vāpa 'vārpa', vāti 'vārti' Ērgemē, smolkuotnis² 'smalkkārtnis (koks ar šaurām gadu kārtām)' Kalupē, vāpt² 'vērpt' Pļaviņās.

2. r var zust disimilējoties (skat. 224.8), piem., edz kur no redz(i) kur.

3. Izloksnēs r izmet līdzskaņu grupās, piem., uōc 'otrs', dat. uōtram Braslavā, niššē¹ 'purkšķis' Sāvienā.

4. Sastopame arī tautosillabiska l zudums aiz gara patskaņa vai divskaņa, piem., jēkula² 'jēlkula' Bras-

lavā, kaisala 'kailsals' Raunā, vê² 'vēl' Džūkstē, vê 'vēl' Sinolē, lišo, gen. lišla Ērgemē. Braslavā un Raunā, kur runā bāls, vēls, vārdē jēkula resp. kaisala l zudums drīzāk šķiet disimilatorisks.

Endzelīns, Latv. val. gram., 223.-224. lpp.; Di., II, 391.-393. lpp.; Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 50.-51. lpp.

ē, z zudums

231. §. sC- > C-

1. Ar pārlatvināto lībiešu ietekmi J. Endzelīns skaidro s zudumu vairāku vārdu sākumā cita līdzskaņa priekšā, piem., kiļvis 'šķilvis' (sal. lei. skilvis). Lībiešu valodā tāpat kā citās somugru valodās pa ve- oam vārda sākumā varējis būt tikai viens līdzskanis. Sal. iļ. raamat 'grāmata' (no senkrievu рамота), kapp 'skapis' (no vlv. schapp). Arī vārdā kiļzaka pēc J. Endzelīna domām varētu būt zudis š- (skat. ME s.v.). Sal. arī G. Manceļa darbā "Phraseologia Lettica" atrodamo La/dawalx 'slazdavalgs'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 224. lpp.; Di., II, 438.-439. lpp.

2. s- var būt zudis divu vārdu savienojumā, vārdus nepareizi nošķirot. Tādi pārpratumi gadās aizguvumos. Tā J. Endzelīns skaidro lielvārdiešu tarke 'stārķis'. Vārdu savienojumā tas stārķis uztverts, ka s pieder tikai pie vietniekvārda. Līdzīgi būtu radies pīķeris blakus spīķeris u. tml.

Endzelīns, Latv. val. gram., 224. lpp.; Di., II, 438.-439. lpp.; Di., III/1, 503. lpp.

3.

<u>-sst-</u>	>	<u>-sst-</u>	>	<u>-st-</u>	;	<u>-šš-</u>	>	<u>-šš-</u>	>	<u>-š-</u>
<u>-zst-</u>						<u>-zš-</u>				

s un z latviešu valodā asimilējoties zudis to tagadnes sto-celmu formās, kam saknes beigās ir s, z. Tādas ir visas tagadnes formas un no tagadnes celma veidotās formas, piem., (gaisma) āust, jāust, āustiet!, āustuot, āustuošs; lūst, jālūst, lūstiet!, lūstuot, lūstuošs.

Tāpat s, z zudis atvasinājumos ar -šan-, piem., āušana, lūšana.

4. s, z var zust arī disimilējoties, skat. 224. §.

5. -zl- > -l-; -zr- > -r-; -zn- > -n-

Citur neparasts z zudums ir Kurzemes vidienes izloksnēs. Te zūd z, ja tam seko l, r, n. Piemēri: ūlikt < ūzlikt 'uzlikt' Skrundā, ūridīt < ūzridīt 'uzridīt', ūnest < ūznest 'uznest', ne-ma-nevar 'nemaz nevar' Lutriņos, ālikt < āzlikt 'aizlikt' Dūrē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 224.- 226. lpp.; Di., I, 504. lpp.; Di., III/1, 60.- 61. lpp.

t, d zudums

232. §. tl- > l-

1. Salīdzinot latviešu vārdu lācis, lei. lokys ar pr. vietvārdu Tlokunpelk 'Lāčupurvs' un člokis (= klōkis), jādomā, ka t zudis l priekšā vārda sākumā. Zudums, protams, ir sens, jo latviešu un leišu valodā skaņu kopa tl, dl arī vārda vidū pārveidojušies; par to skat. 158. § un 243. §.

2. -ts- > -ss- > -s-
-ds-

Salīdzinot savā starpā vienas seknes vārdus, atklājas, ka latviešu valodā tāpat kā leišu un slāvu valodās ir zudis t, d sekojoša s priekšā. Sal. dziēdāt un dziēsma, pūta un pūema, jāuta vai jāuda un jāusma, lei. jaūsmas 'jūtas', bradāt un brasls.

t, d zudis arī sto-celmu tagadnes formās un visās no tagadnes celma veidotās formās, ja vārba sakne beidzas ar t, d; sal., piem., (puķe) vīst, jāvīst, vīstiet!, vīstuot, vīstuošs un vīta; (viņš) biīst, jābiīst, biīstiet!, biīstuot, atbiīstuošs un biīda. Zudumu radījusi asimilācija.

Tāpat t, d zudis atvasinājumos ar -šan-, piem., višana, bišana.

Kur savienojums ts, ds radies no jauna, tur to mēdz izrunāt par c, piem., rac, gen. rata vai rada. Ja skaņu kopa -ts- veidojas vārd darināšanas dēļ, tad parasti -c- nerodas, piem., atsaukt, atslēga. Retos gadījumos izloksnēs sastopams t zudums, piem., bālsāne² 'baltsāne' Aulejā. Bet acsāst 'atsēsties' Asūnē.

Endzelīns, Di., III/1, 61. lpp.

3. -dm- > -m-
-dn- > -n-

Baltu un slāvu valodās ir zudis d, ja tam sekojuši vai seko līdzskapi m vai n. Mūsu tagadnes formas - izl. duomu, izl. ēmu, brīenu, līenu un citas - radušās, zūdot d-skaņai m resp. n priekšā. Sal. pag. ēda, brīda, līda. Arī vārdā blēnas zudis d, sal. blēdis. Izloksnēs šāds zudums biežāks.

Izloksnēs arī -tn- > -n-, piem., naplēršņiks² 'uzpirkstenis', bet pīrstēņiks² 'pirkstaipi' Šķilbēnos; par -tn- skat. 243. §.

Latviešu valodā tcmēr ir vārdi ar -dm-, -dn-, piem., strādnieks, ēdmans. Par tādām J. Endzelīns raksta: "Kur sastopam d tādā pozīcijā, tur tas izskaidrojams ar radu formu ietekmi.." (Latv. val. gram., 227. lpp.)

Endzelīns, Di., III/1, 505. lpp.

4. -sts > -ss > -š

Latgales izloksnēs skaņu grupu -sts vārda beigās vienkāršo, izmetot t, piem., piersš² < pirsts 'pirksts', gen. piersstā², sal. lei. piřstas; kořš 'karsts', gen. kořstā, uorsš² 'ārsts', gen. uorstā² u. tml. Tādas formas sastopamas Šķilbēnos, Nautrēnos, Pildā, Nirzā un citur.

5. -tk- > -k-; -tp- > -p-; -tg- > -g-

Izloksnēs t zūd k, p priekšā, piem., akal 'atkal' Braslavā, Vilzēnos un citur; svēki² 'svētki' Vecatē, Mazsalacā un citur; apaklam 'atpakaļ' Braslavā, brūgānc 'brūtgāns' Braslavā un citur.

Ir izloksnes, kur t šādā pozīcijā zūd arī saliktep-os, piem., Kru:spils 'Krustpils' Sāvienā. Latvijā ir daudz mājvārdu (un uzvārdu), kur zudis t, piem., Bālklāvi² Ērgļos, Augekalnieši Rankā, Tilgalis Lēdurgā u.c.

Visā valodā pazīstams vārds pakavs vai pakava (no kr. подкова).

Skaņu kopas -tk- pārveidojums nav svešs arī citām ide. valodām.

6. Diezgan parasts ir t, đ zudums vienzilbes vārdu beigās aiz gara patskaņa vai divskaņa, piem., klāš² 'klāt', ciēš² 'ciet', duoš² 'dod' Braslavā un citur.

7. -tm- > -m-

Dažos vārdos t zudis m priekšā, piem., asmīte < astmīte 'arkla astotā daļa'; sal. arī lei. ššmas, pr. asma-, sel. osmъ 'astotais'. Izloksnēs saka krušmāte 'krustmāte', Dundagā ir mājvārds Tilmači 'Tiltmači'.

8. Izloksnēs sastopami vēl citādi līdzskaņu t, đ zudumi, piem., oibrauc 'atbrauc' Bebros, a:brauc 'atbrauc' Mētrienā, desminieks 'desmitnieks' Raunā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 226.-228. lpp.;
E.Hauzenberga, FBR, 12. sēj., 139.-140. lpp.;
Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 52.-53. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 159.-160. lpp.

p, b zudums

233. §. p, b zudums latviešu valodā ir rets. Runā pomt 'pampt' Lazdonā, dārniks² 'darbinieks' Dundagā, la'vakar 'labvakar' Svētociemā un citur.

Endzelīns, Latv. val. gram., 228. lpp.

k, g zudums

234. §. Vietvārds Dunalka pēc J. Endzelīna domām radies no formas *dugnalka, bet tā no formas *dubnalka. g var būt zudis arī Ārlevas mājvārdā Dižāli² (= Dižgāli).

k zudums ir biežāks. k var izzust k, g priekšā; piem., mājas Laūgalini un Laūgaļi (= Laukgaļi) Ārlavā. Tīruma nosaukums Čūsdanga (= Čūskdanga) Raņķos varbūt skaidrojams ar disimilāciju.

Vidzemes austrumu izloksnēs k zūd turpat, kur to šais izloksnēs mēdz iespraust, proti, aiz krītoši intonēta ū, au, piem., ouslejas 'aukslējas', brūnteve² 'braukteve', plousta² 'plauksta' Lazdonā; arī ousts 'augsts' Dzelzēvā, i:sslaut 'izslaukt' Koknesē.

k zudums dzirdēts arī vārdos pirt² 'pirt' Aizkrauklē, vilt² 'vilt' Mētrienā, izmirst² 'izmirkst' Koknesē.

Endzelīns, Latv. val. gram., 224.-226. lpp.;
Poiša, Vidz. sēl. izl., 1, 51.-52. lpp.;
bibliogrāfiju par līdzskaņu zudumu dod FBR, 20. sēj., 277. lpp.; līdzskaņu zudumu vietvārdos rāda E.Hauzenberga, FBR, 12. sēj., 133.-141. lpp.

Līdzskaņu pielikums un iespraudums

235.§. Līdzskaņu pielikums vārda sākumā un iespraudums vārda vidū ir vērojams daudzās valodās un var būt dažādas cilmes. Daudzos gadījumos lieks līdzskanis rodas tīri artikulāri, pārejot no vienas skaņas artikulācijas uz otru. Diezgan bieži līdzskaņus mēdz iespraust, lai novērstu hiātu. Tādi gadījumi sastopami arī latviešu valodā.

Latviešu valodas izloksnēs no hiāta izvairās ar j vai v iespraudumu (vai arī ar kontrakciju). Piemēri: neijēt 'neiet' Nīcā, naīīt 'neiet', saiīt 'saiet' Kalupē, nuv ir laiks² 'nu ir laiks' Biržos, najaust 'neaut' Alūksnē.

Izloksnēs starp patskaņiem j un v mēdz zust. Radušos hiātu novērš, atkal iespraužot j resp. v, piem., tuju < tu-u < tuvu Īvandē, šaiiva < šai-a < šaija 'sauja' Braslavā. Ir upe Rūja un pilsēta pie tās - Rūjiena. Bet turienieši savu pilsētu sauc Rūven < Rū-en < Rūjiena. (Skat. 97.§.)

Izloksnēs dažkārt j- vai v- tiek piesprausts arī neatkarīgi no hiāta. Sevišķi raksturīgs tāds j un v piespraudums vārda sākumā ir augšzemnieku izloksnēs, pie tam j mēdz piespraust palatālu, v - velāru patskaņu (u, ū, uo, o) priekšā. Dažās izloksnēs v piesprauž tikai krītoši intonēta ū, uo priekšā. Piemēri: jikri 'ikri' Susējā, īirbe 'irbe' Cesvainē, jiēd'inc 'ēdiens' Ciblā, vūts 'uts' Alūksnē, Baltinavē, Bar-kavā un citur, vūrbt² 'urbt' Ciblā.

A.Ābele j un v piespraudumu skaidro ar augšzemnieku izloksņu artikulācijas īpatnībām.

Endzelīns, Latv. val. gram., 236.-237. lpp.;
A.Ābele, FBR, 16. sēj., 129. lpp.; 20. sēj.,
211. lpp. skk.; Zinkevičius, Liet. k. ist.
gram., 1, 153.-154. lpp.

236. §. $\sim\check{V}C\sim$ > $\sim\check{V}rC\sim$

Latviešu izloksnēs aiz gara patskaņa un divskaņa, sevišķi aizgūtos vārdos, mēdz iespraust r. Piemēri: kērde 'kēde' (no vlv. kēd) Braslavā un citur, stiērnis 'stienis' (no vlv. tēn, tejn) Raunā, Smiltenē un citur. Bet ir arī paērglis 'paeglis' Kauguros un literārās valodas vārds tērce < tēce.

Kā zināms, šādā pozīcijā r mēdz zust. J. Endzelīns par šo parādību raksta: "r skaņas zudums un iespraudums ir vedams sakarā ar to, ka līdzskaņu (sevišķi zobu slēdzeņu) priekšā r-vibrējumi var būt vāji un tāpēc ir neskaidri sadzirdami, tā ka r-skaņas lietošanā var maldīties, sevišķi neparastos, piem., aizgūtos vārdos. Dažos gadījumos te var būt darīšana ar tautas etimoloģiju.." (Latv. val. gram., 238. lpp.)

237. §. Latviešu valodā nebalsīgu troksneņu priekšā dažkārt ir piesprausts s vai š. Ir saknes, kas ide. valodās sākas gan ar s, gan bez tā. Etimoloģiskās vārdnīcās uzrādītas, piem., tādas ide. saknes kā *(s)kel-, *(s)keu- u.c. Šim s- ir īpašs nosaukums - mobilais s. Latviešu čāula un skaūt J. Pokornija darbā "Indogermanisches etymologisches Wörterbuch" (952. lpp.) rādīti kā vienas saknes vārdi. Tāpēc vispirms jāmin vārdi, kam s- resp. š- var būt sens mantojums. Pēc J. Endzelīna atzinuma tie ir skāudze / kāudze, strūops / trūops, šķērpēt 'art velēnas' / cērpam, maule 'purns, mute' / lei. maulē, stārpa / lei. tārpas.

Droši s piespraudumi ir aizguvumos, piem., sprosts (no kr. пpocтoй) Dricēnos, strepes (no v. Treppe) Braslavā un citur, šķēde 'kēde' Zūrās, arī G. Manceļa rakstos: pee-feen to šunni py Skehdehm (Günther, Altlett. Sprachdenkm., 2, S. 274).

s-, š- piespraudumu daļai vārdu J. Endzelīns skaid-

ro ar lībiešu valodas ietekmi. ". lībiešu valodā vārdi senāk varēja sākties tikai ar vienu līdzskani, un tāpēc lībieši aizgūtos vārdos sp-, st-, sk- vietā runāja tikai p-, t-, k-; kad tie vēlāk centās pareizi atdarināt svešos savienojumus, tie varēja te viegli maldīties un runāt kādu g- arī nevietā. Kad lībieši vēlāk tika pārlatvināti, šāda lieka g- piesprausēna varēja vēl turpināties latviski runājošo lībiešu izrunā. No lībiskajām izlokenēm daži tādi vārdi varēja iekļūt arī pārējās izloksnēs." (Latv. val. gram., 239. lpp.) Skat. arī šā darba 231.š.

Dažos gadījumos liekais g- reep. ģ- radies nozīmes ziņā tuvu vārdu ietekmē vai nepareizi analizējot vārdus: skaisties, skart, piem., radušies kaist un kart vietā pēc nuo-g-kaisties, pie-g-karties; -s- te ir refleksivais elements, kas uztverts kā piederīgs pie vārda saknes.

Endzelīns, Latv. val. gram., 238.- 239. lpp.;
 Di., II, 434.- 439. lpp.; A. Sarkanis, ZAV,
 1985, N° 10, 123.- 131. lpp.; Zinkevičius,
 Liet. k. ist. gram., 1, 154.-155. lpp.

238.š.   -gC- } -kaC-   -šC- } -kšC-
           -zC- } -gzC-   -žC- } -gžC-

1. Latviešu valodā tāpat kā citās baltu valodās sastopams iesprausts k, g svelpeņu un šņāceņu priekšā, ja aiz tiem seko vēl kāds līdzskanis. Piemēri: la. izl. laizda, pr. laxde, lei. lazda un arī la. lazda; la. alkanis, sav. elira, sal. Alsunga no *Alsvanga; la. rikste, lei. rykste, pr. riste un riste Brenguļos; la. vīkškis blakus vīstīt, lei. vystyti.

k, g iespraudums visur nav vienāda vecuma un vienādi radies. J. Endzelīns rāda, ka vienā vārdu daļā iespraudums radies cita vārda ietekmē. Pēc aūgša, kam

-g- ir sans (sal. gūt), aukelējenis ieviesies anto-
nīmā apakša, augšzemnieku izloknēs pat opaūška (sal.
lei. apačija), pēc tam arī vārdos lekša un priekša
(izloknēs vēl prieš 'priekš').

Iespraudums var būt radies arī sakarā ar kontami-
nāciju. No vārdiem *lazdā un *lazgā radies vārds
*lazgdā, pēc tam ar metatēzi *lazgdā > lazgda. Konta-
minējot vārdus *lizdas resp. *lizdā un *lizgas, radies
*lizgdas resp. *lizgdā, no kam ar metatēzi lizgds
resp. lizgda blakus vecajai formai lizda (sal. lei.
lizdas).

"Pēc tam, kad šā vai tā bija radušās dubletes ar un
bez k resp. g, varēja iestāties zināma svāretlīšanās
k un g lietošanā svelpeņu vai šņāpeņu priekšā; sakarā
ar to dažos vārdos varēja tiešām iespraust s, š, z, ž
priekšā lieku k resp. g un vienā otrā gadījumā arī
izmest vecu k resp. g." (Endzelīns, Latv. val. gram.,
240.lpp.) Sal. la. pīrkats, izl. pīrsts, lei. piřštas;
rešns, bet raksnys Ašūnē u. tml. Skat. 234.g šai
darbā.

2. Sēliskajās izloknēs Dzelzavā, Cšovainē un ci-
tur līdzskapu s, š, t (c, č) priekšā aiz krītoši
intonēta ū, ou (< au) iesprauž k vai x, bet ū² var
arī saīsināt, piem., jūg² > jūkg², jūx² vai jūks,
lok. kūtīe² > kuktīe 'kūti'; brāuko² 'brauc'.

Lubānas un citās izloknēs k resp. x mēdz
iespraust arī aiz citiem patskapjiem resp. divska-
piem, piem., ple^xstó² 'piestā', klē^xt'ie² 'klēti'
Mētrionā.

J. Endzelīns norāda, ka senāk apgabale ar šādu k
iespraudumu bijis plašāks. To rāda k, g zudums man-
totos vārdos ar etimologisku k resp. g aiz u resp.
au, piem., aūsts 'augsts', rousts 'rūgts' Alūkenē,
(Izrunas "labošanā" aiziets par tālu!)

Šis k vai x iespraudums laikam skaidrojams ar sēlisko izlokšņu kritošās intonācijas izrunu nebalsīgu troksneņu priekšā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 239.-242. lpp.; Di., II, 420.-433. lpp.; J. Kušķis, LVU ZR, XXX, 71.-75. lpp.; LX, 11. - 12. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 108-113; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 155.-157. lpp.; E. Hauzenberga, FBR, 12. sēj., 144.-146. lpp.

239. §. $sr-$ > $str-$

1. Latviešu valodā nav mantotu vārdu, kas sāktos ar $sr-$. Tāpat kā daudzās citās ide. valodās, arī latviešu valodā starp s un r iesprausts t , piem., strāujš, lei. sraūjas; strēbt, lei. srebtī; strutas, lei. srūtos.

Endzelīns, Latv. val. gram., 243. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 157. lpp.; Porzig, Gliederung, S. 78-79.

2. $-ns$ > $-nts$ > $-nc$; $-nš$ > $-ntš$ > $-č$

(+)	(+)	(+)
-----	-----	-----

L V A

Daudzās izloksnēs t iesprausts skaņu kopās $-ns$, $-nš$, tā ka izrunā rodas $-nc$, $-nč$, piem., sunc, vinč Braslavā.

t iespraudumu rada paradums mēli vēl britiņu patūrēt tai pašā stāvoklī, kādā tā ir, runājot n , bet deguna dobums jau ir noslēgts, lai sāktu artikulēt s resp. $š$. Tā starp n resp. $ŋ$ un s resp. $š$ rodas pārejas skaņa t . Tai saplūstot ar $-s$ resp. $-š$, rodas c resp. $č$.

Ir izloksnes, kur šāds t iespraudums dažkārt notiek arī vārda vidū, piem., Ancis Braslavā, Vilzēnos

un citur, lyncāklys 'linsēklas' Viļānos.

Šaurākos apmēros t iesprauž skaņu kopās -ls, -lē.
Piemēri: vešalo, zaļč Vilzēnos. Dažās izloksnēs
t iesprauž skaņu kopās -lē, -lē arī vārda vidū,
piem., ceļcuos 'ceļšos', ceļcimies 'ceļsimies' Krū-
tē, Biļcka 'Bilska' Trikātā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 242.- 243. lpp.;
te arī bibliogrāfija par nc no ns citās ide.
valodās.

240.§. Izloksnēs dzird arī đ iespraudumu starp
n, ņ un z, ž. Plaši pazīstams ir vārds piņdzele
(no v. Pinsel); Vilzēnos, Braslavā un citur saka
inžinieris vai inženieris 'inženieris'. Mazsalacā đ
iesprauž vārda vidū starp l un z personvārdā Ilze un
runā Iļze. Tur saka arī zuošis 'zosis'.

Rets ir đ iespraudums starp ņ un r. Visē valodā
pazīstams vārds Indriķis (no lv. Hinriķ). Tikai no
tāmieku apgabala zināms đ iespraudums starp r un
l, piem., kuordle 'kurle' Zūrās un citur. Ancē đ
iesprausts starp r un n vārdā dziērdns 'dzirnavas'.

Endzelīns, Latv. val. gram., 243.- 245. lpp.;
Di., III/2, 76. lpp.

241.§. Vecajos rakstos regulāri raketīts p vai
b starp m un t, piem., niempt 'ņemt' darbā "Agenda
parva" (71. lpp.), wembt 'vēmt', d/imbtene 'dzimte-
ne' G.Manceļa vārdnicā "Lettus". Vecajos rakstos b
raketīts arī starp m un s resp. š, piem., flimbs
'slims', tumbs 'tumsš', Tumbiba 'tumsiba', peed/imb-
fchana 'piedzimšana'. Vēlāk latviešu valodas izlok-
snēs tāds p iespraudums nav konstatēts. Uzmanību
saista fakts, ka tādā pozīcijā lūpenis iesprausts arī
vācu tekstā, G.Manceļa vārdnicā "Lettus", piem., ir
beschampt werden; darba "Phraseologia Lettica" tek-

stā ir unver/chembt. Arī vārda beigās aiz -m G. Man-
celis raksta b, piem., wiederumb, Umb; ir arī -mbs,
piem., eins umbs ender.

Endzelīns, Latv. val. gram., 243. - 244. lpp.

Gari resp. dubultoti līdzskapi un to liktenis

242. §. Ide. valodas nepieder pie tām valodām,
kur līdzskapu kvantitātei ir fonoloģiska nozīme kā,
piem., somugru valodās. Sal. ig. tuba 'istaba', tупа
'istabā' (illatīvs). J. Endzelīns norāda, ka ide.
pirmvalodā gari līdzskapi laikam neesot bijuši. Bet
tādi var rasties un rodas morfoloģiskās sadurās, da-
rinot vārdus un formas.

1. Viens no tādiem līdzskapu savienojumiem, pret
ko ide. valodas izturējušās dažādi, ir dubultoti zobu
slēdzeņi. Arī baltu valodās šis savienojums ticis pār-
veidots.

-tt-	>	-st-	-td-	>	-zd-
-dt-	>	-st-	-dd-	>	-zd-

Vecākie savienojumi, kas sastopami formu veidoju-
mos, patiesībā neattiecas uz latviešu valodas pastā-
vēšanas laiku. Jau baltu pirmvalodā tie pārveidoti
tāpat kā slāvu valodās un grieķu valodā, pirmo slē-
dzeni aizstājot ar spraudzeni. Piemēri: la. vest,
lei. vēsti, pr. west; la. mest, lei. mēsti, pr. po-
mests 'pamests'; la. vezdams, lei. vēsdamas; la. mež-
dams, lei. mēsdamas. Saknes beigu sākotnējo līdzskani
rāda la. vedu, lei. vedū, pr. wedais 'ved!'; la. me-
tu, lei. metu, pr. metis 'metiens'.

Šai pārveidojumā tāpat notikusi disimilācija: di-
vas pilnīgi vienādas skaņas padarītas artikulāri at-
šķirīgas. Darbojies arī ide. valodām raksturīgais
asimilācijas likums: nebalsīgs troksnenis balsīga
priekšā kļūst balsīgs, bet balsīgs troksnenis nebal-

sīga priekšā - nebalsīga. Domā, ka asimilācija balsīguma ziņā bijusi jau ide. pirmvalodā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 245. lpp.;

Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 144.-145. lpp.

2. Divu zobu slēdzeņu savienojums ir radies arī latviešu valodā. Tas pārveidots dažādi.

Pirmkārt, ir iespējams pirmo līdzskani izmest. Tā radies, piem., vārds ļautīni < ļaudtīni < ļauditīni. Daudzās izloksnēs tā rīkojas priedēkļa un saknes sadūrā, piem., aduôt² < atduôt², atīt² < attīt² Braslavā, Vilzēnos un citur, adlenīte < atdlenīte 'govs, kas atnesusies divu gadu vecumā' Ērgemē.

Otrkārt, ir iespējams runāt garu resp. dubultotu līdzskani, piem., adduôt < atduôt Ērgemē.

Treškārt, vairākās augšzemnieku izloksnēs t tiek aizstāts ar n, piem., andūt 'atdot' Šķilbēnos un citur. Šāds -td- resp. -dd- pārveidojums sastopams arī citās valodās.

Endzelīns, Di., II, 487. lpp.

3. Gari nebalsīgi svelpeņi, šņāceņi un vēl citi nebalsīgi troksneņi lejšemnieku izloksnēs ir izrunā sastopami starp īsiem patskaņiem. Runā nessa, mušša, metta, arī adaita, maišukki u. tml. ar zilbes robežu garajā līdzskanī un izcukstētu patskani aiz tā.

Pārgari nebalsīgi troksneņi rodas lībiskajās izloksnēs, kur aiz nebalsīgā troksneņa zudis kāds patskanis vai divskanis, piem., uṗ vai uṗ: 'upe', sacīt 'sacīt' u. tml.

4. Augšzemnieku izloksnēs ir gari svelpeņi un šņāceņi. Tos runā nākotnē formās verbiem, kam sakne beidzas ar s, z, t, d, piem., grīššu 'griezīšu', grīšsi, grīš, grīšsim, grīšsit Izvaltā, iēššu 'ēdī-

šu', iēšsi, iēš, iēšsam, iēšset Šķilbēnos u. tml.

"Špāceņa resp. svelpeņa garums šais formās ir sekundārs: leišu formai vēsiju var atbilst tikai la. vēšū; augšz. vēššu ir radies asimilējoties no *vēššu, kas darināts blakus infinitīvam vēst pēc likšu blakus likt u.c. parauga." (Endzelīns, Latv. val. gram., 248. lpp.)

Garš špāceņis augšzemnieku izloksnēs ir arī vārdos ar šāna un adverbos ar šūs, ja tiem pamatā verbi, kam sakne beidzas ar s, z, t, d. Garā špāceņa rašanās te ir tāda pati kā nākotnes formās.

Endzelīns, Di., III/1, 61. lpp.

Īpatnēji augšzemnieku izloksnēs ir vīriešu un sieviešu dzimtes āsk. nominatīvi pag. aktīvajam divdabim, piem., cāluš 'cēlušī; cēlušas' Šķilbēnos un citur. š te laikam no šē < šie, ko J. Endzelīns uzskata par kontaminējumu no šī un šis (i-celms!). Līdzīga ir nākotnes aktīvā divdabja forma, ko lieto atstāstāmajā izteiksmē, piem., būškušē (= būškuošis) 'būšot' Līvānos.

Gari svelpeņi augšzemniekiem radušies arī sakarā ar patskaņa zudumu starp z resp. s un -s, piem., āsk. ak. vyēs 'visus' Višķos un citur, našē 'nazis' Kalupē, tag. aktīvā divdabja vīr. dzimtes vsk. nom. nass < nesue 'nesot' Līvānos. Skat. arī 211.š.

5. Gari plūdeņi un nāseņi sastopami visos latviešu valodas dialektos. Lejzemnieku izloksnēs un literārajā valodā tie ir gari diftongiskajos savienojumos ar stieptu intonāciju, piem., siīt, biīt, maīta, drufīslas. Dubultoti tie mēdz būt vārdos, kur notikusi -ln- asimilācija, piem., meīs, gen. meīla, vīlla.

Augšzemnieku izloksnēs garš ī un ū ir jauninātājās tagadnes formās ar -ī- un -ū-, piem., čēllu 'ce-

lu', malu 'maļu', Nirzā, pinu 'pinu', skriņu
'skrienu' Izvaltā.

Lejzemieku izloksnēs gari plūdeņi un nāseņi ir arī aizguvumos, piem., stallis, kefra, kefme, pařna. Dažkārt -mm- mēdz pārveidot par -mb-, piem., ařba, ařba blakus ařma, ařma (no v. Amme), kambaris (no vlv. kamer), dambis (no vlv. dam).

Augszemnieku izloksnēs vērojama tendence novērst garus plūdeņus un nāseņus. Runā vai nu normāla garuma līdzskani, piem., stis^{el}s 'stallis' Lazdonā, stals Varakļānos, ane 'Anna', bale 'balle', spaneits 'spanītis = spainītis' Višķos, vai arī aiz l, r tiek runāts cits līdzskanis, piem., ll > ln, lv, rr > rv: ēl²-ne² 'elle', bālva² 'baļļa', nārvót² 'nerrot' Lubānā, bālge² 'baļļa' Višķos. Abējādi piemēri var būt pat vienā izloksnē.

J. Endzelīns šo augšzemnieku izloksņu īpatnību skaidro ar iespējamu slāvu valodu ietekmi, jo slāvu valodās garu plūdeņu un nāseņu nav.

Endzelīns, Latv. val. gram., 245. - 249. lpp.;
FBR, 20. sēj., 278. lpp. (bibliogr. par gariem līdzskapiem izloksnēs).

Citi artikulācijas veida grozījumi

243. §. -tl- > -kl-
-dl- > -gl-

1. Latviešu un leišu valodā, kā arī prāšu valodas izloksnēs, līdzskapu kopa -tl- pārvērtusies par -kl- un -dl- par -gl-, skat. 158. un 159. §. Šai ziņā latviešu valoda turas kopā ar citām valodām, kas arī pārveidojušas šīs skapu kopas, sal. serbhorvātu je-la, kr., ukr. egle 'egle', lat. sella (<*sed-lā) 'krēsls'.

Ar piedēkli -kl- no -tl- mums ir daudzi darbības

rīku, vietas, rezultāta vai darītāja apzīmējumi, piem., ārkls (lei. ārklas), pārklis, tīkls (lei. tīnklas), audekls (lei. audeklas), riēklis 'kildnieks', strūkla, grābeklis. Dazi vārdi ir ar niedēkli -gl- no -dl-, piem., baiglis 'biedēklis'.

-tl-) -kl- pat tad, ja šis savienojums radies, starp t un l zūdot patskanim vai divskanim. J. Endzelīns min mājvārdu Viklēns < Vitlēns < Vituolēns. Tāpēc īpašu skeidrojumu prasa vārdi skaitlis un katls. Pēc J. Endzelīna domām vārds skaitlis ir noturējies t vārda skaitīt ietekmē, bet katls tāpēc, ka mums ir cits vārds kakls. Šie piemēri uzskatāmi rāda, kādi faktori ietekmē pārmaiņas valodā resp. kavē tās.

Endzelīns, Latv. val. gram., 249. lpp.; Stang, Vergl. Gramm., S. 107; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 146. lpp.; Arumaa, Ursl. Gramm., 2, S. 73-75.

2. -tn-) -kn-
-dn-) -gn-

Līdzsaku kopā -dn- latviešu valodā d ir zudis, skat. 232. §. Bet, ja tāds savienojums -dn- radies no jauna, starp d un n zūdot kādam patskanim, tad arī to var pārveidot. Tas noticis vārdā mednis (< *medinis), kas izloksnēs tiek runāts formā mognis.

Pilnā mērā nav saglabājusies arī saku kopa -tn-, skat. 232. §. Izloksnēs runā atšķirknis < atšķirtnis 'no krūts atšķirts mazulis', arī 'šķirtenis', vibuokne 'vibotne'; mīknis² 'ragavu mietnes' Izvaltā u. tml. -tn-) -kn- sastopams arī Latvijas vietvārdā Rēzekne, sal. lei. Rēzytē, v. Rositten.

J. Endzelīns aizrādījis, ka tomēr ne katrs -kn-, kam blakus sastop vārdu ar -tn-, ir cēlies no -tn-. Vārdos nātns, rātns, krietns, putns u. tml. starp t un n zudis kāds patskanis.

Endzelīns, Latv. val. gram., 249.-250. lpp.

3. -bn- > -gn-

Tikai dažos Latvijas vietvārdos sastopams līdzskaņu kopas -bn- pārveidojums par -gn-. Pazīstamākais no tiem ir Dignāja, kas radies no formas Dibnāja, bet tā no Dubnāja, sal. vācu nosaukumu Dubena, kas atspoguļo senāku izrunu. Šai ziņā interesanta ir tautasdziesma, kas pierakstīta Līvānos:

Es t'ev leudzu, bazneickungs,
lauļoj mani ju cīšok;
Vecu mōsu meikš laulavi,
Veirs nubaga par Dybnōju. (LD 16 039)

Bez tam Virānē ir "dignējais" purviņš.

Endzelīns, Latv. val. gram., 250. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 146. lpp.

4. -cC- > -sC-

-zC- > -zC-

Izlokšanās c vietā runā s un dz vietā z, ja tieši seko kāds līdzskanis. Vietvārds Mārsnēni radies laikam no vecāka *Mārc[e]nēni un etimoloģiski saistāms ar vārdu mārks, un Kalsnavas vāciskais nosaukums Kalzenau ļauj domāt, ka senāk latviešu nosaukums bijis Kalc[e]nava. Bez tam sal. izrunu piezdesmit vai piezsmīt piezdesmit vietā.

Endzelīns, Latv. val. gram., 250. lpp.; Di., III/1, 538. lpp.

Metatēze

244. §. Metatēze (gr. metathesis 'pārstatījums') ir skaņu pārstatījums. Latviešu valodā parasti pārstatā līdzskaņus. Var pārstatīt blakus esošas skaņas un tādas, starp kurām ir vēl citas skaņas. Tādējādi šķir divu veidu metatēzi.

Blakus esošu skaņu metatēze

Runājot par blakus esošu līdzskaņu metatēzi, J. Endzelīns raksta: "Laikam jau ide. pirmvalodā ir mums nezināmos apstākļos mainījušies sk- un ks-, sp- un ps-, st- un ts-." (Latv. val. gram., 233. lpp.) Dažos vārdos tāds pārstatījums tiešām saskatāms, salīdzinot ar citu ide. valodu formām, piem., la. skūbīnāt, lei. skūbinti, bet skr. ksōbhayati 'iekustina'.

Dažos gadījumos metatēze vērojama mūsu pašu valodas faktos, piem., tag. 3. p. tūkst blakus pag. 3. p. tūska Galgauskā; mazgs (no *mazgas), mežgīt, tag. mežgu 'adu' Nicā, mežt 'adīt' Jaunpiebalgā, Varakļānos. Leišu valodā šāds pārstatījums regulāri notiek konjugācijā, piem., tag. 3. p. rēiškia 'nozīmē', bet rēikšti, rēikšdavo, rēikšdamas; mēzga 'sien mezglu; ada', bet mēzgti, mēgzdavo u. tml.

Dažos latviešu valodas vārdos notikuši vairāki pārveidojumi. Pēc J. Endzelīna domām ar kontamināciju no lizd- un lizg- radusies sakne lizgd-. Pēc tam ar metatēzi radies tagad parastais vārds lizgda.

Izloknēs ir vēl citi līdzskaņu metatēzes piemēri. Augšzemnieku izloknēs sastop, piem., žg metatēzi - izmigžēlta 'izmežģīta' Dricēnos, pag. 3. p. piēblaugža² (< pieblauzge 'piegāza (par lietu)' Bērzgalē.

Dundagā pārstata sk, piem., kriēviks² 'krieviski', vāciks 'vāciski'. Dažkārt vārdu nevar etimologizēt, ja nezina, ka var notikt dažādi skaņu pārstatījumi.

Izloknēs sastopama arī patskaņa un plūdeņa vai nāseņa savstarpēja pārstatīšanās, ja seko līdzskanis. Tā pie darbs daudzās izloknēs ir kļuvis pie drabs; un tagadējais desmit ir no desimt, kas sastaptē vēl Kurēu kāpās un kam atbilst leišu dēšimt.

Šķirtu skaņu metatēze

Var kādu skaņu pārcelt uz citu vietu vārdā vai arī

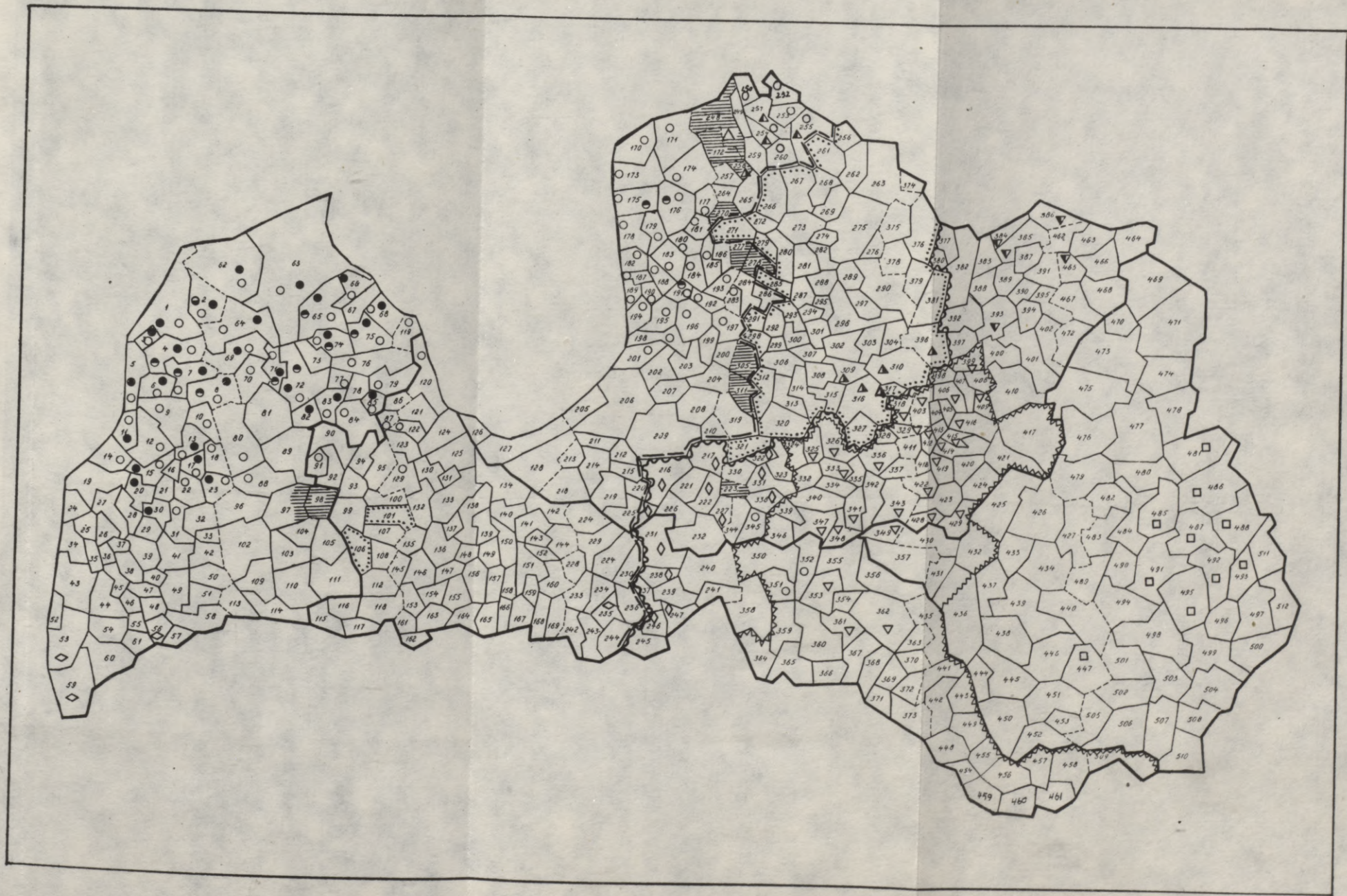
divas skaņas samainīt vietām. Piemēri: brede Mazsallacā blakus parastajai formai bedre; Jēpaks Ventā blakus parastajam Jēkabs; sudrabs blakus augšzemnieku izloksnēs sastopamajai formai sudabre (ekat. arī 223.š); Sinuole no Siluone. Daži sādi metatēzes gadījumi ir kopīgi latviešu un leišu valodai, piem., la. cepu, lei. kepù, bet ssl. pekq.

Endzelīns, Latv. val. gram., 233.- 236. lpp., 492. lpp.; Di., II, 72. lpp.; III/1, 480.- 481. lpp.; metatēzi vietvārdos rāda E. Hauzenberga, FBR, 12. sēj., 143.- 144. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 163.- 164. lpp.

Balsīgu un nebalsīgu troksneņu maiņa

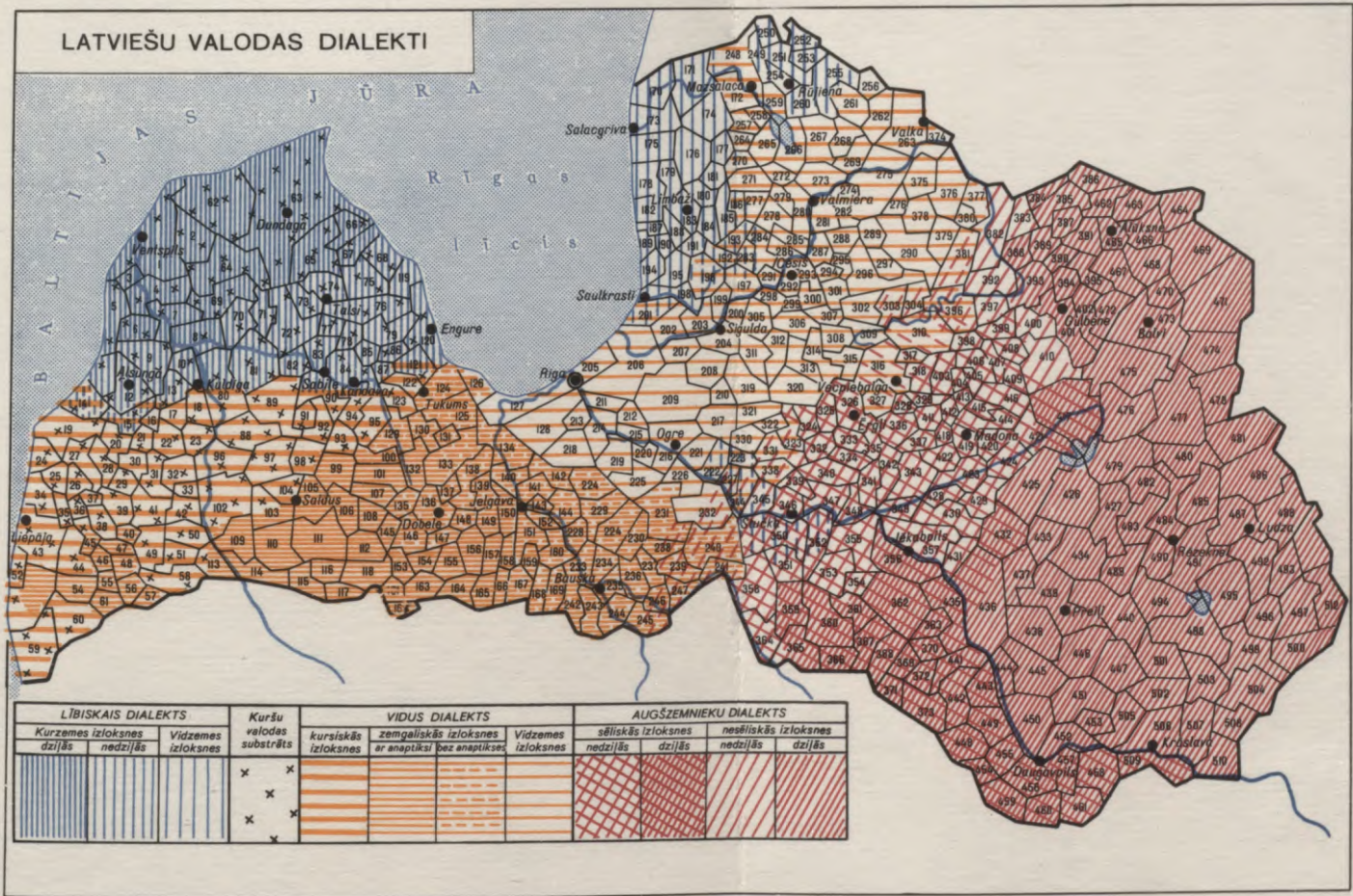
245.š. Gan vārda sākumā, gan saknes beigās un piedēkļos latviešu valodā ir sastopama balsīgu un nebalsīgu troksneņu maiņa. Piemēri: bēka - pēka, tūole - duōle, ecēšas - ecēžas, kuņģis - kuņķis, saudzēt - zēudzēt, nesu - atnezu u. tml. J. Endzelīns norāda, ka sāda maiņa ir dažāda vecuma un ar dažādu cilmi. Par galvenajiem šās parādības cēlopiem viņš min nozīmes ziņā tuvu sakņu kontamināciju, asimilāciju un arī lībiešu valodas ietekmi. Līdzīga maiņa sastopama arī citās ide. valodās. V. Kiparskis te izceļ lībiešu valodas ietekmes svaru.

Endzelīns, Latv. val. gram., 250.-254. lpp.; A. Ābele, FBR, 16. sēj., 159. lpp.; Zinkevičius, Liet. k. ist. gram., 1, 166. lpp.; Kiparsky V. Slavische und baltische b / p Fälle. - ScSl, XIV, S. 73-97.

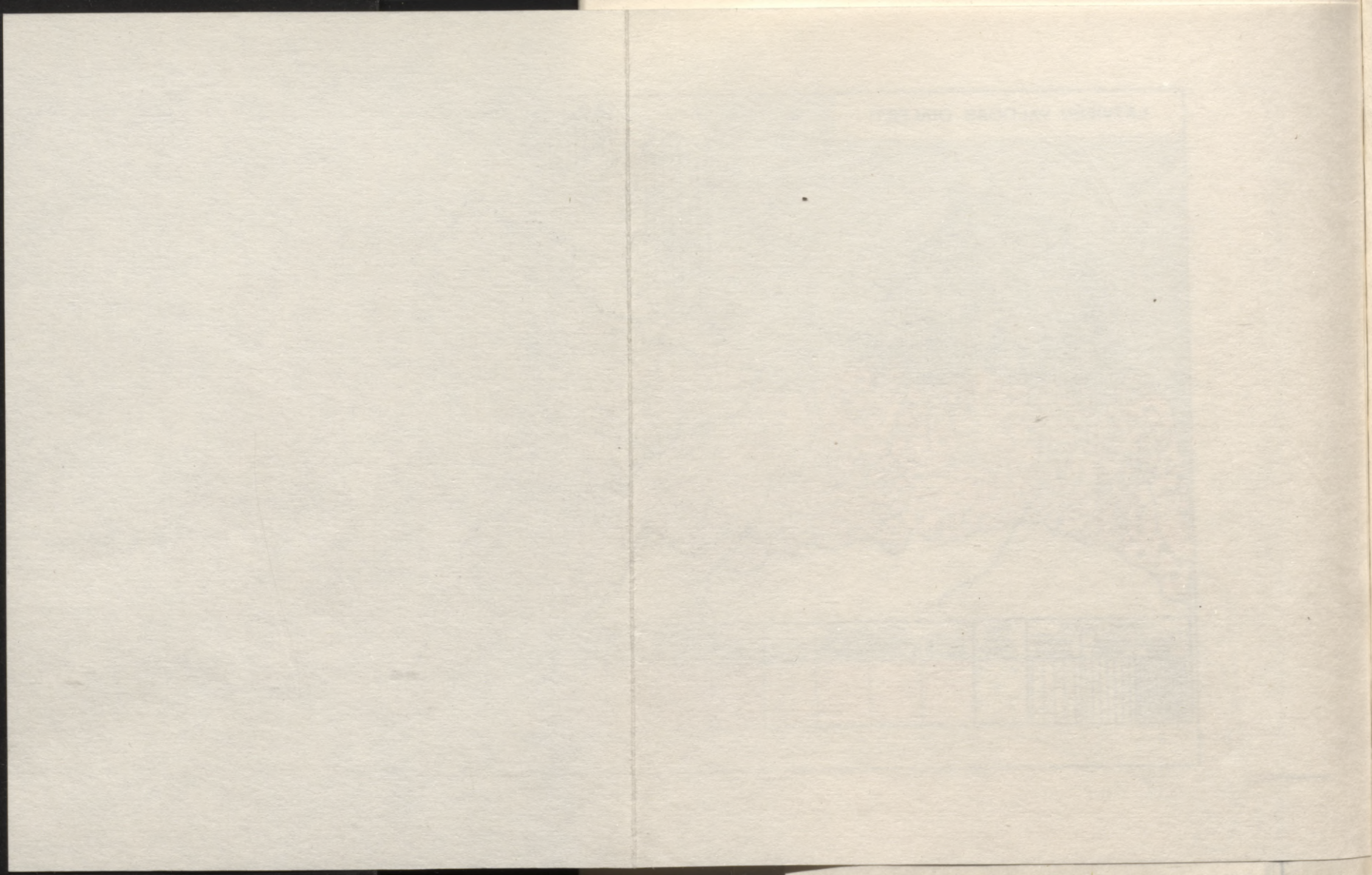

LATVIEŠU VALODAS DIALEKTI

LĪBISKAIS DIALEKTS		Kuršu valodas substrāts	VIDUS DIALEKTS			AUGŠZEMNIEKU DIALEKTS			
Kurzemes izloknes dzījš	Vidzemes izloknes nedzījš		kursiskās izloknes	zemgaliskās izloknes ar anaptikšī bez anaptikšī	Vidzemes izloknes	sēlikiskās izloknes nedzījš	nesēlikiskās izloknes dzījš	nesēlikiskās izloknes nedzījš	nesēlikiskās izloknes dzījš
Vertical lines	Vertical lines	X	Horizontal lines	Horizontal lines	Horizontal lines	Diagonal lines (top-left to bottom-right)	Diagonal lines (top-right to bottom-left)	Diagonal lines (top-left to bottom-right)	Diagonal lines (top-right to bottom-left)
Vertical lines	Vertical lines	X	Horizontal lines	Horizontal lines	Horizontal lines	Diagonal lines (top-left to bottom-right)	Diagonal lines (top-right to bottom-left)	Diagonal lines (top-left to bottom-right)	Diagonal lines (top-right to bottom-left)
Vertical lines	Vertical lines	X	Horizontal lines	Horizontal lines	Horizontal lines	Diagonal lines (top-left to bottom-right)	Diagonal lines (top-right to bottom-left)	Diagonal lines (top-left to bottom-right)	Diagonal lines (top-right to bottom-left)
Vertical lines	Vertical lines	X	Horizontal lines	Horizontal lines	Horizontal lines	Diagonal lines (top-left to bottom-right)	Diagonal lines (top-right to bottom-left)	Diagonal lines (top-left to bottom-right)	Diagonal lines (top-right to bottom-left)

Pielikums

24-278

Paskaidrojumi dialektu kartei

- ..... triju intonāciju apgabals (˘, ˘, ˘)
- ==== izloknes, kur 1922.-1925. gadā vēl registrētas trīs intonācijas (˘, ˘, ˘)
- krītošās (˘) un lautzās (˘) intonācijas sakrītuma austrumu robeža (˘² apgabala robeža)
- ~~~~ krītošās (˘) un stieptās (˘) intonācijas sakrītuma rietumu robeža (˘² apgabala robeža)
- ~~~~~ kāpjošās intonācijas (˘) apgabals
- krītoša resp. kāpjoši krītoša intonācija (˘) senāk isā zilbē tāda balsīga līdzskaņa priekšā, aiz kura zudis kāds patskanis vai divskanis
  - lauzti krītoša intonācija (˘:˘²) senāk lauzti (˘²) intonētā zilbē tāda balsīga līdzskaņa priekšā, aiz kura zudis kāds patskanis vai divskanis
  - ◐ stiepti krītoša intonācija (˘:˘²) senāk stiepti intonētā zilbē (˘) tāda balsīga līdzskaņa priekšā, aiz kura zudis kāds patskanis vai divskanis
  - ◑ stieptās intonācijas modificējums par krītošo intonāciju kādā tālākā (ne pirmajā) uzsvērtā zilbē saliktos vārdos
  - △ senas lautzās (˘) un krītošās (˘) intonācijas šķirums balsīgu līdzskaņu priekšā (nebalsīgu līdzskaņu priekšā to vietā ir krītošā intonācija)
  - ▲ krītošās intonācijas (˘) pārveidojums par lauzto intonāciju balsīgu līdzskaņu priekšā
  - ▲ krītošās intonācijas (˘) pārveidojums par lauzto intonāciju nebalsīgu līdzskaņu priekšā
  - ◇ izloknes, kur jauc stiepto un krītošo intonāciju

- ◇ krītošā intonācija stieptās intonācijas vietā
lejšemnieku divu intonāciju apgabalā
- ▽ krītošās intonācijas ($\cdot^2$) modificējums par
kāpjoši krītošu intonāciju ($\wedge$) balsīgu līdz-
skaņu priekšā
- ▽ krītošās intonācijas ($\cdot^2$) modificējums par
grūstu resp. lauztu intonāciju divskaņos ei,
ai, au, ou < ū un ui līdzskaņu p, c, t, k
priekšā
- iŕ) }r

Latviešu valodas izloksnes

Izloksne   Numurs kartē

Ābeļi	356	Auri	147	Braslava	257
Ādaži	206			Brenguļi	274
Aduliena	408	Babīte	128	Brigi	511
Aglona	447	Baižkalns	295	Brukna	237
Ainaži	170	Baldone	225	Bukaiši	163
Aistere	36	Baltinava	478	Bunka	47
Aiviekste	349	Balvi	473	Burtnieki	266
Aizkalne	446	Bārbele	239		
Aizkraukle	346	Barkava	425	Ceraukste	244
Aizpute	29	Bārta	54	Cēre	85
Aizupe	92	Basi	161	Cēsis	292
Aizvīķi	57	Bauņi	265	Cesvaine	416
Aknīste	368	Bauska	235	Cibla	488
Allaži	208	Bebrene	442	Ciecere	105
Aloja	174	Bebri	340	Cīrava	27
Alsunga	12	Beja	466	Cirgaļi	376
Alsviķis	391	Beļava	394	Code	234
Alūksne	465	Bēne	153		
Ance	62	Bērzaune	337	Dagda	503
Andrupene	498	Bērze	138	Daudzese	351
Anna	467	Bērzgale	485	Daugmale	220
Annenieki	135	Bērzpils	476	Dauguļi	277
Apriķi	20	Biksti	107	Demene	460
Ārlava	65	Bīķernieki	453	Dignāja	435
Asare	372	Bilska	378	Dikļi	271
Asīte	49	Bīriņi	198	Dobele	136
Asūne	504	Birzgale	232	Dole	219
Atašiene	432	Birzuļi	379	Drabeši	306
Augstkalne	164	Birži	362	Dreiliņi	211
Augstroze	186	Blīdiene	106	Dricēni	482
Auleja	502	Blome	289	Drueti	303

Izloksne   Numurs kartē

Druviena	398	Gaujiena	382	Jaunrauna	294
Dunalka	26	Gavieze	44	Jaunroze	384
Dundaga	63	Glūda	149	Jaunsaule	246
Dunika	60	Gramzda	56	Jaunsvirlauka	160
Dunte	189	Graši	405	Jaunvāle	282
Durbe	38	Grenči	95	Jēkabnieki	157
Dūre	388	Grobiņa	43	Jērcēni	269
Dviete	443	Grostona	418	Jeri	260
Dzelzava	409	Grundzāle	380	Jumprava	344
Dzērbene	302	Gudenieki	15	Jumurda	327
Dzērve	28			Jūrkalne	11
Dzirciems	86	Idus	249		
Džūkste	133	Iecava	224	Kabile	89
		Ikšķile	216	Kalēti	61
Ēdole	9	Īle	145	Kalnecmpji	395
Eleja	167	Ilzene	389	Kalnciems	134
Elkšpi	367	Inčukalns	207	Kalsnava	343
Embūte	51	Indra	510	Kalupe	445
Engure	120	Ipiķi	250	Kalvene	41
Ērgļi	326	Irleva	129	Kandava	84
Ērgeme	262	Irši	334	Kapiķi	501
Ēvele	268	Īslīce	243	Kaplava	509
Ezere	114	Istra	497	Kārķi	261
Ezernieki	499	Īvande	13	Kārļi	298
		Izvalta	505	Kārsava	481
Gaigalava	479			Karva	387
Gaiķi	98	Jaunauce	116	Kārzdaba	404
Galēni	434	Jaunburtnieki	272	Kastrāne	321
Galgauška	400	Jaungulbene	410	Katlakalns	214
Garoze	144	Jaunlaicene	385	Katvari	180
Gārsene	371	Jaunpiebalga	310	Kauguri	281
Gatarta	304	Jaunpils	101	Kaunata	495

Izloksne Numurs kartē

Kazdanga	31	Laža	30	Madliena	331
Klostere	21	Lēdmane	223	Makašēni	484
Kocēni	280	Lēdurga	196	Mālpils	319
Koknese	347	Lejasciems	393	Malta	494
Kosa	314	Lenči	286	Mālupe	468
Krape	338	Lestene	132	Mangāļi	205
Krāslava	506	Lībagi	77	Mārciena	422
Kraukļi	406	Lielauce	112	Mārkalne	463
Krimulda	203	Lielplatone	166	Mārsnēni	288
Krote	40	Lielstraupe	197	Mārupe	213
Krustpils	357	Lielvārde	227	Matkule	90
Kūdums	284	Lielvirca	159	Mazsalaca	248
Kuldīga	80	Liepa	287	Mazstraupe	192
Kurcums	459	Liepkalne	333	Mazzalve	358
Kurmāle	18	Liepna	469	Medņi	430
Kurmene	241	Liepupe	187	Medze	34
Kursīši	110	Liezēre	403	Mēdzūla	318
Kusa	412	Līgatne	305	Meirāni	421
		Līksna	450	Mēmele	364
Ķēči	313	Limbaži	183	Meņģele	332
Ķeipene	322	Litene	472	Mērdzene	486
Ķieģeļi	278	Līvāni	436	Mērsrags	119
Ķopi	253	Līvbiērze	139	Mētriena	429
		Līvi	299	Mežotne	233
Lāde	188	Lizums	397	Milzkalne	124
Laidze	74	Lode	252	Misa	230
Laši	448	Lubāna	417	More	311
Laubere	330	Lubeja	329	Mujēni	279
Laucesa	456	Lubezere	66		
Lauciene	76	Lugaži	263	Nabe	191
Launkalne	297	Lutriņi	97	Naudīte	146
Lazdona	419	Ļaudona	423	Naujene	452

Izloksne   Numurs kartē

Naukšēni	255	Pērkone	52	Renda	81
Nautrēni	480	Pēternieki	142	Rēzna	491
Nereta	365	Pilda	492	Rite	366
Nīca	53	Pilskalne	449	Robežnieki	508
Nīcogale	444	Piltene	7	Ropaži	209
Nigranda	113	Planīca	17	Rozēni	171
Nīkrāce	50	Plāpi	276	Rozula	193
Nirza	493	Plātere	323	Ruba	115
Nitaure	312	Platone	158	Rubeņi	441
Nogale	67	Plavīpas	348	Rucava	59
		Pociems	181	Rudbārži	42
Odziēna	341	Pope	2	Rudzēti	437
Ogre	325	Prauliena	420	Rugāji	475
Ogresgals	221	Pravīpi	130	Rūjiēna	254
Olaine	218	Preiļi	439	Rundāle	242
Oļi	413	Priekule	48	Rundēni	496
Omūļi	256	Priekuļi	293	Ružina	489
Ozolaine	490	Prode	373		
Ozoli	270	Puikule	177	Saikava	424
Ozolnieki	141	Pūre	87	Saka	19
		Purmsāti	55	Sakstagals	483
Pabaži	201	Puze	64	Sala	127
Padure	10			Salaca	173
Pāle	176	Raiskums	291	Salaspils	215
Palsmane	381	Rāmūļi	307	Saldus	104
Pampāļi	109	Ranka	396	Salgale	228
Panemune	245	Raņķi	96	Saliēna	458
Paslēne	512	Rauda	454	Sarkaņi	414
Pastende	73	Rauna	296	Sātiņi	103
Patkule	415	Rāva	37	Sauka	360
Pededze	464	Rembate	222	Sausnēja	335
Penkule	154	Remte	99	Sāvienā	428
		Rencēni	267	Secē	352

Izloksne   Numurs kartē

Sēja	202	Stelpe	238	Tāja	182
Sēpils	355	Stende	72	Tume	123
Sēļi	259	Stiene	190	Turaida	199
Sēme	121	Stirniene	433	Turlava	22
Sērene	350	Stopiņi	212		
Sērmūkši	308	Strazde	78	Ugāle	69
Sesava	168	Strutele	100	Ukri	162
Sidgunda	210	Sunākste	353	Ulmale	14
Sieksāte	33	Suntaži	217	Umurga	184
Sigulda	204	Susēja	369	Upesgrīva	68
Silajāņi	440	Svente	455	Usma	70
Silene	461	Svētciems	175	Užava	5
Sinole	392	Svēte	150		
Sīpele	137	Svitene	169	Vadakste	117
Skaista	507			Vaidava	285
Skaistkalne	247	Šķaune	500	Vainiži	185
Skaņkalne	172	Šķibe	148	Vaiņode	58
Skrīveri	345	Šķilbēni	474	Vaive	300
Skrudaliens	457			Valgāle	82
Skrunda	102	Tadaiķi	45	Valgunde	140
Skujene	315	Tāši	35	Valka	374
Skulte	194	Taurene	309	Valmiera	273
Slampe	131	Taurkalne	240	Valtaiķi	32
Slate	370	Taurupe	324	Vandzene	75
Sloka	126	Terneja	251	Vāne	91
Smārde	125	Tērvete	155	Varakļāni	426
Smiltene	290	Tetele	143	Vārkava	438
Snēpele	23	Tilža	477	Vārma	88
Sņikere	161	Tirza	399	Vārnavas	354
Spāre	71	Tome	226	Vārve	3
Stalbe	283	Trapene	383	Vecate	258
Stāmeriene	402	Trikāta	275	Vecauce	118

Izloksne   Numurs kartē

Vecgulbene	401	Vijciems	375	Zalve	359
Veclaicene	386	Vikena	470	Zaļenieki	156
Vecmokas	122	Vilce	165	Zante	93
Vecpiebalga	316	Vildoga	200	Zasa	363
Vecpils	39	Vilzēni	264	Zaube	320
Vecsaule	236	Vilaka	471	Zebrene	108
Vecsvirlauka	152	Vilāni	427	Zeltipi	390
Vecumnieki	231	Vilķene	179	Zemīte	94
Vēja	328	Vīpe	431	Zentene	79
Veļķi	317	Virāne	407	Ziemeiris	462
Venta	1	Virbi	83	Ziemupe	24
Vērgale	25	Vircava	151	Ziras	6
Veselava	301	Virga	46	Zlēkas	8
Vestiena	336	Viskāļi	339	Zūras	4
Vidriži	195	Višķi	451	Zvārde	111
Viesiena	411	Vitrupe	178	Zvārtava	377
Viesīte	361			Zvirgzdene	487
Vietalva	342	Zālite	229		

Numurs kartē   Izloksne

1	Venta	12	Alsunga	23	Snēpele	34	Medze
2	Pope	13	Īvande	24	Ziemupe	35	Tāši
3	Vārve	14	Ulmale	25	Vērgale	36	Aistere
4	Zūras	15	Gudenieki	26	Dunalka	37	Rāva
5	Užava	16	Basi	27	Čirava	38	Durbe
6	Ziras	17	Planica	28	Dzērve	39	Vecpils
7	Piltene	18	Kurmāle	29	Aizpute	40	Krote
8	Zlēkas	19	Saka	30	Laža	41	Kalvene
9	Ēdole	20	Apriķi	31	Kazdanga	42	Rudbārži
10	Padure	21	Klostere	32	Valtaiķi	43	Grobīpa
11	Jūrkalne	22	Turlava	33	Sieksāte	44	Gavieze

Numurs kartē   Izloksne

45 Tadaļķi	77 Lībagi	109 Pampāļi	142 Pēternieki
46 Virga	78 Strazde	110 Kursiši	143 Tetele
47 Bunka	79 Zentene	111 Zvārde	144 Garoza
48 Priekule	80 Kuldīga	112 Lielaucē	145 Īle
49 Asīte	81 Renda	113 Nigranda	146 Naudīte
50 Nīkrāce	82 Valgāle	114 Ezere	147 Auri
51 Embūte	83 Virbi	115 Ruba	148 Šķibe
52 Pērkone	84 Kandava	116 Jaunauce	149 Glūda
53 Nīca	85 Cēre	117 Vadakste	150 Svēte
54 Bārta	86 Dzirciems	118 Vecauce	151 Vircava
55 Purmsāti	87 Pūre	119 Mērsrags	152 Vec-
56 Grāmzda	88 Vārma	120 Engure	svirlauka
57 Aizvīķi	89 Kabile	121 Sēme	153 Bēne
58 Valpode	90 Matkule	122 Vecmokas	154 Penkule
59 Rucava	91 Vāne	123 Tume	155 Tērvete
60 Dunika	92 Aizupe	124 Milzkalne	156 Zaļenieki
61 Kalēti	93 Zante	125 Smārde	157 Jēskab-
62 Ance	94 Zemīte	126 Sloka	nieki
63 Dundaga	95 Grenči	127 Sala	158 Platone
64 Puze	96 Raņķi	128 Babīte	159 Liel-
65 Ārlava	97 Lutripi	129 Irlava	vircava
66 Lubezere	98 Gaļķi	130 Pravipi	160 Jaun-
67 Nogale	99 Rēnte	131 Slampe	svirlauka
68 Upesgrīva	100 Strutele	132 Lestene	161 Sņķere
69 Ugāle	101 Jaunpils	133 Džūkste	162 Ukri
70 Usma	102 Skrunda	134 Kalnciems	163 Bukaiši
71 Spāre	103 Sātiņi	135 Annenieki	164 Augst-
72 Stende	104 Saldus	136 Dobeļe	kalne
73 Pastande	105 Ciecere	137 Sīpele	165 Vilce
74 Laidze	106 Blīdiene	138 Bērze	166 Liel-
75 Vandzene	107 Biksti	139 Līvberze	platone
76 Lauciene	108 Zebrene	140 Valgunde	167 Eleja
		141 Ozolnieki	168 Sesava

Numurs kartēIzloksne

169 Svitene	201 Pabaži	233 Mežotne
170 Ainaži	202 Sēja	234 Code
171 Rozēni	203 Krimulda	235 Bauska
172 Skarņkalne	204 Sigulda	236 Vecsaule
173 Salaca	205 Mangaļi	237 Brukna
174 Aloja	206 Ādaži	238 Stelpe
175 Svētciems	207 Inčukalne	239 Bārbele
176 Pāle	208 Allaži	240 Taurkalne
177 Puikule	209 Ropaži	241 Kurmene
178 Vitrupe	210 Sidgunda	242 Rundāle
179 Viļķene	211 Dreilīpi	243 Īslīce
180 Katvari	212 Stopiņi	244 Ceraukste
181 Pociems	213 Mārupe	245 Panemune
182 Tūja	214 Katlakalns	246 Jaunsaule
183 Limbaži	215 Salaspils	247 Skaistkalne
184 Umurga	216 Ikšķile	248 Mazsalaca
185 Vainiži	217 Suntaži	249 Idus
186 Augstroze	218 Olaine	250 Ipiķi
187 Liepupe	219 Dole	251 Terneja
188 Lāde	220 Daugmale	252 Lode
189 Dunte	221 Ogresgals	253 Ķoņi
190 Stiene	222 Rembate	254 Rūjiena
191 Nabe	223 Lēdmane	255 Naukšēni
192 Mazstraupe	224 Iecava	256 Omuļi
193 Rozūla	225 Baldone	257 Braslava
194 Skulte	226 Tome	258 Vecate
195 Vidriži	227 Lielvārde	259 Sēļi
196 Lēdurga	228 Salgale	260 Jeri
197 Lielstraupe	229 Zālīte	261 Kārķi
198 Bīriņi	230 Misa	262 Ērgeme
199 Turaida	231 Vecumnieki	263 Lugaži
200 Vildoga	232 Birzgale	264 Vilzēni

Numurs kartē   Izloksne

265	Baupi	296	Rauna	326	Ērgļi
266	Burtnieki	297	Launkalne	327	Jumurda
267	Rencēni	298	Kārļi	328	Vēja
268	Ēvele	299	Līvi	329	Lubeja
269	Jērcēni	300	Vaive	330	Laubere
270	Ozoli	301	Veselava	331	Madliena
271	Dikļi	302	Dzērbene	332	Mēgele
272	Jaun-	303	Drusti	333	Liepkalne
	burtnieki	304	Gatarta	334	Irši
273	Valmiera	305	Līgatne	335	Sausnēja
274	Brenguļi	306	Drabeši	336	Vestiņa
275	Trikāta	307	Rāmuļi	337	Bērzaune
276	Plāpi	308	Sērmūkši	338	Krape
277	Dauguļi	309	Taurene	339	Viskāļi
278	Ķieģeļi	310	Jaun-	340	Bebri
279	Mujēni		piebalga	341	Odziņa
280	Kocēni	311	More	342	Vietalva
281	Kauguri	312	Nītaure	343	Kalnava
282	Jaunvāle	313	Ķēči	344	Jumprava
283	Stalbe	314	Kosa	345	Skrīveri
284	Kūdums	315	Skujene	346	Aizkraukle
285	Vaidava	316	Vec-	347	Koknese
286	Lenci		piebalga	348	Ļaviņas
287	Liepa	317	Veļķi	349	Aiviekste
288	Mārsnēni	318	Mēdzūla	350	Sērene
289	Blome	319	Mālpils	351	Daudzese
290	Smiltene	320	Zaube	352	Secē
291	Raiskums	321	Kastrāne	353	Sunākste
292	Cēsis	322	Ķeipene	354	Vārnavā
293	Priekuļi	323	Plātere	355	Sēlpils
294	Jaunrauna	324	Taurupe	356	Ābeļi
295	Baižkalns	325	Ogre	357	Krustpils

Numurs kartēIzlokens

358 Mazzalve	390 Zeltiņi	422 Mārciena
359 Zalve	391 Alevikis	423 Ļaudona
360 Sauka	392 Sinole	424 Saikava
361 Viesīte	393 Lejasciems	425 Barkava
362 Birži	394 Beļava	426 Varakļāni
363 Zasa	395 Kalncempji	427 Viļāni
364 Mēmele	396 Ranka	428 Sāviena
365 Nereta	397 Lizums	429 Mētriena
366 Rite	398 Druviena	430 Medņi
367 Elkšņi	399 Tirza	431 Vipe
368 Aknīste	400 Galgauska	432 Atašiene
369 Susēja	401 Vecgulbene	433 Stirniene
370 Slate	402 Stāmeriēne	434 Galēni
371 Gārsene	403 Liezēre	435 Dignāja
372 Asare	404 Kārdaba	436 Līvāni
373 Prode	405 Graši	437 Rudzēti
374 Valka	406 Kraukļi	438 Vārkava
375 Vijoiems	407 Virāne	439 Preiļi
376 Cirgaļi	408 Aduliena	440 Silajāpi
377 Zvārtava	409 Dzelzava	441 Rubeņi
378 Bilska	410 Jaungulbene	442 Bebrene
379 Birzūli	411 Viesiena	443 Dviete
380 Grundzāle	412 Kusa	444 Nīcgale
381 Palsmane	413 Oļi	445 Kalupe
382 Gaujiena	414 Sarkaņi	446 Aizkalne
383 Trapene	415 Patkule	447 Aglona
384 Jaunroze	416 Cesvaine	448 Laši
385 Jaunlaicene	417 Lubāna	449 Pilskalne
386 Veclaicene	418 Grostona	450 Līksna
387 Karva	419 Lazdona	451 Višķi
388 Dūre	420 Prauliena	452 Naujene
389 Ilzene	421 Meirāni	453 Biķernieki

<u>Numurs kartē</u>	<u>Izlokšne</u>	
454 Rauda	474 Šķilbēni	494 Malta
455 Svente	475 Rugāji	495 Kaunata
456 Laucesa	476 Bērzpils	496 Rundēni
457 Skrudaliēna	477 Tilža	497 Istra
458 Saliēna	478 Baltinava	498 Andrupene
459 Kurcums	479 Gaigalava	499 Ezernieki
460 Demene	480 Nautrēni	500 Šķaune
461 Silene	481 Kārsava	501 Kapiņi
462 Ziemeļis	482 Dricēni	502 Auleja
463 Mārkalne	483 Sakstagala	503 Dagda
464 Pededze	484 Makasēni	504 Asūne
465 Alūksne	485 Bērzgale	505 Izvalta
466 Beja	486 Mērdzene	506 Krāslava
467 Anna	487 Zvirgzdene	507 Skaista
468 Mēlupe	488 Cibla	508 Rohežnieki
469 Liepna	489 Ružina	509 Kaplava
470 Vīksna	490 Ozolaine	510 Indra
471 Viļaka	491 Rēzna	511 Brigi
472 Litene	492 Pilda	512 Pasiene
473 Balvi	493 Nirza	

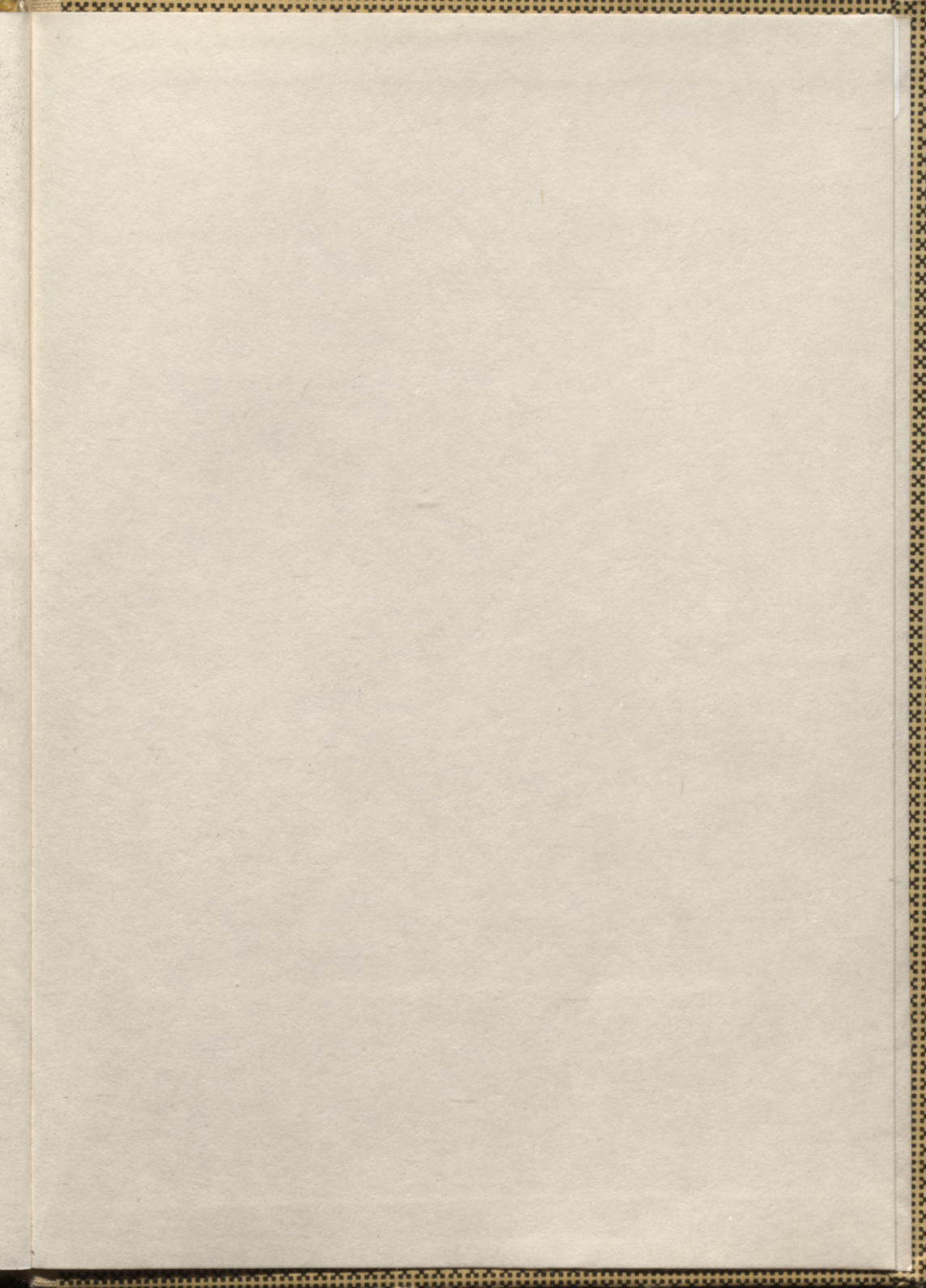
OBLIGĀTAIS EKSEMPLĀRS

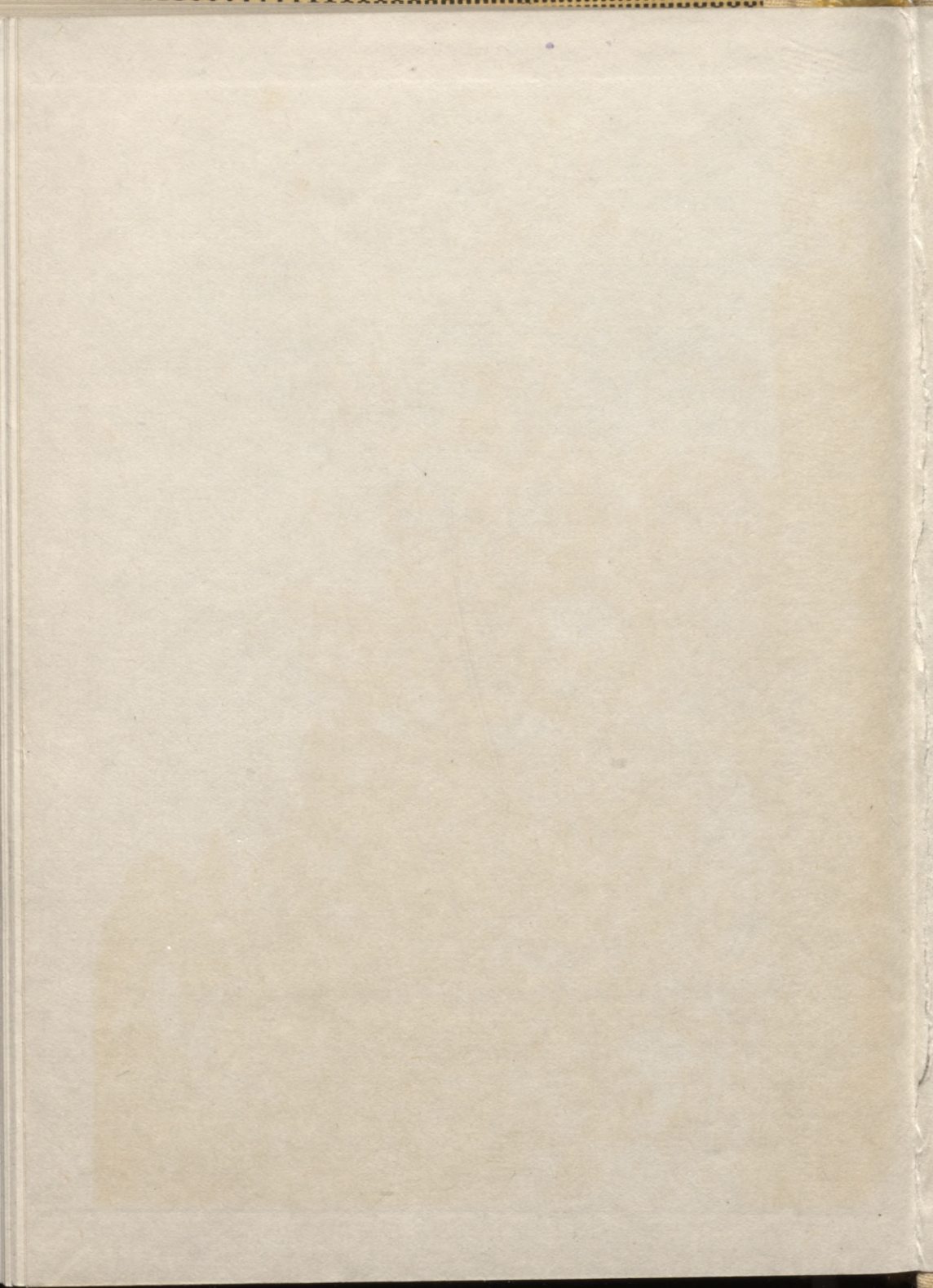
Marta Rudzīte
LATVIEŠU VALODAS VĒSTURISKĀ FONĒTIKA

Redaktore R. Augstkalne
Māksl. redaktors A. Krēslipš
Tehn. redaktore E. Gurska
Vāku zīm. M. Alševska

Valsts izdevniecība "Zvaigzne", LV 1013, Rīgā,
K. Valdemāra ielā 105. Registr. Nr. 000304186.
Izdevn. Nr. 8541/L-229. Formāts 60x84/16.
22,05 uzsk. iespiēdl., 15,11 izdevn. l. Iespiests
valsts uzpēmumā "Poligrāfists", LV 1050, Rīgā,
K. Valdemāra ielā 6. Pasūt. Nr. 278

160, -

Kontroleksemplārs

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0306022276

93-3
L465

